

ETO: 39+809.451.1.+894.511+930.85

YU ISSN 0350-2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

59

16. ÉVF.

1984 JÚNIUS

HUNG. KÖZL.	16. ÉVF.	2. (59) SZ.	809.-908. L.	NOVI SAD-ÚJVIDÉK	1984. JÚNIUS
-------------	----------	-------------	--------------	------------------	-----------------

ETO: 39+809. 451. 1+894. 511+930. 85

YU ISSN 0350-2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
Tmasz folyóirata

16. ÉVF.

1984. JÚNIUS

2.

HUNG.KÖZL.	16. ÉVF.	2. (59.) SZ.	809-938	NOVI SAD-ÚJVIDÉK	1984. JÚNIUS
------------	----------	--------------	---------	------------------	--------------

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK/ HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA/ PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES/ HUNGAROLOGISCHE MITTEILUNGEN

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmasz folyóirata

Kiadja a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmasz a Tartományi Tudományügyi Önigazgatási Érdekközösség támogatásával

Főszerkesztő: Molnár Csikós László

Felelős szerkesztő: Utasi Csaba

Kiadótanács: Štefan Barbarić (Ljubljana), Bori Imre (Újvidék), Lazar Čurčić (Újvidék), Mirjana Fulanović-Šošić (Szarajevó), Paszkal Gilevszki (Szkopje), Božidar Kovaček (Újvidék), Ivan Meden (Zágráb), Molnár Csikós László (Újvidék), Ivanka Udovički (Belgrád), Utasi Csaba (Újvidék) és Szeli István (Újvidék)

Műszaki szerkesztő: Slavko Milentijević

Szerkesztőség: Hungarológiai Közlemények, 21000 Novi Sad, Stevan Musić u. sz. n.

Megjelenik évente négyszer

Készült a szabadkai Birografika nyomdájában

TARTALOM**TANULMÁNYOK**

Láncz Irén: Köznyelvi és nyelvjárási alakok szembenállása a csantavéri nyelvben..	809
Franyó Zsuzsanna: Új színek a jugoszláviai magyar drámában.....	847
Papp György: A proverbiumok etimológiai és alaki vizsgálatának szerepe.....	863
Cseh Márta: A kisgyermek szókincsének lexikológiai vizsgálata (Babaszótár)....	901

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Utasi Csaba: Az Intézet életéből	937
--	-----

SADRŽAJ

STUDIJE

Láncz Irén: Standardno-jezički i dijalekatski oblici u jeziku Čantavira.....	809
Franyó Zsuzsanna: Novo boje u drami Mađara u Jugoslaviji.....	847
Papp György: Značaj etimoloških i strukturalnih ispitivanja u proučavanju proverbija	863
Cseh Márta: Leksikološka ispitivanja rečničnog fonda malog deteta (Bebin rečnik)..	901

IZ ŽIVOTA INSTITUTA

Utasi Csaba: Iz života Instituta	937
--	-----

CONTENTS**STUDIES**

Láncz Irén: Opposition of the standard lingual and dialectal forms in the speech of Csantavér	809
Franyó Zsuzsanna: New trends in the Hungarian drama in Yugoslavia.....	847
Papp György: Importance of etymological and structural investigations in the study of proverbs (phraseological units).....	863
Cseh Márta: Lexicological investigation of a child's vocabulary (Baby's vocabulary)	901

WORK IN THE INSTITUTE

Utasi Csaba: From the life of the Institute.....	937
--	-----

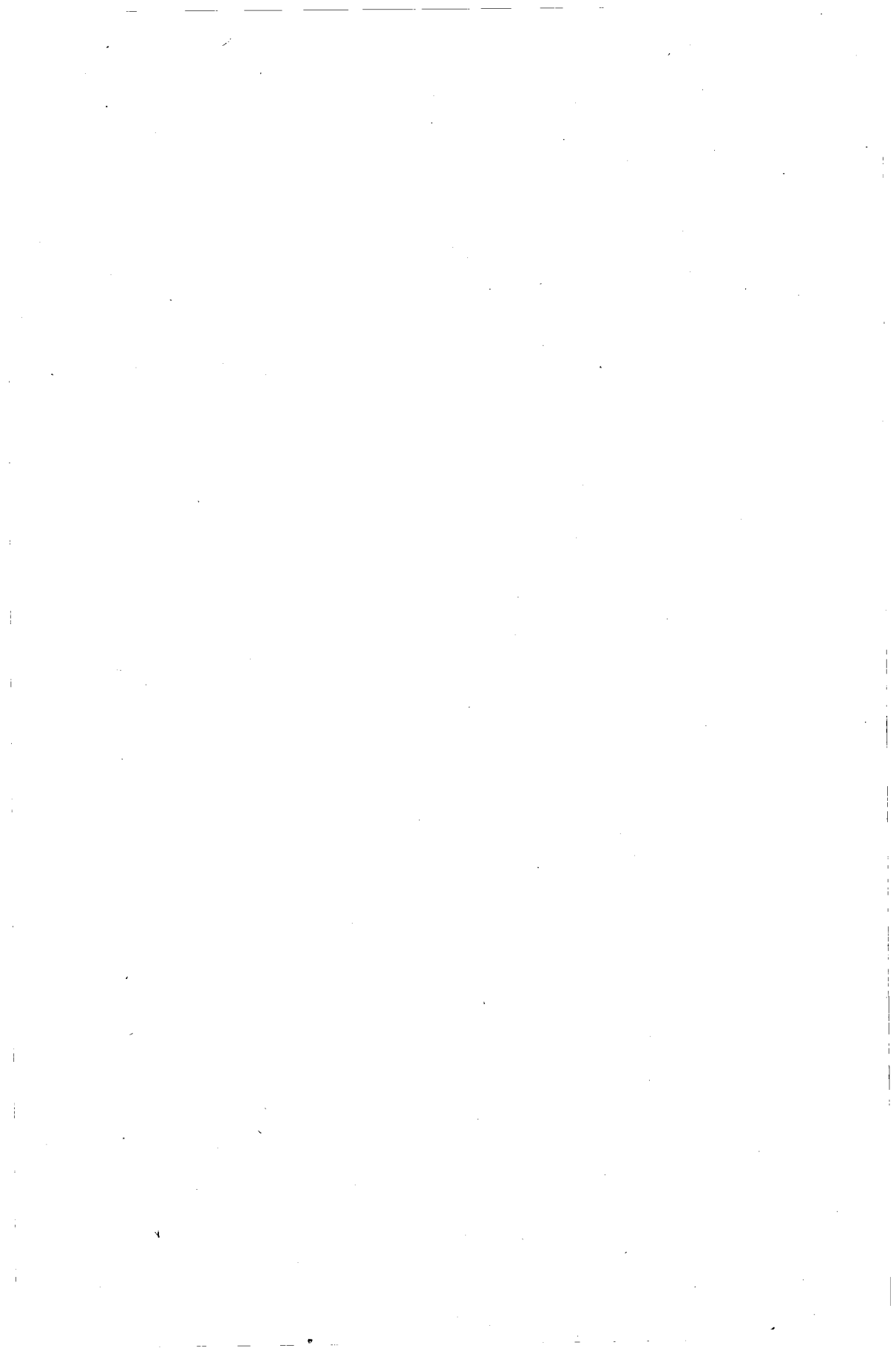
INHALTSVERZEICHNIS**STUDIEN**

Láncz Irén: Die Opposition der standardsprachlichen und dialektalen Ausdrucksformen in der Sprache von Csantavér	809
Franyó Zsuzsanna: Neuer Trend in dem Drama der Ungarn in Jugoslawien....	847
Papp György: Morphologische und syntaktische Analyse der Proverben und ihr Kontrastieren	863
Cseh Márta: Der Wortschatz und lexikologische Untersuchung der Sprache von Kleinkindern (Babywortschatz)	901

AUS DEM LEBEN DES INSTITUTS

Utasi Csaba: Aus dem Leben des Instituts	937
--	-----

TANULMÁNYOK

KÖZNYELVI ÉS NYELVJÁRÁSI ALAKOK SZEMBENÁLLÁSA A CSANTAVÉRI NYELVBEN

Láncz Irén

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások
Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1984. május 16.

A nyelvjárások változásáról sok tanulmányban, kisebb írásban találunk megjegyzéseket, észrevételeket. A szerzők azt vizsgálják, mi az, ami megváltozik, mely rendszertagok változnak, s hogyan történik a változás. A nyelvtan gyűjtőmunkálata során is kiderült, sőt aránylag pontos képet kaptunk arról, hogy mi változik a nyelvjárásokban, és hol következnek be a változások. A nyelvi rendszer milyen síkján, s milyen mértékű a változás, van-e ingadozás, vagy a köznyelvi alak már felváltotta a nyelvjárásit, vagy még a nyelvjárásit erősen tartja magát. Az eddig megjelent munkák megállapításainak felhasználásával, ellenőrzésével, esetleges vitatható következtetések megdöntésével illetve megerősítésével megkísérlem feltárni, hogyan változik Csantavér nyelve. Sokszor és sok helyen hangsúlyozták a kutatók, hogy különböző jelenségek különböző mértékben hajlamosak a változásra, az esetleges eltűnésre, elenyészésre. Megkísérlem bemutatni, hogy Csantavér nyelvének rendszerében melyek azok a rendszerben megingott, labilissá vált elemek, amelyek hajlamosak a változásra, és melyek azok, amelyek szilárdak, és mint ilyenek jobban ellenállnak a köznyelv hatásának. Benkő Lóránd fejt ki¹, hogy a jelenségek mozgása, változása nem ugrásszerűen megy végbe, hanem átmeneti jelleggel, a régi jelenségek fokozatos elhalása és az új jelenség fokozatos fejlődése révén.

Munkámban szeretném azt is megvizsgálni, hogy a csantavéri nyelvben milyen átmeneti megoldást talál a nyelvjárásit anyanyelvű, de köznyelvedő beszélő.

Több nyelvészünk említi munkájában, hogy a szituáció meghatározza a beszédet.² Sajnos, eddig többnyire csak általánosságban beszéltek a szituáció szerepéről, a szituáció meghatározó szerepét részletesen még nem vizsgálták. Dolgozatomban kísérletet teszek annak bemutatására, hogy a nyelvközösség tagjainak beszédét — azoknak a közösségi tagoknak a beszédét, akik aktívan vagy passzívan ismerik a köznyelvet — a beszédhelyzet határozza meg.

¹ Benkő Lóránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában, Akadémiai Kiadó Bp. 1960

² Szabó József: A köznyelvhez való közeledés szituációhoz kötött. (Megfigyelések a nagy-könyvi nyelvjárás változásáról, különös tekintettel a köznyelv hatására, MNY LXXVII (1), Kiss Jenő: A nyelvjárásról beszélő nyelvhasználat szituatívára kötött, Nyr 97, 2. sz.

Feltételezzük, hogy a vizsgált szövegekben köznyelvi és nyelvjárási alakok felváltva szerepelnek. Ilyenkor a tudatosság részleges hiányáról van szó, és a nyelvi normával elvegyült megoldások jelentkeznek. De bizonyos tudatosságra itt is gondolnunk kell, mert az egyik nyelvi alak a normával azonos. Viszont spontán mozzanatok is érvényesülnek a beszédben, ez azt jelenti, hogy a beszélők nem ismerik eléggé a normatív szabályokat, és helyette spontánul azt mondják, amit maguk használnak.³ Tiszta nyelvjárásiasságról tehát nem beszélhetünk, mert gátolja a norma ismerete. Ahol a beszéd fegyelmezettebb, tudatos, ott számottevőbb a közeledése a nyelvi normához.

Feladatomnak tekintem az így keletkezett ellentéteknek, kettőségeknek a feltárását, vagyis a köznyelvi norma és a nyelvjárási eredetű nyelvi provinciálmusz szembenállásának a bemutatását. Az ilyenfajta megközelítést azért tartom fontosnak, mert ez ad lehetőséget arra, hogy a nyelvet állandó mozgásában tárjuk fel.

A jelenségek indító okaira, a kiváltó társadalmi, gazdasági és műveltségi viszonyokra, az ebből fakadó tudatra, felfogásra, törekvésekre is figyelek, vagyis azokra a külső összefüggésekre is, melyek nyelven kívüliek, de nem hanyagolhatók el. Választ próbálok adni tehát arra a kérdésre is, hogy milyen külső tényezők eredményezik a vizsgálat pillanatában konstruált nyelvi állapotot.

Az anyag jellege

A nyelvi megnyilatkozásokat a szituáció is meghatározza, ezért más-más szituációban elhangzott szövegekben vizsgálom a köznyelvi és nyelvjárási alakok szembenállását.

A helyzeten kívül, melyben a kommunikáció lejátszódik, az adó és a vevő, a beszélő és a hallgató, a partner befolyásoló szerepét sem mellőzhetjük, mivel ez is hat a kommunikáció minőségére. A beszélő kommunikálhat társadalmilag fölötte állókkal, vele egy szinten és alatta levőkkel, s ez megszabja a beszéd minőségét. Az intézmények közül mint a kommunikáció helyét, ahol a beszélők között létrejöhet kommunikáció, többek közt figyelembe kell vennünk az egyházat, a közigazgatás intézményeit, de nem hagyhatjuk ki a termelőszövetkezetet sem, melynek az utóbbi időben igen fontos szerepe van a falu s ezzel összefüggésben az egyén életében is.⁴

A fentebb említettek figyelembe vételével választottuk ki azokat a szituációkat, melyekben az egyes megnyilatkozásokat vizsgáljuk.

A következő szituációk vizsgálatom tárgyai⁵:

1. Többen — olyan szituáció, melyben sokan vesznek részt, különböző műveltségű, társadalmi helyzetű egyének, pl. a gyűléseken (a továbbiakban rövidítve: GY)

³ Benkő Lóránd: i.m.

⁴ Ezeket a tényezőket hangsúlyozza Hoppál Mihály Egy falu kommunikációs rendszere c. munkájában, Bp. 1970. MRT Tömegkommunikációs kutatóközpontjának kiadása

⁵ A csoportosítás annak alapján történt, hogy hányan, illetve kik vannak jelen az egyes helyzetekben

2. Egyének

2.1. hivatalos helyeken, intézményekben, nem egyenragú felek között

2.1.1. helyi irodában, anyakönyvvezetőnél, a földművesszövetkezet tisztviselőivel, mérnökeivel való beszélgetés (H₁)

2.1.2. ügyvéddel, pappal való beszélgetés (H₂)

2.2. idegennel való beszélgetés (ID)

2.3. beszélgetés olyan személlyel, aki helybeli születésű, de nem él a faluban (F)

2.4. egymás közötti beszélgetés (családtaggal, szomszéddal, munkatárssal, falubelivel) (EK)

Mivel az ingadozások, a kettősségek a hangtani jelenségeknél figyelhetőek meg leginkább, hangtani jelenségek viselkedését figyeltem. A vizsgált jelenségek különböző természetűek, magánhangzókat, mássalhangzókat egyaránt vizsgáltam. Nem vállalkozhattam azonban arra, hogy minden szembenállást megfigyeljek, ezért csak néhány jellemző sajátságot, kulcsjelenséget választottam ki. A kiválasztásnál ügyeltem arra, hogy a jelenségek a szövegben ne csak egyszer, hanem többször forduljanak elő, lehetőleg általános tendenciaként legyenek jelen a beszélgető partnerek megnyilatkozásában.

A vizsgált jelenségek a következők:

1. í-zés
2. az *ë* kérdése
3. a *j* ön szóban a *j* és az *ö* fonéma viselkedése
4. a depalatalizációs l-ezés
5. az *n* palatalizációja
6. az azonszótagú l kiesése
7. a mássalhangzók hasonulása
8. az intervokális *s* és *l* geminációja.

A közeledés a nyelvi normához átmeneti megoldásokkal történik. Természetesen az nem érvényes minden jelenségre, mert ez a jelenségek természetétől függ. Azokban az esetekben, melyekben lehetséges átmeneti alak, illetőleg elő is fordul, átmeneti alakokat is vizsgálom. A következő fokozatokat, azaz megoldási lehetőségeket vizsgáltam: nyelvjárás alak — átmeneti megoldás — köznyelv alak. (Erről részletesebben az egyes jelenségeknél.)

Különösen azok a jelenségek érdemelnek figyelmet, a példák között is azok szerepelnek, melyek egyidőben mutatnak ingadozást, illetve eltérést a mai köznyelvi állapottól. Ebből következik, hogy az ellenpéldák közé azok kerülnek, melyek az illető nyelvjárásban más alakban is előfordulhatnak, azaz azok, amelyeknek kétféle realizációs lehetőségük van.

A gyűjtés módszere, helye és az adatközlők

A gyűjtés módszerét a dolgozat célja határozta meg. Mivel arra szerettünk volna feleletet adni, hogyan befolyásolja a szituáció a nyelvi közléseket, azt figyeltük, hogyan beszélnek az emberek bizonyos helyzetekben. Lényeges volt, hogy a változatok természetes környezetben forduljanak elő, ezért nem

kiszakított egyes szavakat gyűjtöttem, hanem megnyilatkozásokat, az élő-beszédben való használatot figyeltem. Az anyagot magnetofonra vett folyamatos szövegek szolgáltatják.

A gyűjtést a fentebb felsorolt szituációkban végeztem. Az adatközlők nem tudtak a felvételezésről, így a mikrofonlázat ki tudtuk zárni.

Különböző gyűléseken vettem részt, pl. küldöttek gyűlésén, helyi közösségek, társastermelők, munkaszervezetek gyűlésén. Beszámoló, hozzászólások, felszólalások szövegét vettem magnetofonszalagra. Egy-egy gyűlésen is különböző korú, iskolai végzettségű, társadalmi helyzetű egyének vettek részt, de ha egészükben nézzük a szövegeket, még változatosabb képet kapunk, mert idősebb földművesek, fiatal társastermelők, munkások, tisztviselők, mérnökök, a falu vezetői szerepeltek az adatközlők között. Ebben a szituációban nem válogathattam meg az adatközlőket, ennek következtében főleg férfiak beszédét sikerült rögzítenem, mert a nők érthető okokból — akár idősebbek, akár fiatalabbak — többnyire kevesen vagy egyáltalában nem vesznek részt ezeknek a szervezetek munkájában.

A hivatalos helyeken a gyűjtést úgy kellett megszerveznem, hogy a gyűjtő jelenléte ne legyen zavaró körülmény. Úgy kellett viselkednem, mintha én is abban az irodában dolgoznék, vagy mintha én is várokoznék. Az adatközlők nem tudhattak a felvételezésről. Viszont itt sem tudtam megválogatni az adatközlőket, adatközlőim azok az emberek lettek, akik a felvételezés napjain valamilyen ügyesbajos dolguk miatt megjelentek. Számomra fontos volt, hogy nemcsak saját ügyeiket intézték, nemcsak a maguk problémáit adták elő, hanem egy-egy közösség érdekeit is védtek, képviselték. A szövegek tehát változatosak, különböző témájúak.

Nehezebb volt az idegenekkel szembeni viselkedés vizsgálata. Olyan helyzetet kellett ugyanis teremtenem, amelyben az informátoroknak idegennel kellett beszélniük vagy idegen előtt kellett nyilatkozniuk. Ezt úgy oldottam meg, hogy egy más helységről jött idegent vezettem a kiválasztott adatközlők közé. Egy alkalommal a Magyar Szó c. napilapunk egyik újságírójának nyilatkoztak az adatközlők.

Olyan emberek szövegeit is magnetofonra vettem, akikkel én beszélgettem, ebben az esetben vagy engem ismertek személyesen, vagy tudták, hogy én is a faluból való vagyok, de már nem élek itt. Ebben a szituációban az adatközlők életükről, munkájukról vallottak.

Az egymás közötti beszélgetés felvételezését úgy oldottam meg, hogy olyan helyeket kesestem fel, ahol az emberek valamire várakoznak, kisebb-nagyobb társaságot alkotnak, pl. az orvosnál, a helyi közösség folyosóján várakozók, az utcán, a falu központjában álldogáló emberek beszélgetését is felvételeztem. A sok zavaró körülmény azonban megakadályozta, hogy minden szöveget felhasználjak. Csak a tisztán hallható felvételek szövegeit jegyeztem le, ezek adatait vettem számításba, ezeket dolgoztam fel.

A gyűjtés jellegének sajátosságos voltából következett tehát, hogy nem volt módomban minden alkalommal megválogatni az adatközlőket. Ahol és amikor lehetett, igyekeztem úgy megválogatni alanyaimat, hogy arányos legyen a megoszlás nem, életkor, műveltségi szint, társadalmi helyzet, iskolázottság szerint. Ez azonban csak részben valósult meg.

Összesen 324 adatközlő rövidebb-hosszabb megnyilatkozását vettem szalagra. Ebből 132 nő, 192 férfi.

Az életkor szerint — nem részletezve — a megoszlás így alakult: a 40 éven aluliak között 43 nő, 26 férfi, a 40 éven felüliek között 89 nő és 166 férfi szerepel. A legfiatalabb 20, a legidősebb 93 éves volt.

Az iskolai végzettség szerinti megoszlást nézve legkevesebb a középiskolát (főiskolát) végzettek száma, legnagyobb számban vannak az általános iskola 6 illetve 8 osztályát végzettek.

A nők közül legtöbben háztartásbeliek voltak, a férfiak közül pedig legtöbb a földműves, kevesebb az önálló iparos, illetve gyári munkás.

Ez a látszólagos aránytalanság azonban bizonyos mértékben összhangban van az egész falu lakosságának megoszlásával.

A feldolgozás módszere

A kétféle realizációs lehetőségű adatok természetes környezetben szerepelnek. Nem egyes szavakat gyűjtöttem kiszakítva a környezetből, ezért a példák véletlenek, alkalmoszerűek. Ebből következik, hogy az egyes jelenségekre különböző számú adat gyűlt össze. Ez a tény azonban nem akadályoz meg bennünket abban a szándékunkban, hogy összehasonlítsuk az egyes jelenségek alakulását az egyes szituációkban. Mivel az adatokat célunknak megfelelően százalékban fejezzük ki, így világosabban kitűnik, hogy a köznyelvi normatív alakok, a nyelvjárásiak vagy az átmeneti alakok dominálnak-e. Tehát az ingadozásokat viszonyítjuk a köznyelvhez, illetve a köznyelvi kiejtési normához. Mindig azonos típusú jelenségeket hasonlítunk össze, mégpedig ugyanazon hangtani helyzetben levő jelenségeket. Az egyes jelenségeket hangtani helyzetekben vizsgáljuk, megnézzük, milyen hangtani helyzetekben jelentkezik gyakrabban egy-egy jelenség. Így kiderül, milyen helyzetben tartja magát erősebben, legszilárdabban a vizsgált jelenség, illetve mely helyzetekben tűnik el leggyakrabban.

A jelenségektől függően a következő hangtani helyzetben vizsgálom a jelenségek alakulását: hangsúlyos helyzetben (az egytagú szavakat is itt tárgyalom), hangsúlytalan helyzetben, toldalék előtt és toldalékban. Egyes jelenségeknél más szempontokat is figyelembe vettem. Ezeket az illető jelenségeknél ismertetem.

Az anyag bemutatásánál először az egyes jelenségeket mutatom be, azt, hogy milyen alakváltozatok lehetségesek, ezek hogyan oszlanak meg, hogyan jelentkeznek bizonyos hangtani helyzetben. Majd szituációkként összefoglaljuk a jelenségeket. Végül megkíséreljük feltárni a külső összefüggéseket, az indító okokat. A szituációk bemutatásakor szövegrészekkel illusztráljuk az egyes szituációkra jellemző sajátosságokat.

Minden tárgyalt jelenségnél példákat és ellenpéldákat sorolok fel. Mivel nem tartottam szükségesnek feltüntetni, hogy egy-egy morféma hányszor fordul elő, csak azt tüntetem fel, hányszor jelentkezik összesen a példák, illetve ellenpéldák. Ez után következik az előfordulás száma százalékban kifejezve. A példaanyag felsorolása után a hangtani helyzetet figyelembe

véve táblázatokban közlöm az előfordulási arányt. Egy-egy fejezet végén összegező táblázat mutatja az előfordulást.

Munkámban néhány rövidítést használtam.⁶

A feltételezett szövegek terjedelme különböző, a szövegek terjedelmét szintén a szituáció határozta meg. Természetesnek tekintjük, hogy az egymás közötti beszélgetés rövidebb, mint egy beszámoló a gyűlésen, vagy a gyűjtőnek elmesélt szokások, élettörténetek. Kb. 20 óra terjedelmű szöveget felvételtem.

A vizsgált adatok száma összesen 7337. Az adatok megoszlása jelenségenként a következő: az *i*-zésnél 1318, az *ë* kérdésénél 336, a *jön* szó 551-szer fordult elő különféle változatokban, az *n* palatalizációjára 26, a geminációra 449, az *l*-ezésre 220, az *l* kiesésére 4553, a hasonulásra 310 adatom van.

A nyelvi közlés vizsgálata

A nyelvi közlés vizsgálatokor a nyelvi kódon kívül más tényezőkre is tekintettel kell lennünk.

Szecső Tamás írja, hogy ma már a nyelvet nem úgy fogjuk fel, mint korábban, azaz egyértelműen szöveggént. Nem csak a szöveg a fontos, hanem a beszéd kísérő körülményei is, pl. a beszédhelyzet. Ugyanis sokáig a kommunikációs szituáció figyelembe vétele nélkül vizsgálták a nyelvet. De alapvető az is, hogy kik között, továbbá mikor és hol, mivel kapcsolatban történt a beszédeselemény. Figyelembe kell vennünk tehát, hogy milyen a viszony az információt küldő és az információt kapó között, mi a téma és mi a színhely, a környezet, melyben a kommunikáció lejátszódik. A kommunikáció vizsgálatában jelentős lépést jelentett a másik személy fontosságának a felismerése.

A közlés vizsgálatokor nem hagyhatjuk figyelmen kívül az adót, a vevőt, nyelvészeti szerepüket és a közlési szituációt. A mondanivaló nyelvileg különböző módon fejeződhet ki. A beszélők viszonylag autonóm döntések alapján „válogatnak“ a jel- és szabályrendszerből, annak ellenére, hogy a szöveg jelrendszere és megfejtési szabályai társadalmi produktumként léteznek.⁷ Tehát a döntés viszonylagos. Leontyev szerint szociolingvisztikai tényező határozza meg, hogy az adott helyzetben a lehetséges nyelvi eszközök közül a partnerek egymáshoz való viszonyának és a kommunikáció néhány más sajátosságának megfelelően melyiket választjuk; ide tartozik még az érzelmi tényező is.⁸

⁶ A hangtani helyzetek rövidítése: h.h.=hangsúlyos helyzet, htlan h.=hangsúlytalan helyzet, t.e.=toldalék előtt, t.=toldalékban.

A szituációk rövidítései: Gy=gyűlés (szituáció, melyben különböző műveltségű, társadalmi helyzetű egyének vesznek részt), ID=idegennel való kommunikálás, H₁=hivatalos helyeken, intézményekben, H₂=ügyvéddel, pappal való kommunikálás, F=falubelivel való kommunikálás, de a falubeli már nem él a faluban, EK=egymás közötti beszélgetés.

⁷ Szecső Tamás: Kommunikációs rendszer — köznapi kommunikáció, Akadémiai Kiadó, Bp. 1971

⁸ A.A.Leontyev: Pszicholingvisztika és nyelvtanítás

A szituáció és összetevői

Induljunk ki abból, hogy alkalmunk van két embert megfigyelni, amint találkoznak és beszélgetni kezdenek. Ez az esemény látszólag nem rejt semmi ismeretlen. De ha feltesszük a kérdést, hogy a beszélgetésen túl valójában mi is történik, a dolog bonyolódni kezd. A két ember szempontjából felvetődik, milyen hatást gyakorolnak egymásra, mi megy végbe tudatukban, mire figyelnek beszéd közben. Feltehetjük azt a kérdést is, mi az, ami közös és lényegi a valóságban előforduló számtalan fajta és hasonló emberi együtt-létben, mi az, ami minden beszélgetésben a tartalomtól függetlenül azonos, mi az, ami minden hasonló esemény nyomán a részvevő emberek pszichéjére azonos hatással van. Ezek a kérdések szociálpszichológiai, kommunikációelméleti problémákat vetnek fel.

Felmérül az a kérdés is, mi határozza meg a beszédformát. A beszédformát Dell Hymes a beszéd egyik összetevőjeként említi, s ez a kifejezés a dialektusok, változatok skáláján elhelyezkedő nyelvi eszközök szerveződésére utal.

A továbbiakban arra a kérdésre szeretnénk választ kapni, milyen tényezők határozzák meg a beszédformát. Úgy tűnik, a kérdés megoldása nem lehetséges, ha nem vesszük figyelembe a fentebb említett kérdéseket is.

Kiindulópontként szolgáljon nyelvjárásaink kiváló kutatóinak írásaiban újra meg újra megfogalmazódó megállapítása a magyar falu mai nyelvállapotára vonatkozóan: a falu nyelve napjainkban erősen rétegezett, mégpedig életkor, iskola végzettség, foglalkozás és nemek szerint, valamint: a nyelvjárást beszélők nyelvi magatartását, vagyis az általuk produkált beszédeseményben a nyelvjárás — regionális köznyelvi — köznyelvi elemek arányát a beszédhelyzet determinálja.

A nyelvjárással, nyelvhasználattal foglalkozóknak tetten kell és tetten lehet érniük a szituációból adódó nyelvhasználatbeli különbségeket. Ehhez azonban a szituáció fogalmának tisztázása is szükséges.

Ha a szituáció fogalmát szótári értelemben használjuk, helyzetet értünk rajta, melyben a kommunikáció lejátsszódik. A kommunikáció szituációja azonban komplex fogalom: meghatározott elemekből álló rendszer, a szerkezeti elemek között funkcionális kapcsolat van.

A szituáció értelmezésében két szélsőséges álláspont alakult ki. Az egyik a szituációs interakcionizmusé, a másik a kibernetikai orientációjú társadalmi kutatásoké. A szituációs interakcionizmus G. H. Mead nézeteiből indul ki, mely a kommunikációt, pontosabban az interperszonális kapcsolatokban kifejeződő kommunikációt tartja a társadalmi élet alapvető viszonyának. A kommunikáció két szintjét különbözteti meg (mint a Palo Alto-i iskola). Az egyik szint a nyelvi üzenetek szintje, a másik az expresszív üzenetek szintje (metakommunikációra kell itt gondolnunk). Szerintük a szituációt, melyben a kommunikáció lejátsszódik, ez a kettős szintű kommunikáció határozza meg. A társadalmi mozgások sémáját tehát így rajzolhatjuk meg: az emberek interakcióba lépnek egymással, ez az interakció kommunikációban nyilvánul meg, a kommunikáció meghatároz egy szituációt, és ezek a szituációk az egyéni

és társadalmi élet építőkövei.⁹ A situációs interakcionizmus az egzisztencializmuséhoz hasonló situáció-értelmezéshez jut: mivel a társadalmi élet alapelemei a situációk, az egyén döntéseivel (és kommunikációjával) az életet határozza meg saját maga számára.

A kibernetikai álláspont a situációt a környezettel azonosítja, amely szemben áll az emberrel (mégpedig a biológiai emberrel).

E két véglet között a situáció feltárásában az az irányzat jutott legmesszebbre, amely Kurt Lewin mezőelméletéből indult ki. A középút pedig: a situációt úgy határozhatjuk meg, ha figyelembe vesszük a benne jelenlévő organizmust (embert, személyiséget) — az organizmust pedig úgy, ha figyelembe vesszük a situációt. Tehát eljutottunk addig, hogy az ember és situáció kölcsönösen egymásrautaltak. A „Mező“ kategóriájának egyik lényegi sajátossága, hogy a situáció és a benne cselekvő-kommunikáló szubjektumok és a velük közvetlen vonatkozásban levő fizikai-társadalmi környezet interakciójának gyűjtőhelye, mégpedig az egyén tevékenységével — és a mélyén húzó-dó szükségletekkel, aspirációkkal stb. — a központban.¹⁰

Mielőtt rátérnénk Szecső Tanács situációértelmezésére, meg kell határoznunk a köznapi kommunikáció fogalmát, ugyanis a szerző köznapi kommunikációs situációról beszél — követve a köznapi kommunikáció elméletét —, a köznapi kommunikációt tekinti a társadalmi kommunikáció rendszerében önálló jelenségkörnek. Jegyezzük meg e helyütt, hogy nem mindenki fogadja el ezt a kommunikációs elméletet (a köznapi kommunikáció elméletét). Buda Béla például a kommunikációval foglalkozva nagyobb mértékben támaszkodik a formális kommunikációs iskolára (Bateson és munkatársai ún. Palo Alto-i irányzatának próbálkozására, melyet interperszonális kommunikációs elméletnek is neveznek). Buda Béla nagy tanulmányában a közvetlen emberi kommunikáció elméletének szabályrendszerét dolgozza ki.¹¹ Munkájában a „közvetlen“ jelzöt így magyarázza: „mindenféle kommunikációnak elemi jelensége, megtestesülése két ember közvetlen kommunikatív kapcsolata, amelyben minden emberi érzékszerv részt vesz, de legfőképp a látás és a hallás. Ez a kommunikációs situáció ősi és mindenütt jelenlévő. Ezen tanulmányozhatók legjobban a kommunikáció szabályszerűségei.“¹²

De térjünk vissza Szecső köznapi kommunikáció fogalmához. A mindennapos tudat mozgásait kísérő, a mindennapos gondolkodást kifejezésre juttató kommunikációs aktusokat, folyamatokat és rendszereket nevezi köznapi kommunikációnak.¹³ Szerinte a köznapi kommunikáció egyrészt az alapvetőbb, a társadalmi élet mozgásait determináló vagy kondicionáló társadalmi viszonyoknak a mindennapos tudat mechanizmusain keresztül történő kifejezése, másrészt pedig a mindennapjainkat átszövő mikroviszonyok kifejeződése.

⁹ Szecső Tamás: Kommunikációs rendszer — köznapi kommunikáció, Akadémiai Kiadó Bp. 1971. 130. 1.

¹⁰ uo. 136. 1.

¹¹ Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. 1979.

¹² uo. 26. 1.

¹³ Szecső: i. m. 122. 1.

„A mindennapok kommunikációs szituációja a kommunikáló ember közvetlen erőtere, sajátos mikro-viszonylatrendszer, amely a társadalmi-egyéni gyakorlat szintjéhez tapadva, pillanatonként bomlik fel és alakul újra, de bizonyos állandó szerkezeti sajátosságokkal rendelkezik.¹⁴ A szituáció komplex szociológiai és szociál-pszichológiai rendszer, mely szubjektív (tudati) ész objektív (tudattól független) elemekből áll.

Szecső nézete szerint a köznapi kommunikációs szituációnak négy lényeges eleme van: a szöveg, a mögöttes szöveg, a viszony és a környezet. A szöveg (széles értelemben véve) jelek sorozata; funkciója, hogy a jelentést viszi a szituációba. A mögöttes szöveg (metakommunikáció) minősíti, értelmezi a szöveget. A viszony a kommunikációban megnyilvánuló emberi és társadalmi viszony. A legegyszerűbb kommunikációban legalább hét viszony sűrítődik: a kommunikálók viszonya egymáshoz, mindkettőjük viszonya a kommunikáció tárgyához, mindkettőjük viszonya külön-külön a jelekhez, melyet használnak, viszonyuk az adott helyzethez, melyben kommunikálnak. A környezet az a színtér, melyben a kommunikáció lejátszódik, társadalmi és természeti objektumok, közöttük történik a kommunikációs aktus.

A felsorolt négy mozzanat más-más viszonyban áll a szituációban levő, egymással kommunikáló emberekkel. A kettőjük közti viszony objektív, mert társadalmi meghatározottságoknak engedelmeskedik. E viszony függ a céloktól, a személyiségtől is. A környezet is objektív, hiszen a kommunikálólóktól függetlenül is létezik. Viszont a környezetnek csak az a vonása releváns a kommunikáció szempontjából, amely valamilyen jelentést közvetít a partnereknek, — tehát amely szubjektumokon átszűrődik.¹⁵ Szecső azt is kifejti, hogy a négy összetevő a köznapi kommunikációban önálló, egymással egyenrangú, egymás hatását keresztező funkciókat töltenek be.¹⁶

A szöveget és a mögöttes szöveget szöveg-rendszernek nevezhetjük. A szöveg-rendszert szorosabb szálak fűzik a kommunikáló szubjektumokhoz, mint a viszonyt és környezetet. Igaz, hogy a szöveg jel- és szabályrendszere az egyén tudatától függetlenül létezik, de az adott szituációban a kommunikáló partnerek viszonylag szabadon válogatnak a jel- és szabályrendszerből. Vagyis, ha a kommunikáló partnerek két jel- és szabályrendszert ismernek (a köznyelv és a nyelvjárás rendszerét)— autonóm döntések alapján válogatnak, mikor melyik rendszert használják, illetve egyik jelrendszerből milyen elemeket visznek át a másik jelrendszerbe.

Foglaljuk össze még egyszer a szituáció fogalmát, ugyanis hasznos lehet új, a beszédformát meghatározó tényezők bevonására.

A szituáció tehát helyzet, melyben tényállást közlünk valakivel valamilyen környezetben. Ha a szituációt vizsgáljuk, újabb fogalmakat kell bevezetnünk, a közlőt és a befogadót is figyelembe kell vennünk (Szecső csak a kettőjük viszonyát említi). De nem hagyhattuk ki a tartalmat sem. A környezet már szerepelt az előző meghatározásban.

¹⁴ uo. 137. l.

¹⁵ uo. 140. l.

¹⁶ uo. 145. l.

A kulcsfogalmak felsorolásával tulajdonképpen kimerítettük a kommunikációs akció tényezőit. Vizsgálódásunkba tehát a kommunikáció tényezőit is bevonjuk. A kommunikáció tényezői ugyanis nem vonatkozathatók el a szituációtól, és nem elemezhetők vagy magyarázhatók a szituáció nélkül.

A beszéden túl gesztusok, mimika, testhelyzet stb. is informál bennünket valamiről, tehát a kommunikáció során többféle csatorna van jelen, verbális és nem-verbális csatornák. Vagyis a viselkedésnek több olyan eleme van, amely a kommunikációt szolgálja. A csatornák a kommunikációban mindig együttesen vesznek részt.

Jelen esetben csak a verbális csatorna meghatározóiról beszélünk. Véleményünk szerint nem lesz felesleges a beszéd összetevőit is megvizsgálunk, pontosabban kiemelni közülük néhányat.

Dell Hymes a már említett tanulmányában a következő összetevőket sorolja fel: az üzenet formája, tartalma, elrendezése, színhelye (az utóbbi kettő a beszédhelyzet összetevőiként összekapcsolható), beszélő, hallgató, szándék, cél, kulcs (tónus, mód, légkör), csatornák, beszédforma, az interakció normái, értelmezési normák, műfajok. A felsorolt összetevők a szituáción túl meghatározhatják, hogy a nyelvjárást és a köznyelvet egyaránt ismerő (és beszélő) egyének nyelvjárásban vagy köznyelven szólalnak meg, vagy a köznyelvnek olyan formájában, melyben nyelvjárási elemek szűrődtek be.

A továbbiakban megkíséreljük a kommunikációs szituációnak és a már felsorolt egyéb tényezőknek a meghatározó szerepét feltárni. Mivel a szituáció volt a kiindulópontunk, a szituációnak tulajdonítottunk meghatározó szerepet, elemeit kell először megvizsgáljunk.

A szöveg viszi a jelentést a szituációba. A szöveget egészen tágan is értelmezhetjük, nemcsak írásbeli vagy szóbeli szöveget értünk alatta, hanem egyéb szimbólumrendszereket is. Mi szűkítjük a kifejezést és a vizsgálódásunknak megfelelően szóbeli szövegre gondolunk a továbbiakban. A szövegnek, a szóbeli megnyilatkozásnak tartalma van. A tartalom meghatározza az üzenet formáját és a beszéd formáját is. A befogadóra vonatkoztatva a tartalom lehet közlő, információtovábbító vagy felszólító jellegű. A tartalom sok mindentől szólhat, például a közlőről, a befogadóról vagy tőlük független jelenségekről. A beszédforma mindezekről függően alakulhat.

A mögöttes szöveg minősíti a szöveget, segíti értelmezni. A metakommunikációt, véleményünk szerint, meghatározhatja a szöveg tartalma és a kommunikáló felek közötti viszony is. A beszédformát viszont a metakommunikáció nem befolyásolja.

A beszédforma befolyásolásában nagyobb szerepe van a viszonynak és a környezetnek. Korábban már felsoroltuk, mit foglal magába a viszony, ahhoz hozzátehetjük még, hogy a viszony társadalmilag meghatározott vagy a kommunikáló felek által kialakított. Továbbá lehet tartós vagy időleges, amely szintén nem mellékes szempont, de hozzátartozik az is, hogy intim-e vagy nyilvános.

A kommunikáló felek viszonyának szempontjából nem lényegtelen, hogyan hat az egyik személyiség a másikra.¹⁷

¹⁷ Buda Béla: A kommunikációs és az emberi kapcsolatok pszichológiája, Valóság, 1966/6

A kommunikáló személyiség több változót hordoz magában a kommunikációt illetően. Lényeges az, hogy a személyiségek hogyan érzékelik egymást, milyen a kép, melyet a két személyiség kialakít egymásról. A személyiség tényezői pszichológiailag elemezhetők, de ezzel a kérdéssel nem foglalkozunk. Mégis szükséges kiemelni, hogy a kommunikációban részt vevő személyiség és a kommunikációs aktus célja meghatározható lehet a köznyelvi és nyelvjárási elemek szerveződését illetően. De a személyészlelést is az egyéni vágyak, szándékok, kimondott vagy kimondatlan célok határozzák meg.

Ha célról, szándékról beszélünk, a tartalom kérdését is érintjük, ugyanis a kommunikáció tartalmát tekintve valamilyen szándék, cél megvalósítása, illetve bizonyos szükségletek kielégítése.

A közvetlen emberi kommunikáció mindig egy társadalmi környezetben történik, ezért Buda Béla szerint a konkrét beszédesemények teljes megértéséhez részben a társadalmi szituáció ismerete, részben a személyiség konkrét fejlődésének ismerete szükséges.

A személyiségek a legváltozatosabb formában kerülhetnek egymással kapcsolatba. Az összes ilyen kapcsolatot a szociálpszichológia interakciónak nevezi. Az interakció során két személyiség kölcsönösen viszonyul egymáshoz, egymást percipiálják, egymással kapcsolatban tudattartalmak és érzelmek keletkeznek bennük, és viselkedésük egymás felé irányul. Sokféle interakciós változat lehetséges, de számuk nem korlátlan, mindegyik szabályos, vagyis az interakciót szabályok irányítják. A szabályokat az interakcióban részt vevők általában egyformán ismerik és igyekeznek e szabályoknak megfelelően viselkedni. A szabályok egy része tilalom, de vannak ajánlatos, kívánatos viselkedésformák is.

A társadalmi szerkezetben elfoglalt pozícióhoz sajátos szabályrendszer tartozik, amely megszabja a viselkedést. Ezeket a szabályrendszereket szerepeknek nevezzük. A szerepek viselkedésmoделleket írnak elő adott feltételek között. Amikor az interakció szabályokhoz való alkalmazkodást ír elő, az egyén személye érdektelen, annál fontosabb a szerep, melyet betölt.

A szerepeknek egyik legáltalánosabban elfogadott felosztását ismerteti Buda Béla említett könyvében. Ezek szerint a pervazív szerep minden más szerepviszonylatra befolyást gyakorol: ilyen szerep az életkor és a nem szerepe. A családi szerepek az élet nagy részére rányomják bélyegüket. Az egyén életét organizációs vagy foglalkozási szerepek hálózata veszi körül. Az egyén bizonyos helyzetekben átmenetileg magára vesz bizonyos szerepeket, s ezekben addig van, amíg a szituációban tartózkodik: ezek a szituációs szerepek. Az ilyen szituációnak nagy száma fordul elő a nyilvános interakcióban. Minden helyzet elvár az egyéntől bizonyos magatartásformát. A privátszféra szerepeit az egyén saját akciója révén vállalja, a szerető, barát, ismerős magánjellegű szerepek.

A kommunikációs szituáció felsorolt összetevői és a hangsúlyozott tényezők együttesen határozzák meg a beszédformát, ezért úgy véljük, valamennyit figyelembe kell vennünk, ha magyarázatot kívánunk kapni a beszédforma alakulására.

A szituativitás

A közlési szituációnak fontos szerepet tulajdonítunk, mert egyrészt tőle függ a közlés jellege. Zsirmunskij is az említett tanulmányában kiemeli a szituativitás fontosságát. Tanulmányában olvashatjuk, hogy a nyelvi norma meghatározza a dialektusok fejlődését, melynek hatására a dialektusok differenciálódnak, elveszítik elsődleges jegyeiket. „Ez a differenciálódás azonban nemcsak egy faluban vagy egyetlen családban figyelhető meg, hanem a nyelvjárást beszélő minden individuumnál jelen van, a beszédaktus szociális funkciójától, mindenképp a beszéd szituációjától és a beszédpartnertől függően.”¹⁸

„Egy nyelvi közösségen belül a társadalmi kommunikációt funkcionálisan összefüggő szerepek terminusaiban értelmezhetjük, amelyet S.F. Nadel“ a társadalomban az egyénekre osztott cselekvésmódok“-ként határoz meg.”¹⁹ „Feltételezzük tehát, hogy minden egyes szerepnek egy sajátos kód vagy részkód a nyelvi megkülönböztetője”²⁰ — írja Gumperz fent említett tanulmányában. Az ő megfigyelései szerint is különbség van az egyenlők közötti, az otthoni, illetve az idegenek felé mutatott viselkedés között.

A társadalmi viselkedést a szerepkülönbség jellemzi, az egyének különböző kontextusokban másképpen viselkednek. Ez a nyelvi közlésre is vonatkozik.

Zsirmunskij említett tanulmányában írja,²¹ hogy M. Hain Hessen agrárkörzetében gyűjtve négy fokot követ nyomon etnográfiai kutatásaiban: 1. hogyan viselkednek földivel, munkatárssal, családtaggal, 2. a szomszéd falu parasztjával, 3. az értelmiség képviselőivel, 4. más városból jött „művelt idegennel“.

Egyes szituációkban a dialektus bizonyos jegyei el is tűnhetnek, illetve kisebb mértékben jelentkezhettek. A dialektus elsődleges jegyei fokozatosan szorulnak ki a köznyelv hatására. A köznyelvi hatás közvetítői között kell megemlítenünk az iskolát, a templomot, a városi munkaviszonyt, az újságot, a könyvet, a rádiót, a televíziót, valamint a különböző osztályok közötti érintkezés növekvő lehetőségeit (politikai ülés, munkahelyi ülés).

A diglossziával behatóan Charles A. Ferguson foglalkozott, munkájában négy nyelvet eleméz. Emelkedett és regionális változat funkcióját különíti el — ez a diglosszia legfontosabb jellemzője, a szituációk egyik sorában csak az emelkedett változat a megfelelő, míg a másikban csak a regionális változat. Átfedést csak kis mértékben találhatunk. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy nem minden nyelvben különíthető el így a két változat a funkciót tekintve. Nem minden nyelvben különülnek el ilyen élesen a változatok funkciói. Bizonyos szituációkban a köznyelv dominál, de ez még nem jelenti azt, hogy a norma megtartására való törekvés mellett nem jelentkezik

¹⁸ V.M.Zsirmunskij: A nyelv társadalmi differenciálódásának problémája, *Társadalom és nyelv* 182. old.

¹⁹ John G. Gumperz: A nyelvi közösségek típusai, *Társadalom és nyelv*, 157. old.

²⁰ J.G.Gumperz: i.m. 157. old.

²¹ V.M.Zsirmunskij: i.m. 157. old.

nyelvjárási jelenségek is a közlésben. Tehát kettősséget figyelhetünk meg, a köznyelvi és nyelvjárási alakok szembenállnak egymással, és a situációtól függ, hogy mely alakok jelentkeznek nagyobb számban.

A jugoszláviai magyar nyelvterületeken Penavin Olga végzett megfigyeléseket, kutatásokat. Egyik tanulmányából idézünk néhány részletet, melyek témánkkal kapcsolatosak. „Az egynyelvű faluban a kommunikáció eszköze szinte minden szinten az anyanyelv, illetve annak a községben használt nyelvjárási változata. A magyar nyelvjárási változattal élnek természetesen a családban. A családban azonban már differenciálódás tapasztalható, tudniillik a gyerekek az iskola hatására kétnyelvűvé válik, azaz a nyelvjárás mellett, ha nem is teljes mértékben, elsajátítja a köznyelvet.”²² „A gyerek otthon tartja magát az otthoni nyelvi normához, az iskolában az iskolaihoz, . . . mihelyt megszűnik az iskola közvetlen hatása, a volt tanulók visszanyelvjárásiasodnak.”²³ „A család, a környezet hatása erősebb.”²⁴ A tanulmányban továbbá arról is olvashatunk, hogy a középkorúak és a fiatalok a magyar nyelvű hivatalos személyekkel félig nyelvjárásosan, félig köznyelvűen kommunikálnak. A pappal, az orvossal közvetlenebb hangon mernek beszélni, mert saját személyes életükről, nehézségeikről, apró-cseprő bajaikról esik szó, így a nyelvi megnyilatkozás módja is közvetlenebb, természetesebb, az egyén, a beszélő mikroközösségének, a családnak a nyelve. De van példa arra is, hogy ezekhez is vigyázva szólnak. Ez attól függ, hogy a másik fél mennyire közvetlen. Az idősebb generáció őrzi és beszél a nyelvjárást, ők más módon nem is igen tudnak megnyilatkozni.

A JELENSÉGEK LEÍRÁSA

1. Az í-zés

Az í-zés a köznyelvinél zártabb ejtőmódok közül a legfontosabb, területileg és megterheltség szempontjából is a legnagyobb hatósugarú. Hangsúlyos, hangsúlytalan helyzetben, szótőben és toldalékban egyaránt megnyilvánul.²⁵ Ezért szükséges az í-zés alakulását a felsorolt helyzetekben vizsgálni. Deme László írja: „. . . a következő szempontokat tartjuk fontosnak: zárt í-zés szóban, hangsúlyos helyzetben; zárt í-zés szóban, hangsúlytalan helyzetben; zárt í-zés szuffixum előtt, illetőleg szuffixumban.”²⁶

Ehhez hozzá kell tennünk, hogy rövid i-t találunk Csantavéren is, megjelenik a rövid í-zés az egyes szám 3. szem. birtokos személyragokkal ellátott ragozott alakokban és az enyim²⁷ szóban.

²² Penavin Olga: Nyelvi jelenségek a jugoszláviai magyar nyelv peremvidékein, Anyanyelv — „államnyelv”, Forum Könyvkiadó, 1976. 64. oldal

²³ Penavin Olga: i.m. 64. oldal

²⁴ Penavin Olga: i.m. 64—65. oldal

²⁵ Kálmán Béla: Nyelvjárásaink, Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 36. old.

²⁶ Deme László: Nyelvtanunk funkciója és további problémái, Bp. 1956. 201. old.

²⁷ „a leíró elemzés számára az enyim névmás felbonthatatlan egység, a szó szerkezete elhomályosult, é hangja nem osztozik az é birtokjel sorsában.” G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben, Akad.K. 1968. 33. old.

Finom mennyiségi és minőségi árnyalatok jelölésére nem törekedtem, de figyelembe vettem azokat az árnyalatokat, amelyekben a nyelvi sajátosság elhagyására törekedtek az adatközlők, és az í-zést kerülni akarván zártabb é hangot ejtettek (é), a továbbiakban ez a jelzés jelent minden árnyalatot, amely az i és az é között jelentkezett.

Szituáció: Gyűlés

Í-ző alakok

1. h.h. (egytagú szavak is): vín, píz, kíz, összesen: 4
 2. htlan. h.: egíssz, ítélet, emlíkszik, egíssig, ö: 16
 3. t.e.: eszibe, péziből, részire, építésire, felijé, végin, egésszibe, értékibe, közepin, idejín, felesíginék, fölgýit, szélire, fizetésit, szélésségít, értelmit, eredményit, fejlődésibe, ö: 31
 4. t.: vezetősíg, szöveccsíg, szerkesztősíg, kötelessíg, kössíg, ö: 20
- Í-ző alakok összesen: 71 (35,14%)

É-ző alakok

1. h.h.: péz, készít, késűbben, pézeszköz, ö: 18
 2. htlan. h.: elitél, történt, egéssz, nehésség, egésségés, kísér, ö: 16
 3. t.e.: idején, döntését, segítccségével, részét, véleményét, ö: 5
 4. t.: szöveccség, közösség, követelmény, érdekélcség, vélemény, körülmény, vezetőség, termelékénység, szakképzeccség, lehetőség, hejség, nehésség, eredmény, ültetvény stb. ö: 75
- É-ző alakok összesen: 114 (56,43%)

É-ző alakok

1. h.h.: —
2. htlan. h.: állattenyészítés, egéssz, ö: 2
3. t.e.: —
4. t.: törvény, szemtelenség, szélésség, közösség, segítccség, lehetőség, étységessen, ö: 15

Az é-ző alakok száma összesen: 17 (8,41%)

A hangtani helyzetet figyelembe véve az adatok százalékban kifejezve:

hangtani h.	i	é	é
h.h.	5,63%	15,78%	—
htlan. h.	22,53%	14,91%	11,76%
t.e.	43,66%	4,38%	—
t.	28,16%	64,91%	88,24%

Situáció: ID

i-ző alakok

1. h.h.: vín, csípőni, píték, készültek, finyes, kútbú, pízbe, kisen, kison, ö: 32
2. htlan h.: törtínt, nehíz, egíssz, környík, emlékszik, kísirt, szögíny, legíny, edíny, ö: 48
3. t.e.: pézit, keverésit, közepibe, fejive, kezit, szélire, részire, térgyit, fejünkint, felít, testvérít, környékin, képit, idejin, hejire, eszibe, fülibe stb. ö: 48
4. t.: kössíg, hejsíg, lehetőség, vezetőség, kedvezmény, vélemény, nedvesség, szöveccsíg, törvény, sütemény, régiség, békesség, egíssíg, ünnepsíg stb. ö: 39

Az i-ző alakok száma összesen: 167 (50, 15%)

é-ző alakok

1. h.h.: péz, kész, csépöl, készültek, később, kényes, fényesebb, kévikké stb. ö: 58
2. htlan. h.: nehéz, történt, testvérem, legény, lepény, egészsz, fehér, festék, tessék, ö: 42
3. t.e.: ényém, egészszébe, ö: 2
4. t.: vélemény, kötelesség, ismereccség, örökség, idegség, sütemént, testvérség, ö: 18

Az é-ző alakok száma összesen: 120 (36,03%)

é-ző alakok

1. h.h.: pézt, készűtű, késűbb, készíteni, kényes, kész, ö: 17
2. htlan. h.: egészsz, dícsérem, legény, regélt, ö: 11
3. t.e.: enyémet, ö: 1
4. t.: szemtelenség, népség, betegség, rámaszérúség, vasszérúség, különbség, körülmény, hejség, lehetetlenség, eredmény, stb. ö: 17

Az é-ző alakok száma összesen: 46 (13,81 %)

A hangtani helyzet szerinti megoszlás:

hangtani h.	é	i	é	é
h.h.		19,15%	48,33%	36,94%
htlan.h.		28,74%	35%	23,91%
t.e.		28,74%	1,66%	2,71%
t.		23,35%	15%	36,95%

Szituáció: H₁*i-ző alakok*

1. h.h. píz, kíz, pínték, kízít, ö: 11
2. htlan.h.: fehér, egíssz, egíssígés, törtint, emlékszó, kemény, legíny, szégíny-síg, ö: 25
3. t.e.: elejibe, fejín, végire, öccsinek, nevire, elejit, ényimet, darabonkint, fejiné, szencsígít, üvegjinek, döntésit, felin, felesígivē, ö: 39
4. t.: betegség, mestérsígēm, kötelessíg, kössíg, vesztessíg, szērēncsétlensíg, nedvessíg, segíccsíg, szégínsíg, ö: 19

Az *i-ző* alakok száma összesen: 94 (70,67%)

é-ző alakok

1. h.h.: pész, kék, kész, késún, ö: 10
2. htlan.h.: fehér, testvérék, nehéz, ö: 13
3. t.e.: —
4. t.: különbség, kötvén, kölcség, körülményēs, ö: 4

É-ző alakok összesen: 27 (20,30%)

é-ző alakok

1. h.h.: kék, pész, péntek, később, ö: 4
2. htlan.h.: fehérét, érvényēs, szégény, ö: 5
3. t.e.: —
4. t.: kedvezményēs, eredmény, ö: 3

É-ző alakok összesen: 12 (9,02%)

A hangtani helyzet szerinti megoszlás:

hangtani h.	i	é	é
h.h.	11,69%	37,02%	33,32%
htlan.h.	26,59%	48,14%	41,66%
t.e.	41,48%	—	—
t.	20,21%	14,81%	25%

Szituáció: H₂*i-ző alakok*

1. h.h.: píz, kimínysöprés, ö: 5
2. htlan.h.: egíssz, törtinne, szégín, egíssíg, dícsírteessíg, ö: 11
3. t.e.: békivē, felesíginek, ényimet, telekkönyvire, részit, felit, üdvösségi-ért, emlékinek, véginé, nevin, ellenkezőjít, tisztetire, ö: 22
4. t.: szivessígibű, egíssíg, mennyisíg, kőccsíg, ö: 12

Az *i-ző* alakok száma összesen: 50 (61,72%)

é-ző alakok

1. h.h.: pész, kész, ö: 4
 2. htlan h.: tesvér, dícsértessék, egészség, egéssz, ö: 10
 3. t.e.: elején, közepén, ö: 2
 4. t.: egészség, lehetőség, dícsértesség, ö: 9
- É-ző alakok összesen: 25 (30,86%)

é-ző alakok

1. h.h.: készül, ö: 1
 2. htlan. h.: egéssz, ö: 1
 3. t.e.: tiszteletére, ö: 1
 4. t.: törvényesen, ö: 3
- Összesen 6 adat (7,40%)

A hangtani helyzet szerinti megoszlás:

hangtani h.	í	é	é
h.h.	10%	16%	16,66%
htlan.h.	22%	40%	16,66%
t.e.	44%	8%	16,66%
t.	24%	36%	50%

S z i t u á c i ó : F

í-ző alakok

1. h.h.: píz, kík, csípőték, kiseji, kisébb, fínyēs, kive, gyikíny, ö: 50
 2. htlan.h.: egíssz, dícsírt, kíkíket, szégíny, lepíny, vólegíny, törtínt, emlík-szik, kössígháza, peníszédét, gyíkínt, nehíz, fehír, kísír, ö: 62
 3. t.e.: fejire, végibe, belít, bőrit, értékit, tetejin, közepibe, körmit, fülít, eszibe, ö: 49
 4. t.: embérsígtelen, egíssígház, vendégsíg, cseliccsíg, ö: 11
- Az í-ző alakok száma összesen: 172 (66,66%)

é-ző alakok

1. h.h.: csépölés, cséplógép, késűbben, készűt, gyékény, kémény, ö: 19
 2. htlan. h.: egéssz, szégény, történt, emlék, penész, gyékény, testvér, nehéz, kémény, ö: 27
 3. t.e.: idején, fényét, ö: 2
 4. t.: egészség, ö: 1
- Az é-ző alakok száma összesen 49 (18,99%)

é-ző alakok

1. h.h.: kék, cséptünk, készít, később, kévét, ö: 8
2. htlan. h.: legény, szegény, történt, emlékszik, fehér, edény, ö: 24
3. t.e.: —
4. t.: betegség, vendégség, szerkesztőség, honvéccség, ö: 5

Összesen 37 adat (14,34%)

A hangtani helyzet szerint:

hangtani h.	i	é	é
h.h.	29,06%	38,77%	51,61%
htlan. h.	36,04%	55,10%	64,86%
t.e.	28,48%	4,08%	—
t.	6,39%	2,04%	13,51%

Szituáció: EK

i-ző alakok

1. h.h.: kisz, píz, kiszút, csipőlgőp, píték, kisébb, kinyés, ö: 17
2. htlan. h.: egíssz, tányír, szegény, emlékszem, ítélte, kemény, egíssiggel, fehér, kisérgeti, ö: 34
3. t.e.: szencségít, fejive, eszibe, felin, tetejin, mentin, őszin, csipőjit, figyelmit, kertyibe, nyelvín, életibe, ö: 41
4. t.: egíssiggel, érvényés, csegíccsíg, szeréncsítlensíg, fölsíg, ö: 26

Összesen: 118 adat (51,98%)

é-ző alakok

1. h.h.: péz, kész, kék, fényés, később, ö: 33
2. htlan. h.: egészsz, fehér, fehérrepa, fényés, testvér, mégtörtént, tányér, ö: 35
3. t.e.: belét, ényém, felét, férjét, ö: 5
4. t.: íriccség, kötelesség, közösség, melekség, kölcség, vezetőség, szencségít, ö: 16

Összesen 89 adat 39,20%)

é-ző alakok

1. h.h.: kéccsigbe, később, készítette, ö: 7
2. htlan. h.: egészsz, fehér, tessék, történt, ö: 8
3. t.e.: —
4. t.: közösség, szencségít, vendékség, ö: 5

É-ző alak összesen: 20 (8,81%)

A hangtani helyzet szerint:

hangtani h.	i	é	é
h.h.	14,40%	37,07%	35%
htlan.h.	28,81%	39,32%	40%
t.e.	34,74%	5,61%	—
t.	22,03%	17,97%	25%

Összesítő táblázat a szituációk szerint:

Szituáció	i	é	é
GY	35,14%	56,43%	8,41%
ID	50,15%	36,03%	13,81%
H ₁	70,67%	20,30%	9,02%
H ₂	61,72%	30,86%	7,40%
F	66,66%	18,99%	14,34%
EK	51,98%	39,20%	8,81%

Az összesített táblázat mutatja az i — é — é fonéma eltérési arányát az egyes szituációkban. Mindenekelőtt alapvető fontosságú, hogy az arányokat egyes szituáción belül szemléljük. A nyelvi anyag eltérő képet mutat, az egyes szituációkban számottevő különbségek vannak. A táblázatból láthatjuk, hogy egy szituációt kivéve mindben több az í-ző alak. Ez a kivétel a GY-ben valósul meg. Itt az í-ző alakok csak 34,14%-ban jelentkeznek. Láthatjuk azt is, hogy nagy a különbség a legkevesebb és legtöbb í-ző alak között. Legtöbb í-ző alak a H₁-ben van (70,67%), a többi szituációban fokozatosan csökken a nyelvjárási alakok száma. Ez azt jelenti, hogy a H₁-ben a legkisebb a norma hatása. Nincs nagy eltérés az ID és az EK között, (50,51% és 51,98%). Középen helyezkedik el a H₂ és F, mindkettőben meghaladja a 60%-ot.

Meg kell vizsgálnunk az átmeneti helyzetet is, melyet é-vel jelöltünk. Ez a jelzés i és é fonéma közötti minden átmenetet jelöl. A táblázat szerint kevés az átmeneti alakok száma, legtöbb ingadozás az F-ben és az ID-ben van, majd a H₁-ben, nem sok az eltérés a GY és az EK között, legkevesebb az ingadozás a H₂-ban.

Az egyes hangtani helyzetekben különbözőképpen alakulnak a köznyelvi és nyelvjárási alakok. Az í-ző alakok szituációkként a hangsúlyos szótagban mutatnak legnagyobb eltérést. Ebben a hangtani helyzetben legkevesebb nyelvjárási alak a GY-ben van, 5,63%, legtöbb az F-ben, 29,06%. A szituációkat sorra véve a helyzet így alakult:

A GY-ben a hangsúlyos helyzetben van a legkevesebb í-ző alak, legtöbb viszont toldalék előtt, 43,66%. Legtöbb é-ző alak, a toldalékokban jelentkezik, ugyanitt van a legtöbb ingadozás is. Ebben a szituációban azt látjuk,

hogy a birtokos személyrag előtt marad meg leginkább, és a toldalékban tűnik el a nyelvjárási alak. Az átmenetek is mutatják, hogy itt van a legnagyobb közeledés a köznyelvi normához.

Az ID-ben nincs nagy eltérés az előfordulási arányok között. Legkevesebb í-ző alak a hangsúlyos szótagban van, 19,15%, a legtöbb a hangsúlytalanban és toldalék előtt, 28,74%. Az átmeneti alakok legnagyobb számban a hangsúlyos szótagban és a toldalékban jelentkeznek (36,95%). Csak 2,71%-ban jelentkeznek a toldalék elé. A legtöbb köznyelvi alak az első szótagban van, 48,33%, valamennyivel kevesebb a hangsúlytalan szótagban (35%). Ezek szerint a normatív alak jelentkezésében, ide számítva az átmenetet is mint közeledést a köznyelvhez, a hangsúlyos helyzet befolyása érvényesül. A toldalék előtt a legkisebb a közeledés a normához, a toldalékban már ismét több é-ző alakot találunk.

A H₁-ben is hasonlóak az adatok, a legtöbb nyelvjárási alak a toldalék előtt van (41,48%), kevesebb a hangsúlytalan helyzetben (26,59%), és legkevesebb a hangsúlyos szótagban (11,69%). A legtöbb köznyelvi és átmeneti alak a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban van.

A H₂-ben szintén a toldalék előtt van a legtöbb í-ző alak, 44%, majd a toldalékokban (24%), legkevesebb a hangsúlyos helyzetben (10%). Legtöbb köznyelvi alak a hangsúlytalan helyzetben (40%) és a toldalékban van, ugyanakkor itt található a legtöbb átmenet is.

Az EK-ban a toldalék előtt van a legtöbb í-ző nyelvjárási alak (44%), majd a toldalékban (24%). Legkevesebb itt is a hangsúlyos helyzetben fordul elő, 14,40%-ban. A hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben jelentkezik a legtöbb köznyelvi alak és átmeneti megoldás is.

Szituációkként más-más arányban jelentkeznek a különböző megoldások. Az adatokból mégis arra következtethetünk, hogy az í-ző alakok a toldalék előtt maradnak meg, és az első szótagban tűnnek el legtöbbször. Legtöbb átmeneti megoldással a hangsúlytalan helyzetben és a toldalékban találkozunk.

2. Az *ë* kérdése

Az *ë*-vel kapcsolatban többféle nézet ismeretes, egyes nyelvészeink nem tekintik köznyelvi fonémának, mások megkülönböztetik a köznyelvnek azt a változatát, amely *e*-ző és amely *ë*-ző.²⁸

²⁸ A zárt *ë* kérdését illetően szélsőséges nézetek alakultak ki. Nagy J. Béla Köznyelvi kiejtésünk c. munkájában (MNY XXXVII. 82—94) összegezi e nézeteket. Szarvas Gábor vétségnek tartja az *ë*-zést (Nyr II. 101.) Finály Hendrik a zárt *ë*-t nem tekinti a magyar hangrendszer lényeges elemének (Nyr. XVI. 358, 366). Simonyi Zsigmond ezt a nézetet elutasítja. Gombocz Zoltán (Hangtörténet, 29, 80) és Horger Antal (Fonetika 83—4) *e*-zőnek tekintik a köznyelvet. Lazicius nem veszi fel az *ë*-t a köznyelvi fonéma-rendszerébe (Bevezetés a fonológiába, 39.). Nagy J. Béla szerint a köznyelvnek két változata van: az egyik *e*-ző, a másik *ë*-ző (i.h.83.) Bárczi Géza szerint az *e*-zéssel egyértékű az *ë*-s ejtémód (Nyr LXXX. 8—9.). Kálmán Béla szerint a helyes álláspont az, amit Nagy J. Béla is vallott, hogy a magyar köznyelvnek két változata van (Magyar Nemzet, 1974. nov. 10. 14. 1.)

A csantavéri köznyelv megkülönbözteti a kétféle e fonémát, a nyílt e-t és a zárt ě-t. Nyelvjárásunkban következetesen használják a zárt ě-t, és semmi jele sincs annak, hogy a rendszer megbomlana. Az ě jelenségének vizsgálatánál ebből következően nem minden ě-t tartalmazó adatot vizsgáltam meg. Azokat a szavakat, amelyeket mindenki ě-s alakban használ, nem elemeztem, mert nem feladatom az ě általános megterheltségének vizsgálata. Ebben az esetben azt kell bemutatnom, hogy vannak-e ingadozások az ě használatában, és ezek milyen természetűek. A csantavéri nyelvben az ě fonéma több olyan helyen is előfordul, ahol a (regionális) köznyelvben más hangokat találunk, ezért csak ezeket a példákat vettem tekintetbe.

Csantavér nyelvében a következő köznyelvi hangok helyén szerepelhet ě fonéma: az e, a, ö, é és i fonémák helyén, vagyis a következő szembenállások jelentkeznek:

Köznyelvi:	Nyelvjárási:
e	ě (mėnnyi, mėlлік, ělég)
a	ě (cigėrėtta, hunnėn)
ő	ě (mėgė, mėgėtt, bėgre)
é	ě (beszėl, ěppen, mesėl)
i	ě (vėlla, mėnnė, mėgėnt)

A következőkben azt vizsgálom meg, hogy az anyagban mely szavak szerepelnek köznyelvi és melyek nyelvjárási (ě-s) alakban.

Meg kell jegyeznünk, hogy az ellenpéldák közé olyan szavakat is felvettünk, melyek nyelvjárásban vannak ugyan, de a megoldás nem ě-ző, tehát másfajta nyelvjárási jelenség található az illető szóban. Ilyen esetekre gondolkunk itt, mint pl.: onnand, hunnan, mėlлік, vagyis az a és az e fonéma helyén nincs ě, viszont másfajta nyelvjárási jelenség jelentkezik a szóban.

S z i t u á c i ó: G Y

Példák: mėnnyire, szemėj, amėnnyit, ělég, ělėgendő, mėddig stb. ő: 22 adat (62,85%)

Ellenpéldák: mejik, amėlлік, mėnnyibe, ělég, szemėjėssen, ő: 13 adat (37,15%)

S z i t u á c i ó: I D

Példák: mėnnyit, mėnnyire, szemėj, amėnnyit, mėnnė (hamarább), ěppen, valamėnnyit, ělég, nėgyedik, valamėlлік, ělėgiteni, mėgit, ěpp, hївės, pėtrėnce, hunnėn, sėrvadás, rihėsek, mėgėn, hėtkėznap, ő, 64 adat (78,04%)

Ellenpéldák: mėnnyi, mejik, amėlлік, nėmėlлік, valamėlлік, ělég, nėgyed, onnand, hївős, beszėl, ő: 18 adat (21,96%)

S z i t u á c i ó : H₁

Példák: mennyit, elég, éleget, személy, ezret, valamennyi, tehát, mellik, beszél, onnén, megént, éppen, megén, ö: 37 adat (53,85%)

Ellenpéldák: mennyi, elég, valamellikszó, negyed, meddig, megint, hunnan, február, ö: 28 adat (46,15%)

S z i t u á c i ó : H₂

Példák: mennyivel, mennyibe, lélek, elég, mennyiség, hunnén, éppen, megést, ö: 11 adat (57,89%)

Ellenpéldák: mellik, elég, megint, hunnat, ö: 8 adat (42,11%)

S z i t u á c i ó : F

Példák: Szerbiába, negyedikés, negyedébű, negyedik, mennyi, melik, amennyit, mennyire, éleget, elég, valaméddig, cigëretta, béllér, hétkéznep, megént, megétt, ö: 37 adat (54,56%)

Ellenpéldák: ennyi, valamelliket, amejik, eleget, elég, szeméj, cigaretta, megint, onnan, hunnan, éppen, ö: 31 adat (45,46%)

S z i t u á c i ó : EK

Példák: elég, mennyi, negyedik, valaméjik, mekkora, medáig, élégen, meddig, szeméj, vëlla, cigëretta, bëgre, menné (szëbb) megétt, megé, onnén, évënkint, beszëlek, onnét, ö: 40 adat (63,48%)

Ellenpéldák: elég, mennyi, negyedik, mejik, mekkora, elégedve, mellik, szeméj, honnan, onnan, hunnan, ö: 33 adat (36,52%)

Ö s s z e s í t ő t á b l á z a t

S z i t u á c i ó	J e l e n s é g	
	nyj. ë	közny. e, a, i stb.
GY	62,85%	37,15%
ID	78,04%	21,96%
H ₁	53,85%	46,15%
H ₂	57,89%	42,11%
F	54,56%	45,44%
EK	63,48%	36,52%

A táblázat mutatja, hogy minden vizsgált szituációban több a nyelvjárási alak, mint a köznyelvi. Ha a példák és az ellenpéldák arányát nézzük, különbségeket találunk. A H₁, H₂ és F esetében nincs nagy különbség a nyelvjárási és köznyelvi alakok számát illetően. Ezekben a szituációban viszonylag magas a normalizált alakok száma. A másik három szituációban meglepően magas a nyelvjárási alakok száma. Az EK esetében indokolt az

ilyen megoszlás, ugyanis itt ügyeltek az adatközlők a legkevésbé arra, hogy hogyan beszélnek. Mivel ez a jelenség azok közé a jelenségek közé tartozik, melyek a nyelvjárás sajátos színét adják, feltevésünk az volt, hogy a GY-ben és a ID-ben tűnik majd el leggyorsabban. Összegezésként elmondhatjuk, hogy ez a jelenség nincs eltűnőben, még mindig erősen tartja magát, de jelentkezésének gyakoriságát a szituáció határozza meg.

A jelenséget vizsgáljuk meg részletesebben is. Az első vizsgálódási szempontunk az, hogy hangsúlyos vagy hangsúlytalan helyzetben fordul-e elő gyakrabban a nyelvjárás *ë-ző* alak.

	GY		ID		H ₁	
	h.h.	htlan.h.	h.h.	htlan.h.	h.h.	htlan.h.
számszerűen	17	5	51	13	19	18
százalékban	77,27	22,73	79,68	20,32	51,35	48,65
	H ₂		F		EK	
	h.h.	htlan.h.	h.h.	htlan.h.	h.h.	htlan.h.
számszerűen	6	5	26	11	28	12
százalékban	54,55	45,45	70,27	29,73	70	30

A táblázat mutatja, hogy minden szituációban a hangsúlyos helyzetben találunk több nyelvjárás alakot. A különbségek azonban itt sem egyformán jelentkeznek. Két szituációban (H₁ és H₂) csak egy adattal van több a hangsúlyos helyzetben, a többi szituációban viszont nagyobbak a különbségek.

A második szempontunk az, hogy milyen arányban jelentkezik a fentiekben felsorolt köznyelvi hangok helyén az *ë* hang.

Szituáció	Köznyelvi hangok, melyek helyén <i>ë</i> van					
	e	i	a	ö	é	o
GY	100	—	—	—	—	—
ID	85,93	3,14	1,56	6,25	1,56	1,56
H ₁	59,45	24,32	5,40	—	10,81	—
H ₂	54,54	18,18	18,18	—	9,09	—
F	75,67	8,10	2,70	13,53	—	—
EK	55	10	12,5	17,5	5,77	—

A táblázat adatai alapján megállapíthatjuk, hogy minden szituációban a köznyelvi *e* fonéma helyén halálunk legnagyobb számban *ë*-t. A GY-ben csak *e—ë* szembenállás van. Az ID-ben minden felsorolt szembenállásra találunk példát, az *e—ë* szembenállás után a legtöbb példa az *ö—ë* szembenállásnál van. A többi esetben egy, illetve két példát találtunk. A H₁-ben az előző szituációkhoz viszonyítva kevesebb az *e—ë* szembenállás, viszont jóval több az *i—ë* és az *é—ë* szembenállás. Két szembenállásra itt nincs adatunk.

A H₂-ben szintén nincs minden szembenállásra adat, az i—ë és a—ë esetére viszont több példánk van, mindkét esetben 18,18%. Az F-ben az e—ë után az ö—ë esetre van több adatunk (13,53%), a meglévő két szembenállásra nincs sok példánk. Az EK-ban az e és ö köznyelvi hangok helyén szerepel legtöbbször ë hang. Összegezőként elmondhatjuk, hogy minden szituációban az e—ë szembenállás a leggyakoribb, de több példánk van arra az esetre is, amikor az ê hang az i, a és ö hang helyett áll.

Mivel a leggyakoribb az e—ë szembenállás, megvizsgáltuk, milyen helyzetekben jelentkezik az ë. A statisztikai feldolgozást nem közöljük, csak a kapott eredményt. Minden szituációban a magas hangrendű szavakban van a legtöbb ê hang, de szituációként különbözik a kapott eredmény. A továbbiakban csak azt soroljuk fel, hogy hány százalékban jelentkeznek az adatok a magas hangrendű szavakban: a GY-ben 77,28%, az ID-ben 89,79%, a H₁-ben 86,36%, a H₂-ben 100%, az F-ben 89,28% és az EK-ban 77,27%.

A magas hangrendű szavaknál megvizsgáltuk, mikor jelentkezik gyakrabban az ë. A következő eredményt kaptuk:

1. ha van más e a szóban
2. nincs e a szóban
3. van más ë a szóban

GY van e: 6 adat (35,30%)
nincs e: 11 adat (64,70%)
van ë: —

ID van e: 17 adat (38,63%)
nincs e: 25 adat (56,81%)
van ë: 2 adat (4,54%)

H₁ van e: 4 adat (21,05%)
nincs e: 15 adat (78,95%)
van ë: —

H₂ van e: 3 adat (50%)
nincs e: 3 adat (50%)
van ë: —

F van e: 7 adat (28%)
nincs e: 17 adat (68%)
van ë: 1 adat (4%)

EK van e: 4 adat (23,52%)
nincs e: 13 adat (76,47%)
van ë: —

Összegezés: legtöbbször akkor van ë a magas hangrendű szavakban, ha nincs másik e a szóban.

A vizsgált jelenségek előfordulása az egyes szituációkban

A vizsgált hét jelenség közül más szituációk adataival összehasonlítva (az n palatalizációjára nem volt adatunk) öt jelenségnél a GY-ben mutatkozott legkevesebb nyelvjárási alak. Ezeknél a jelenségeknél is különbség mutatkozik a köznyelvi illetve nyelvjárási adatok arányát illetően. Ebben a szituációban az l—ezés tűnt el legnagyobb mértékben, az adatoknak csak 7,87%-a volt l—ező, nyelvjárási alakban. A másik négy jelenségnél a nyelvjárási alakok előfordulási aránya meghaladja a 30%-ot: az í—zésnél 31,14%, a gyün szónál 33,30% az l kiesésénél 36,11%. A mássalhangzók hasonulásánál és az l geminációjánál az adatoknak majdnem fele nyelvjárási alakban szerepel: a hasonulásnál az adatok 52,5%-a, az l geminációjánál 48,97%-a volt nyelvjárási alakban. Az s geminációja ebben a szituációban a leggyakoribb, az

adatok 79%-ban az s geminálódott. Az *ë* előfordulásának arányát illetően közbülső helyet foglal el a vizsgált szituációkban, 62,85% a nyelvjárási.

Az ID-ben minden jelenségnél az adatoknak több mint fele nyelvjárási megoszlásuk jelenségenként mégis különbözik. Három jelenségnél a nyelvjárási adatok száma nem éri el a 60%-ot: az *i*-zésnél 50,15%, az *l*-ezésnél 50,79%, az *l* geminációjánál 58,81%. Három jelenségnél meghaladja a 60%-ot: az *l* kiesésénél 61,91%, a *jön* szóban 66,66% nyelvjárási és az *n* palatalizációjánál 63,63%. Három jelenségnél a nyelvjárási alakok száma meghaladja az adatok háromnegyed részét: a hasonulásnál 76,41%, az *s* geminációjánál 76,62%, az *ë*-nél 78,04%. Az *ë* használata ebben a szituációban a leggyakoribb. A többi szituációval összehasonlítva az itt kapott adatokat megállapíthatjuk, hogy annak ellenére, hogy az adatok több mint fele nyelvjárási, a normatív alakok számát tekintve két jelenségnél (az *i*-zésnél és az *l* kiesésénél) csak a GY előzi meg. Az *l*-ezés, függetlenül attól, hogy milyen arányban jelentkezik, nagyfokú, mert csak az F követi 63,88%-kal. A többi jelenségnél a középső helyet foglalja el.

A H₁-ben van a legkevesebb *ë*-zés, viszont több jelenségnél itt van adatunk a legtöbb nyelvjárási alakra: az *íz*ésnél, *l* kiesésénél, a mássalhangzók hasonulásánál, az *l* ikerítődésénél, és a *jön* szó is itt szerepel legtöbbször nyelvjárási alakban. Ezek után lássuk, hogy a szituáción belül hogyan oszlanak meg a köznyelvi és a nyelvjárási alakok az egyes hangtani jelenségeknél: legkevesebb az *l*-ező alakok száma, de ez a szám is meghaladja a 40%-ot (42,85%). Az *ë*-zésnél 53,85%, az *s* ikerítődésénél 67,80%, a többi jelenségnél a nyelvjárási alakok száma meghaladja a 70%-ot: az *i*-zésnél 70,67%, az *l* kiesésénél 86,95%, a hasonulásnál 86,95%. Azokban az esetekben, ahol lehetőség van az *l* geminációjára, a gemináció minden esetben bekövetkezett, tehát ellenpélda nincsen.

A H₂-ben nagyobb fokú a köznyelvhez való közeledés mint a H₁-ben. Pl. a gemináció itt fordul elő legkisebb számban. Három jelenségnél az adatok több mint fele köznyelvi alakban szerepelt, az *l* geminációjánál a nyelvjárási alakok előfordulása 40%, az *l*-ező alakoké 44,44%, a *jön* morféma az adatok 49,05%-ában hangzik gyűnként. A többi jelenségnél a nyelvjárási alakok szám magasabb, de egyiknél sem haladja meg a 76%-ot. Ebben a szituációban az *l* kiesése tartja magát a legjobban, az adatok 75,86%-ában esik ki az *l*, a mássalhangzók hasonulása is gyakori, az adatok 75%-ában következik be a hasonulás.

Az F-ben, hasonlóan a H₁-hez, a nyelvjárási alakok száma meghaladja az 50%-ot. Ebben a szituációban az *ë*-zés tűnt el legnagyobb mértékben, de az *ë*-ző alakok száma eléri az 54,56%-ot. Az *i*-zés itt jobban tartja magát (csak a H₁-ben van ennél több), az összes adat 66,66%-át teszi ki az *i*-ző alak. Az *l*-ző alakok előfordulása 63,88%, az *l* kiesése és a hasonulás gyakran bekövetkezik, mindkét esetben meghaladja a 80%-ot: tehát a lehetséges esetek közül az *l* az adatok 84,25%-ában kiesik, a hasonulás az adatok 83,33%-ában bekövetkezik. E két jelenségnél csak a H₁-ben fordul elő ennél több nyelvjárásiasság.

Az EK-ban a nyelvjárási alakok szintén meghaladják az 50%-ot, az *l*-zésnél az adatok fele van nyelvjárási alakban, az *i*-ző alakok száma 51,98%,

a többi jelenségnél eléri vagy meghaladja a 60%-ot. Az egyes nyelvjárási jelenségek előfordulási aránya a következő: az n palatalizációja 60%, a ë-zés 63,48%, a gyün 64,17%, az s ikerítődése 67,44%, az l ikerítődése 73,68%, a hasonulás az adatok 76,12%-ában következik be, az l az adataink 80,91%-ában esik ki.

Az eredményekből világosan látszik, hogy egyes szituációkban melyek azok a jelenségek, melyek gyorsabban tűnnek el, és melyek azok, amelyek erősen tartják magukat. Számításaink alapján kiderült az is, hogy a jelenségek nem egyforma mértékben hajlamosak a változásra, sőt a változás szituációkként is különbözik.

Szólnunk kell még valamit az átmeneti megoldásokról, ugyanis ezek jelentik némely jelenségnél a közeledést a köznyelvhez. Már említettük, mely jelenségeknél fordulhat elő átmeneti megoldás. Nézzük meg most, hogyan jelentkeznek ezek az egyes szituációkban.

Bevezetésként elmondhajtuk, hogy az átmeneti megoldások száma elenyésző. Az í-zésnél legtöbb átmeneti megoldás az F-ben (14,34%) és az ID-ben (13,81%) van, a többi szituációban előfordulásuk aránya 7—9%. A jön morfémanak kétféle átmeneti megoldása jelentkezett: a jün és a gyön. A jün a gyakoribb, csak az EK-ban nem volt rá példánk, a GY-ben jelentkezett a legtöbb, 4,16%, a H₁-ben 3,77%, az ID-ben 3,03%, az F-ben és H₁-ben előfordulási arányuk még kisebb (2,43% illetve 1,35%). A gyön az F-ben fordult elő legtöbbször, az adatok 4,87%-ában, a H₂-ben 3,77%-ában, az ID-ben az adatoknak csak 0,56%-át jelenti, a többi szituációban nem jelentkezett. Az l kiesésénél az átmenetek száma sehhol sem éri el az 1%-ot, legtöbb adatunk az ID-ben volt (0,92%), valamennyivel kevesebb a GY-ben (0,77%). Félhosszú l-re legtöbb adatunk az F-ben volt (21,87%), kevesebb a GY-ben (14,28%), az ID-ben csak 1,82% (viszont itt gyakori a köznyelvi megoldás). A félhosszú s minden szituációban megjelent, legtöbb a H₂-ben, 20% (ennyi a köznyelvi alakok előfordulási aránya is), valamennyivel kevesebb a GY-ben (13,92%), és a H₁-ben (10,71%).

Adatainkból leszűrhetjük, hogy a csantavéri nyelvjárásban, mint más nyelvjárásokban is, lassan bár, de folyamatban van a közeledés a köznyelvhez.

A SZITUÁCIÓK SZÖVEGEI

Az előző fejezetben a kiválasztott hangtani jelenségeket vizsgáltam, megfigyeltem, hogyan jelentkeznek egy-egy szituációban, milyen hangtani helyzetben tűnnek el, illetve maradnak meg. Ebben a fejezetben megkísérlem szövegek illusztrálásával bemutatni, hogyan határozza meg a beszédhelyzet a nyelvi megformálást.

Már a gyűjtés folyamán észlelhető volt, hogy minden szituációban vannak olyan szövegeink, melyekben a nyelvjárási adatok dominálnak, és olyanok, melyekben a nyelvjárási jelenségek fokozatos eltűnését figyelhetjük meg. Ennek bemutatására legcélszerűbbnek látszott Benkő Lóránd módszerének alkal-

mazása.²⁹ A Benkő által meghatározott három fő típus azt fejezi ki, hogy „hány jelenségben mutatkozik provincializmus és hányban norma megoldás.”³⁰ A három fő típus jellemző vonásai a következők.

1. A provinciális típusban azok a szövegek tartoznak, melyek erősen provinciálisztikus jellegűnek mutatkoznak, sokféle provincializmus van bennük, hol ilyen, hol olyan jelleggel és arányokkal.

2. Az átmeneti típusba tartozó szövegeknél nem tengnek túl a provinciális elemek, nem nyomják rá bélyegüket a szövegre. Ezt a típust felemás megoldások, kettősségek jellemzik.

3. A normatív típusba tartozó szövegekben csak elvétve vannak provincializmusok, az irodalmi nyelv normáihoz igazodik, „a jelenségek nagy többségében a norma szerint jár el s esetleg csak néhány esetben tér el attól.”³¹

Felvételezett szövegeink besorolhatók e típusok valamelyikébe.

Mivel nem tartottuk szükségesnek, hogy minden lejegyzett szöveget besoroljunk a típusok valamelyikébe, fordított eljárást követtünk: a típusokra mutatunk be szövegrészleteket. A szövegrészek vizsgálatánál nemcsak az eddig vizsgált hangtani jelenségeket vesszük figyelembe, hanem minden előforduló nyelvjárási jelenséget.

S z i t u á c i ó : G Y

1. A békítő úton szét van háva, ez szégyen a falura nézve, üvegek, vasak, ez így van. A népnek eszt valahogy meg kőne hirdetni. Hirdetni kőne válsztó gyűlésen, ebbe még a kösség maga is bűnös. Tudatni a néppē. A károkrú, a taposásrú van szó, ez valóba. A zadrugának itt van a lóverseny-pájáná taval éty hold répat étapostak a kocsik. Má ki is vót égygezve. Ez szégyen. Mennyi munka rá vót kötve! Most szorozzuk még aszt a gabonát, mennyijé! Mé nem lehet aszt az utat megcsináni, hogy az a nép nē mēnjen fő? Mēnyének ki mámma a mezőörök, az üdő kicsit jó vót, ha szász kocsit nem foktak vóna még! Én magam is fönt jártam a fődekēn! De ha nem tudok máshun emēnni! Mámma vótak parasztok, akik megtárcsászták, mēhecc! Abbú megtárcsászhatták vóna hússzó aszt a laposokat ott. Eszt javasónám!

2. Vót pénze! Úgy gondóta! Szeretnék szóni! Maga emlíkszik arra! Ott vót maga! Földműveléssel foglalkozunk, abból élünk. Segíjjének rajtunk. Énrajtam mēnyiket nyernek? Ha kifizetnek normálishan, odaggyuk! Ha úgy jönnek! Akkó sē mēgyünk. Pontossan a felesíginék monta. Magukhoz akartunk fordulni! Akkó sē akartunk az árrú. Ez a közsíkháza hogy nész ki! Épíjjék föl eszt! Ott az Uzsvaré! Szeretné fölkináni. A belső az övé. Nem is tuggya úgy elanni, nēki sincs szüksége. Nincsen pézük. Ez nem érdeköl! Hallottam a Lászlónétú. Oda nem két vadrátos portákat köllene anni.

3. Mi eszt má valóba latolgattuk. Ęjüttek hozzánk, beszélgettünk. Én nem tudom, valóba. Ęjöttem tizehat évvē ezelött, Ęjöttem a Virág Balázsból.

²⁹ Benkő Lórond: A magyar irodalmi írásbeliség... c. munkájában a szövegek besorolásánál típusokat állapít meg, a típusok a „provincializmus és a norma-elemek” nyelvhasználatban való viszonyát jelenti (i.m. 426. oldal)

³⁰ i.m. 426. oldal

³¹ i.m. 428. oldal

Kisérem a termelést. Nem sok értelmet látom az egisznek! Pár év alatt rágyünnék, hogy fölöslegés. Eszköll megnézni éccé, van-é értelme. Ijen szempontbú köll megnézni. Mink rámákat gyártunk, tejjessen mást! Itt nagy lehetőségek vannak a fejlődésre. Ha szükség van rá, megájjuk a hejünket.

4. Ety határozat sē vót így bēartva. Lēhet, hogy assē vót. ijen törvényēs úton. Errú külön jedzőkönyv vót. Akik bejöttek, látták. Arrú is vót szó. Ez vót az első javaslat, tejjes egészibe. Nyóc választó étység vót. Annak alapján lét elóterjesztve így. Még lett okóva. Így lett tárgyāva. Kint vót az egisz térkép. Nem tudok választ adni. Nem akarok beleméjjenni. Nēhogy ētérjünk a tártytú. Külömség van a föld értékibe a falu szélibe és kint a határban. Más a földnek az értéke.

5. Beszélgettünk gazdasági témákról, többek között szóba került az Ukrász TMASZ problémája is. A heji közösség társadalmi-politikai szervei több ízbe foglalkoztak a társadalmi-gazdasági problémákkal, és ennek kapcsán merült föl az a gondolat is, hogy a megoldásokat a társadalom úttján, ezen az oldalon kell megoldani. Fölvetődött, hogy tisztázandó dolgok is vannak. Ezek azok a kulcskérdések, amire ki kellene térni. Mi a kifogásolható abba az anyagba, abba az írásba? Mi az, ami nincs őszhangba azokkal a törekvésekkel mejjek kösztudottak?

Az első szöveg a provinciális típusba tartozik. Egy sereg provincializmussal találkozunk itt: háva, kőne, válisztó, néppē, károkrú, taval, vót, mēnyi, üdó, fődekēn, hússzó, javasónám. Csak néhány szó van köznyelvi alakban: kösség, gyűlés, hold. Egy helyen van csak ingadozás: útakon ~ utat.

A 2—4. szöveg az átmeneti típusba sorolható. A 2. szövegben többféle nyelvjárási jelenség jelentkezik, pl. az I kiesik a következő szavakban: vót, szóni, gondóta, kináni, Lászlónétú, ugyanakkor más szavakban nem sik ki: földműveléssel, foglalkoztunk, abból, fordulni, föl. Í-zó alak is előfordul: emlikszik, felesiginek, kössikháza, ugyanakkor pénze, pézük, szüksége alakok is jelentkeznek. Nyelvjárási jelenségek még: épíjjék, segíjjenek, Uzsvaré, elanni, mēnyiket; normatív alakok: normálisan, jönnek, övé. A 3. szövegben annak ellenére, hogy több a nyelvjárásiasság, kettősségeket is találunk: ējöttem ~ rágyünnék, az í-zésnél: egisznek, értelmet és szükség, az I kiesésénél: beszélgettünk, szempontbú, évvē, de: latolgattuk, Virág Balázsból. A 4. szövegben a jelenségek szintén keveredve tűnnek elő: egizbe, egíssz, értékibe, szélibe, de: törvényes, külömség, vagy vót, errú, arrú, nyóc, okóva, tárgyāva, tártytú, de: föld, belemelegenni ~ adni; bējöttek, adni, határban normatív alakok.

Az 5. szöveg a normatív típusba sorolható, mert csak néhány esetben tér el a normától, a -ban, -ben ragok helyett -ba, -be alakokat használ, ez a jelenség következetesen érvényesül.

Szituáció: ID

1. Bisztossan. Ez nem is lett lēdrökkóva. Bele kó így óteni, még éccé vissza. Rácsavarjuk a túre. Á, hunnan, én ēvittem, majd ű megmúta. Itt is van a közepibe. Űnēki sok van. Sēmmi nēki mekcsináni, nem is rajzójja ki, csak így kipontozza, körübelú mēnyire. Csak ennek köllött vóna ide

tenni sárgát. Zöd hellett sárgát. Én is nagyon fétem tüle. Úgy vótam vele, átadom valakinek. Sötétep sárgávā vót észegve. Belemén abba. Régén nem slingótem. Lēhet, hogy nem ojan tōkéletēs, mind a Mārijájé. Nyóc van. Nem kō ottan nagyon mosni, vasalni. Vasalni ki kō tudni.

2. Egy űtközедbe mēksebēsültem, körōsztüllōttek. Fōlvittek a vagonba. Elmēntem Kijēvbe, ot vōltam ēgy nap. Ot mikor kigyógyultam, elvittek Irktuszkba. Kōrūlbelūl két ēvig voltam ott. Elvittek a tisztī konyhāra. Szēthorták onnēn a munkāsokat munkāra. Akkor még jó beszéltem némētūl. Bátrak voltak eljōnni velem. Ęmentūnk oda, ēkesztem németūl lēanni kérésūnket. Nem szōlt a tiszt mīg el nem montam. Őssze kollōtt szēnni mindēn tudomānyom. Ha segítēs, nem küldenek el. Onnēt arrol a hejrōl. Az állomāstol négy kilométerre voltunk. A kēnyeret mire kihoszták, mēg volt fagyva. Rēggē hatra az állomāson kō lenni, elszállítanak bennūnket onnēt. Attol a hejtōl negyven kilométerre. Sok hadifogoj tōnkremēnt ott. Így beszēlték. Fōlpakoltunk. Az vót szeptember nyolcadikán. Elvittek a papírgyārba. Mēgōrūltek a mi embereink. Az erdējiek közé kerültem egy ējszakāra. Akkorāra a mi barakunkat kipucolták, ott vōltam két ēvig.

3. Énekēlnek. Elmēntek rēggel nyolc órakor. Van kōfal. Egész ējjel kint vannak szabadba. Hajnalba kezdōdik. Mesēlnek. Mirōl vitatkosztak, én nem tudom. Van aki kocsiyal jōn, nem tudom hány busszal. Tizenōt ēftōl. Azoknak it volt mise. Búcsújárāshej, a nyomorēkok mēkfūrōdnak. Vót vizem. Nincs baja két hét mūva sē. Csinātak kútat. Szeptember nēgyedikén és nyolcadikán. Ez ēgy vōgy. Mēg van ólomná öntve. Majd jōn. Jōn ő nemsokāra. Mā gyūn is, jūn minygyā. Mondom, gyūjjōnek be, tē mēggyüttē akkorāra.

4. Szeretné fōlvásārolni ugyanōjan āron, mind egy kilsō földet. Hāromszoros ārat fūzetnek. Vēttem még ēty holdot. Hāromszoros ārat fizettūnk azē a földē. Szeretné jó pēzé elanni. Mé van erre szūkség? Hoty tuggyāk eszt mēgengenni? Ez az ember is adott el, a másik ember is adott el. Nem szabad mēgengenni. Odadok annyi földet és kapok nyóc kilométerre földet. Mind oda fogja adni, nē lēgyēn sēnki károsult. Mēnnyēn az isten háta mēgē? Hāromszoros ārat fūzetnek, mind a kilsōjé, amennyit én attam érte. Őtvenē el tuggya anni. Ez a darap föld ijen nagy, nē vēgyék ki a közepit. El kō osztani mennyi vadrāttya. Tōrvēnyeink ijenēk.

5. Az ēdesapāmnāl tanultam a szūcs mestersēget. Annak idejīn nem volt nőnek valō. Mēg vōtak lepve. Úgy vōtam vele, és akkor így marattam ithon. Ki is jōtt a tatāhoz. Így lettem szūcs. Ęppensēggē sēmmi bajom nincsen. A fō munka a készitēs, a készitēsnel indul. Bejōn a mūhejbe. Eszt tēgnap csināltam. Szēp dolgok. Az urammal jól járok, ő elōkészitī. Ő kint dolgozik, csak később jōn be. Én összedolgozom. Gépesitve van a készitēs, a pucolās. Volt egy ijen rāmaszerūség, kézi kēsek voltak. Kēbzejjen el ēgy vasszerūsēget, fa foggantyūval volt, evvel kollōtt a cafatot lepucolni. Ez a multē. Hagyomānyosan van, úgy vót, hogy dara, korpa, sō. Kāliumsō. Kōrūlbelūl ki is készūlt, ātdolgoszta a pác. Az apām idejibe sē engette, hogy aszt csinājjam. Én szabom, varom űket. Ennyibōl áll, ennyi, sārgamunkānak monygyuk. Németorsāzbōl kapjuk a festēket. Régen gombaszerūsēggel festették, epērgombāt szēttek, festék nem volt. Azzal festēttek. Ez is a multē.

Az első szöveg az első típusba sorolható, csak egy köznyelvi alak jelentkezik, a tudni. A nyelvjárási alakok között többféle jelenséggel találkozunk: vótam, lédrukkóva, slingótem, vóna, körülbelű, zód, bisztossan, helétt, tüle, belemék, ű, űneki, mēnyüre.

A 2—4. szöveg a második típusba sorolható, mindháromban vannak olyan adataink, melyek jelzik a normához való közeledést. A 2. szövegben az 1 csak néhány esetben esik ki: ēmēntem, rēggē, kő, vót, az adatok nagyobb részében nem esik ki: mēksebesültem, kigyógyultam, beszéltem, voltam, némētül, nyolcadikán, kerültem, kipucolták; más nyelvjárási formák is feltűnnek, de csak kevés számban: onnēn, onnēt, szenni. A harmadik szöveg provincializmusai: vőgy, múva, kutat, ólommá, negyedikén. A normához való közeledést a következő példák jelzik: énekēl, elmēntek, nyolc, egészsz, busszal, volt, hej, mēkfürödnek. Ingadozás is előfordul: jön ~ gyün ~ jün. A 4. szöveg kettős megoldásai pl. földet ~ földet, adni ~ elanni, megēngenni, fūzetnek ~ fizettünk. Í-zés itt nem fordul elő, az átmenet jelzi a normatív megoldás felé közeledést: szűkség, törvényeink.

Az 5. szövegben csak az idejin, vótak, éppenséggē, hagyományosan alakok jelentik a provinciális alakok meglétét. Egyébként fegyelmezetség mutatkozik: pl. tanultam, volt, dolgozik, jött, ő, készítés, tēgnap.

S z i t u á c i ó : H₁

1. Mer ű nem vód bēnt. Asszonygya, ma rēggē gyűjkek be. Majd én be is jövök. Mijen földtelek között lehetne eszt rēndēzni, hogy nē fojjon az én udvaromba őtöle a szennyvíz. Nem jó gyün ki. Kitor belülle. Az ű portája magassabb. Felesigēm bējött ide, jőjkek bē előbb. Három van földű, három van alú. Mészárosā nem lehet dūllózni. Nedvesség van. Má jütt az inspekció, pucójjuk össze. Az ajtóm előt fojik el. Én vagyok a közepin. Én mēgēn kipucolom, az én gödrömet, mēgēn jön ēgy kis esső, mēgēn mēn ki az uccára, annā csunyah ninc. Ott a befordulásná, ahogy gyün az út a vőgyrű föld, ott földfordítunk. Befordítam a kertibe. Én normáisan mēkcsinátam az útát.

2. Nem tárgyal velünk, nem tudom, mi van evvē, gyerekkel. Elmēntem igēnyēst innēn, mikor magával beszélgettünk, elmēntem a lányomhó. Asszonygya a lányom, ű nem mēn ki, nem vereti meg magát. Közbe ű nem mēnt ki a tanyára, mer a sógoráhó ēgyütt. Ű nem aggya a földet, ű, sēmmi köze énhozzám. Hát nem úgy van. Mindenféle szitkozódással, még a faluba is összevert, akár hun mēktalál. Én is jop szerettem vóna, uram, jop szeretném. Kedvezményēsen kapta át aszt a földet, a tanyát. Én ē birtam anni, hogy a kamattyt nem kapom mēg. Két hold földē, de az má nem annyi régi pízbe. Fé hold cserébe van. Azé kérek segiccsigēt vagy földvilágositást, hogy hova mēnyek. Annyira kedvezményēsen én má nem tudom az a fé holdat még szabadon. Ő tartotta ez bēlletbe. Ha nem hajlandó velem tárgyalni, akkó nem tudok vele mit csináni.

3. El van készítve. Van ēgy elképzelés! Ha kaphatnánk, ami földazíttya a talajt. Elēgyēngetnénk saját kölcségēn. Itt az a randa garázs. Saját kölcségünkre csinálnánk ēgy bētonfalat. Ide jönne hat-hét garázs. Lēnnēnek garázsok! Ez attól védēné a garázsokat. Itt a raktárnál valami kerítést mēgöl-

danánk. Szédik ki a szemetet a hat kannából. Léásnánk majdnem egészen. Lénne éty kulcs. Ot minden munka értelmetlen, ha nincs éty tíz kocsi föld. Éty kocsival sē mēnt oda. Oda kő venni tisz kocsi földet. Eszt nem kell szán-tani, az elejét. Honnan a fekete föld? Magyarul köll aszt írni. Eltakaríttjuk itt. Eszt nékték köll építeni. Nem is arra gondolok. Az egész faluban valaki emberei szédik ki. Nem vagyok kielégítve a válaszokkal.

Az első szövegben alig van normatív alak: jön, föl, normálisan. A szöveg erősen nyelvjárásias, melyet jól szemléltetnek a következő adatok: vót, reggē, föld, alú, pucójjuk, bēfordulásná, vőgyrú, főfordútunk, mēkcsináni, gyün, gyűjkek, feleségem, nedvesség, mēgēn, útat, mén. Ingadozás mégis jelentkezik: jön ~ gyün, föl ~ fő.

A második szövegben is többféle nyelvjárásias jelenséget találunk: evvē, földet, akkó, vóna, azé, pizbe, segítcsig, bēletbe, hun, ű, mén, igényest, ugyanakkor néhány jelenségnél a köznyelvi megoldás is előfordul: mikor, magával, mēktalál, földet, hold, tárgyalni, ő, innēn, kedvezményesen.

A harmadik szövegben csak néhány nyelvjárásias jelenség marad meg: kő, földet, a fegyelmzettiséget a következő adatok jelentkezése mutatja: csinálnánk, attol, készítve, föld, magyarul, hol, kulcs, egészen, hunnan, jönne, kölcségen.

S z i t u á c i ó: H₂

1. A lába ē vót törve. Most én bejöttem, és még ēccé nem jövök, akkó nem lész elismerve. Én üzentem a lányoktú is, mēg útüle is, mijúta jön. Aszt üzente, győjkek be én. Most jönnek be. Tornárú jöttek ki. Étört a lába nēki. Sok hiányzása van nēki.

2. Most is idehaza van. Most hogy vót a lakadalom, má őneki. Huszonötödikén kő visszamēnni. Mēnt dógozni a műhejbe. Vasárnap este kő visszamēnni. Mikó munkanap van, nem engedik. Mongya éppen a feleségem. Győjjünk el. Majd jövök én. Bejön ő velem, csak győjjünk. Hogy mēnnyünk nyóc órákó oda. Lékcsővel van baja. Mēgy bē az orvoszó. Jár ő má. Mēgy mēgint.

3. Mísét szeretnék huszonnyocadikára, csak a lán vót bent, osztand nem vőtte fő úgy a neveket. Főlirtam így mind sorba. Február huszonnyocadikán. Ot vannak ētemetve. Mēg minekhijják, két harangozást nem fizetem ki. Úty tudom, hogy nem vőtte bele. Akkó két verset. Akkó még aszt befizetēm. A kántorrá tunnák-e beszéni? Tuggya nálunk van beteg, azé szerettem vóna most elintézni, most biztos it vagyok. Mer hogy vasárnap hun lészék, aszt én sē tudom. Dícsértessik. Akkó hétfű a fél nyócasi mise.

4. Míndék csak a baj. Hogy mi van a Pistával? Ha ű ē tanána esni, akkó az állam ēvēszi a házat. Mondom, hunnét, én nem az államra hattam. Majd asztán van két testvérje nēki. Az egisz kint van, amára. Égēn, égēn, vótam én má ott. Nētalán valami törtünne. Félünk, mer ű szegin mén ēre-árā, mēgesik vele a baj. Cselédék vótunk mink. Akkó szógáni köllött. Van ára éty cocijál, jó bējebb van. Tudom én hun van. Mikor kő emēnni? Bármikor? Aszt is bele kő oda tēnni? Bēmégyek hónap.

5. Készülök, készülök, mindēn nap. Vam mēk hej? Kettő lessz? Kettő kivan. Az egyik asszonyná vótam, nem-ē jön az este aszonta ējön, ma mongya

nem jön, mer beteg. Téleg szívbeteg. Nem jó érezte magát mikó én ējöttem tőle. Nem mer ējönni. Dícsírtessék.

Az első szövegben egy jelenségnél következetességre törekvés figyelhető meg, ugyanakkor becsúszik a nyelvjárási, vagyis inkább átmeneti alak (jön, jöttek, jövök ~ gyűjjek), míg más jelenségnél a nyelvjárásiasság következetesen jelentkezik: a toldalékokban minden esetben kiesik a mássalhangzó, pl. eccé, lányoktú, tornárú, akkó.

A második szövegben is megfigyelhető a jön szóban az ingadozás: jövök ~ győjjünk ~ győjjünk; a mássalhangzó kiesése majdnem következetes: nyóc, vót, má, kó, dógozni stb. Más jelenségeknél a normatív megoldás érvényesül: őneki, ő, mégint, műhejbe.

A harmadik szövegben a normatív alakok csak szorványosan mutatkoznak, ezzel szemben efféle nyelvjárási alakokat találunk: nyócasi, vót, fő, akkó, kántorrá, tunnák, hun, dícsértessék, hétfű.

A negyedik szöveg is hasonló megoldásokat mutat, néhány normatív megoldás jelentkezik: Pistával, testvérje, bármikor, bémegyek, ezzel szemben a nyelvjárási alakok nagy számban jelentkeznek: ú, ē, tanána, akkó, hunnét, hattam, egisz, amára, ēgēn, má, mink, szógáni, ára, kó, hónap.

Az 5. szövegben feltűnik néhány nyelvjárási jelenség: asszonnyá, vótam, mer, téleg, dícsírtessék. Ugyanakkor találunk néhány példát a normatív megoldásra is: készülök, hej, jön, tőle.

S z i t u á c i ó : F

1. Elsőp kiveszámra vásátuk a gyíkint, mēkkesztük a munkát. Útyhogy mindē hászhó mēntünk, még nem kaptunk gyíkint. Kiveszámra vásátuk. Akkó hun hogy vót az ára. Nem mindēg ētyformán vót. Ęccé ennyi vót, ēccé amannyi vót. Hát abba megálapottunk. Hát avvā dógosztunk, ēz a fizetett gyíkinē dógosztunk ēty három évig. Asztán még ēmēnt az embērem oszt keresett vāgni gyíkint lēnt a vőgyekēn. Akkó talátunk lēnt a vőgyōn felibū. No akkó felibū vāktuk, de nem nagyon teccēt, nem gyüttünk ki nagyon. Hát akkó ēmēnt egissz a Tótfalu felé. Ottan vátot ki ēgy vőgyet. Kivátotta a vőgyet, akkó oda jártunk dógozni, onnan hortuk a gyíkint haza. No akkó hazahoszta az uprava, hazahoszta, akkó így dógozgattunk.

2. Ęn is dolgozni jártam, markot verni, kukoricát szēdni. Tizēnēgy órákó ēfél előtt lēfēküttünk, ēfél után két órákó fōlkētünk kōtelet csináni. Akkor egész nap a markot vertük, akkó mikó vége vót az aratásnak úgy este felé, akkó hozzáfoktunk bōgōzni mēk kōrōsztōzni össze a buzát, a gabonát kōrōzdbe raktuk, rakták a férhjak, a nōk még húszták a bōgōt, kaparták össze ja buzát. De nótaszová! Muszáj vót danóni, nótaszóva csináltuk. Nēkēm vót egy kilenc-tíz éves fíjam, má miko ojan meleg vót, hogy nem birtam, akkōrijába még ojan meleg vót, nem úgy min most. Akkó sirt. Mer ēdēsanyámmak jobb! Hát mé? Mer maga kōti a kēvit oszt magát nem sūti ja nap úgy mind ēngēm, mer ēngēm előrū-hátúrú sūt a nap.

3. A csépölés úty törtēnt, tizēhárom napig csépōltünk és nagyon szépem mēnt a csípölés, ez a harminc szemēj ez végeszte el a csípölést. Tizēhárom, tizēnkēt és fél nap, így valahogy csípōtünk el, na nagyon szépen mēnt a csépō-

lés, ez a gazdálkodó vót kint, ez a Kis Árpád, és elkaptuk a Rudics Ignácut a tizenkettes gépet, evvő csípőtünk. Tüezsgép vót, Hoffer vót, Budapestrű lét hozva. A vizet aszt négy ember állandójan horadtuk, messzirű köllött hozni, kocsvá lett, kocsvá köllött, mer nagy vót. A többijek zsákoltak. Éggy időbe mikó szenet nem kaptunk, tüzetünk szalmává vaty fával vaty szénnel, mos hogy mellik vót alkalmas vagy melliket kapott az a csípölő gazda.

Az első szövegben egy sereg nyelvjárási megoldással találkozzunk, a jelenségek egységes megoldást mutatnak, nincsen ingadozás, kettősség. Néhány példa a különböző nyelvjárási jelenségekre: elsőbb, kiveszámra gyíkin, egíssz, hun, vőgyekőn, dógozni, hászhoz, vásátuk, gyüttünk, éccé, ottan.

A 2. és 3. szövegben keveredve tűnnek elő nyelvjárási és köznyelvi alakok, de a nyelvjárásiak dominálnak. Ilyen nyelvjárási alakok jelentkeznek: éfél, csinálni, mikó, akkó, danóni, mer, mé, előrű, hátúrű, kévit. Héhány szórványosan mutatkozó köznyelvi megoldás: dolgozni, szédni, akkor, egész, sírt.

A 3. szövegben ilyen kettősségek jelentkeznek: csípölés ~ csépöltünk, csépölés, fával, szénnel ~ kocsvá, szalmává. A nyelvjárási alakok mellett ilyen normatív megoldások tűnnek fel: szeméj, fél, gazdálkodó, elkaptuk, zsákoltak, történt.

S z i t u á c i ó : E K

1.

- Csinádd, a ruhára csinádd. Nem jó, arra a ruhára ja!
- Visszatészem, hogy nē szemetőjje.
- Mé vágod ē? Majd máskor is próbálok.
- Akkó is kiszakad. Őteni köll. Akkó én nem tanulom meg. Átötött az az asszony.
- Úty köll. Csinátam má ijet. Le köll őteni, asztán csavarni.
- Úty kő? Mijé nem jó? Tizennyócat rácsavart. Nagyon szorossan. Lássa, hogy létőttem! Én nem vágom ē. Az üvé sē jó! Az üvé még égyáltalán nem jó. Hova őtesz lē? Át köll oda őteni. Én montam, hogy lē kő.
- Nagyon szorosan kő. Árēbb! Nehéz megtanúni!

2.

- Maj gyün. Fehír zászló van kint. Még nem gyütt a mérnök. Nem gyün az kilenc órájig. Érű belúrű mozognak. Sökkā jobbak. It vótak.
- Én nem tom. Ére gyütt, Akkó maj visszagyün. Vótam én itt. A Fercsinek a fija hun dógozik?
- Itt dógozott a Szövetkēzedbe. Most Topoján van, mondom. Éty hétēn éccé emēgyünk. Az nem bir kigyünni értēd?
- Á Márton?
- Te mijúta cigērēttázó?
- Mén a mēló?
- Mén. Nem gyünnek ezēk a mérnökök, hogy mekcsinánánk a fölvé-telt.
- Maj gyünnek azok!
- Gyüjjon fudbalozni!

— Hogy kiménnýen a lábom hejrú?

— Én émék haza. A hét szencsigit!

— Úlléhet nem dógoznak.

3.

— Kész a meccs? Minek ménté el oda? Azt a szencsigit! Akkó má nem szüksígés. Vissza jön estére. Sötét van. Van egy fehér kutya is. Kettó itt alszik bent a Pistáná. Ha ezek ékezednek udvaróni, az épületeket így kórbe-kórbe. Amaz meg hívja be! Amazok meg gyünnek. A lapátot idekésztetem. Az este rosszú löttem. Tivadarnak bégyün az a vörös. Nem akarta nyitvahagyni a kaput.

— Mindént kitalának. Tégnap nésztétek aszt a filmet? Majd mék-szakattunk nevetve.

— Volt élék közönség? Az egész alapszervezedben gyúlés volt.

— Sötéticcseték. Hatkó vaty hétkó kezdik a méghívókat hordani.

— Mivé sötéticcsek bé? Máskó véttem csomagolópapírt. Médáig léssz? Má három órakó mégvirad.

— Csak az uccáról.

— Az uccárú csak? A kacatot az ajtó mégét válogassátok ki, maj mégégetem.

4.

— Nem nehéz ez monygyák, hogy nehéz, ojan nehéz.

— Gyakoróni köll. Nem kész még? Sokkal szébb így.

— Ojan szépen csinátam. Csinátam zöldel, ojan zöld.

— Gyakorlat kó hozzá. Csak még nem kesztem el. Éty helén talátam, mondom nem vészém még, majd amelikbe találok más színt is, másík bódba még assé vót. Amit tavaj csinátam. Vótunk Szabatkán.

— El is van kiszúve? It keszte el? Arrú számóta lé? Asz hittem fehér. Van mind amekkora amaz.

— Úty körúcsavarni. Ijen kendót tesz a fejire körú? Nyáron nem köll ponygyola. Kórbe köll csinálni.

— Mindég ijenkó jut eszibe morzsóni, daráni, most is darátunk.

— Az uraddá beszétem. Gyűjön csak el hozzám! Miket csinátam én othon! Ebből fogyasztasz? Csinátam sárgával.

— Mit magyarázó?

— A szélin húzom ritkán. Én eszt kitapasztaltam. Esz föl van szédve. Fölszöttem. Égyénessen mégy. Nékém köll égyénésen menni. Itt égyénésen mégy. Fölszöttem. Hosztam Szabatkárú. Nem vótam vele mégelégedve.

— Ijen pirosat kapott? Mellik bódba? Ahun vót a tejgyár? Vót valamennyi?

— Nem merém ékezedni. Zódem az léssz elég. A zöldem mégvan. Hozok egész doboszt, tízet. Csinátam világossat is. Nem ijét képzelt?

— Eszt ki csinálta? Mennyijé csinálod? Mekkora vót az?

— Az a naty fehér huszonnégy déka vót.

— A fehérét is méghattad?

— Öt szallagos. Így van kiszámóva.

— Hova mégy? Nem számol be ijenekrú. Nem emlékszik rá?

Az első két szöveg hajlik a nyelvjárási megoldás felé, ezek következetes használata jellemzi a szöveget, csak két-két köznyelvi megoldás kerül elő. Íme néhány példa a nyelvjárási megoldások közül. Az első szövegből: csinádd, szemetőjje, akkó, őteni, csinátam, üvé, szorossan, tizénnyócat, mēktanúni. A második szövegből: maj, gyün, fehír, ēre, akkó, hun, dógozik, ēccé mijúta, cigērēttázó, mén, szencsigit, úllēhet, dógoznak.

A 3. szöveg az átmeneti típust képviseli. Egyes jelenségek kétféle megoldásban szerepelnek: szencsigit, szüksigēs ~ kész, fehér, egész; uccárol uccáru. A mássalhangók kiesése majdnem mindig bekövetkezik: mēnté, akkó, má, udvaróni, rosszú, mivē, máskó, maj.

A 4. szövegben a jelenségek keveredve tűnnek elő. A következő adatok jelzik a kettős megoldások meglétét: fő ~ föl, egyēnēsēn ~ egyēnēsēn, zōld ~ zōd. A mássalhangzók kiesésénél is van ingadozás, de több a mássalhangzó nélküli, nyelvjárási alak: zōldbōl, kitapasztaltam, ebbōl, de: gyakoróni, csináni, talátam, készűve, morzsóni, daráni, arrú. Következétesen nyelvjárási alakban szerepel a fejire, eszibe, szélin.

ÖSSZEFOGLALÁS

A közölt példák, szövegek — gondolom — pontosan megmutatják, hogy minden szituációban előfordulnak különböző típusú szövegek, olyanok, melyekben számos megoldás nyelvjárási, de természetesen ezekben is előfordulnak köznyelvi alakok. Vannak átmeneti típusúak, melyekben keveredve tűnnek fel nyelvjárási és köznyelvi alakok, ezek közül némely jelenség egységesen megoldott, néhány csak nyelvjárásban vagy csak köznyelven fordul elő, míg mások ugyanabban a morfémában is kettősséget mutatnak. Legkevesebb az olyan szöveg, melyben provincializmus csak elvétve fordul elő, tehát olyan, mely hajlik a normatív megoldások felé.

Vegyük sorra a szituációkat. Láttuk, hogy a GY-ben érvényesül legjobban a köznyelvi hatás, tehát azok az adatközlők is, akik egymással való érintkezésükben erős nyelvjárásiasságot mutatnak, ebben a szituációban igyekeznek köznyelven beszélni. Ebben a szituációban ugyanis a nagyobb létszámú hallgatóság előtti megnyilatkozás sajátos problémát vetett fel. A nyilvános közvetlen kommunikációban az üzenet mindenki számára hozzáférhető, éppen ez feszélyezhet, gátló lehet. Jelen esetben mások előtt, a falu vezetői előtt kellett adatközlőinknek szólniuk, ezért igyekeztek elhagyni a nyelvjárás feltűnő sajátosságait. Ezzel szemben egy másik hatóerő is jelen van, mégpedig az, hogy itt a közösség, illetve saját érdekükben szólaltak fel, a saját érdekeiket védték, saját igazukat bizonyították, sokszor érzelmi felindulásban szóltak, ennek következtében nem ügyeltek arra, hogyan beszélnek. Véleményünk szerint ez a két ellentétesen ható tényező eredményezi azt a kevertséget, mellyel a szövegekben találkozunk.

Legtöbb köznyelvi normához igazodó szöveget ebben a szituációba feltételeztünk, de az eredmények nem csak azért alakultak így, mert ebben a szituációban volt a legtöbb magasabb iskolai végzettségű vezető beosztásban lévő adatközlőnk. Ennek bizonyítására két olyan szöveget közöltünk, melyeknek adatközlői vezető beosztású egyének, az egyikük magasabb iskolai

végzettség nélküli (3. szöveg), a másikuk magasabb iskolai végzettségű (4. szöveg), közléseikben mégis sok a nyelvjárásiasság.

A beszédforma alakulását az is befolyásolta, kinek szólt az üzenet, egy valakinek, vagy a situációban résztvevőknek. Az üzenetek tartalma változatos volt. A kommunikáció tárgyához különböző volt a kommunikáló partnerek viszonya. Sajátos volt a kommunikáló felek egymás közötti viszonya is, amely szerepükből következett. A beszéd műfaja, például a felszólalás, hozzászólás sajátos felépítése is befolyásolta a beszéd formáját.

Az idegenekkel folytatott beszélgetésben a kommunikálók személyisége éppoly döntő volt, mint szerepük, de az sem volt lényegtelen, milyen környezetben és miről beszélgettek. Meghatározó volt az is, hogyan észlelték egymást, milyen kép alakult ki egymásról, milyen viszony alakult ki közöttük, hogyan viszonyultak külön-külön a beszéd tárgyához. Sőt az idegen ember beszédformája is fontos volt, mert köznyelven beszélt, és ez hatott adatközlőink beszédjére.

Az adatközlő személyiségét azért tartottuk döntőnek, mert egyeseket feszélyezett, hogy ismeretlenek előtt kellett beszélniük. Ilyen esetekben a nagyobb önkontroll jelenlétét figyelhettük meg, ebből viszont a köznyelvi normához való közeledés erősebb foka következett. Megfigyeltük viszont azt is, hogy szövegeink egy részében a nagyobb önfegyelem csak a megnyilatkozás kezdetén van jelen, a későbbiekben egyre gyakrabban csúsznak be nyelvjárási alakok, és ez némely esetben annyira fokozódik, hogy a befejezés már provinciális típusba sorolható. Ezt a jelenséget, vagyis hogy a szöveg kezdetben normatív és fokozatosan nyelvjárásiává válik, megfigyelhetjük a nyilvános szereplés különböző alkalmában is. Volt alkalmunk ugyanis hallani, mikor a falu egy-egy embere, fiatalok, idősebbek, iparosok, földművesek egyaránt interjúalanyként szerepltek az Újvidéki Rádióban. Ilyen esetekben is kezdetben csak normatív alakok jelentkeztek a beszédben, a körülmények, a riporter beszédének hatására, később azonban megfigyelhettük a zártabb magánhangzók ejtését, a mássalhangzók kiesését, hasonulását stb.

Hivatalos helyen — falubeliekkel való érintkezéskor — a beszédforma különbözőképpen alakult, a szövegek jelentős része azonban erős nyelvjárásiasságot mutat. Ezt természetesen úgy kell értenünk, hogy a nyelvjárási alakok mellett köznyelviak is jelentkeznek, különböző jelleggel és arányban.

A partnerek közötti viszony ebben az esetben nyilvános, és lehet tartós vagy időleges. Az esetek többségében a huzamosabb ideig tartó hivatalos viszony esetén is kialakult a kommunikáló felek között közvetlen, bensőségebb kapcsolat. Ugyanakkor gyakran nemcsak a tisztviselő-ügyfél szerepe volt jelen, a személyes ismeretség és a közvetlen hang befolyásolta az adatközlőt, hogy természetesen beszéljen, úgy, ahogyan egyébként szokott. Gyakran előfordult az is, hogy a hivatalos személy tudatosan nyelvjárási formában kérdezett, válaszolt. Ilyen esetekben az adatközlő beszéde is a nyelvjárási irányába tolódott. Amikor tehát a hivatalos személy barátságos viszonyt tudott kialakítani, az adatközlő felszabadult, és ez hozzájárult a megszokott beszédforma használatához.

Az egyszerű embert, akinek nincs jártassága a közéleti szereplésben, gyakran feszélyezte, hogy magasabb beosztásban álló hivatalos személlyel

kellett beszélnie, és ez a beszédformára is hatott. Általában igyekeztek kerülni a nyelvjárási elemeket. A nyelvi tudatosság magasabb szintjét olyankor tapasztaltuk, amikor a két fél közötti viszony időleges volt. De a környezet észlelése is befolyásolta a kommunikációt. Másként észlelte a környezetet az ügyfél, amikor állnia kellett, és másként, amikor helyet kínáltak.

Az üzenetek tartalma változatos volt, a közlőről, vele kapcsolatos vagy tőle független dolgokról szóltak. A befogadóra nézve közlő, felszólító vagy információtovábbító jellegűek voltak. Minden üzenetnek volt promotív, vagyis befolyásoló arculata, amely gyakran a közlési tartalomban rejtett. A közlő szempontjából nem volt mindegy, hogyan viszonyult a befogadó a kommunikáció tárgyához, és sikerült-e őt befolyásolnia, felszólítani, hogy tegyen valamit. Tehát mindig valamilyen cél megvalósítása érdekében került sor ilyen szituációra, és a közlemény tartalma volt a fontos, adatközlőink általában erre ügyeltek, és nem a beszéd formájára. Azt is tapasztalhattuk, hogy ha a közlő higgadt volt, nagyobb volt a nyelvi tudatosság, mint például felindult állapotban.

A H_2 szituációja hasonló a H_1 -hez, a különbség csak az, hogy a pap, az ügyvéd nagyobb tekintély a faluban, a velük való kommunikáció során az adatközlő jobban vigyáz arra, hogyan mondja azt, amit mond.

Az F-ben, mivel általában az adatközlők életével, munkájukkal, szokásaikkal kapcsolatos témák hangzottak el, tehát amelyek közvetlenül érintették az adatközlőket, a megnyilatkozást nem befolyásolták zavaró körülmények, megítélésünk szerint kevésbé ügyeltek arra, hogy elkerüljék a nyelvjárási jellemző sajátságokat. Ebben a szituációban a beszédformát az határozta meg, hogy mennyiben ismerik a köznyelvi normát. A norma ismerete adatközlőinknél más-más fokú volt, ennek következtében különböző fokú a nyelvjárásiasság az egyes szövegekben.

Otthon, baráti környezetben a kommunikáció privát szférában játszódik, a beszélők közötti kapcsolat bensőséges és viszonylagosan állandó, a kommunikáció szabad és kevésbé gátolt. Éppen ezért az EK-ban azt tapasztaltuk, hogy az adatközlők inkább a tartalomra figyelnek. Egyrészt azt mondhatjuk, hogy ebben a szituációban a beszéd természetes, a partnerek úgy beszélnek, ahogy szoktak; másrészt fennáll az az eset is, hogy a beszélők visszanyelvjárásiadtak, több nyelvjárási elemet tartalmazott a szöveg, mint más szituációban. Néhány adatközlőnkél figyelhettük meg ezt: a munkahelyen köznyelven, baráti körben nyelvjárási elemekkel színezett köznyelven beszéltek. A beszédformát meghatározta az is, hogy milyen a beszélő viszonya a nyelvjárási rendszeréhez. Ha nem tartja helyesnek az egyén a beszédnek ezt a formáját, nemcsak maga igyekszik kerülni, hanem tudatosan hat szűkebb környezetének beszédformájára is. Ebben a szituációban a kommunikálók személyisége a döntő, a szerep kevésbé.

Függetlenül attól, hogy az egymás közötti érintkezéskor nincs zavaró körülmény, a nyelvjárási jelenségek előfordulásuk számát illetően más szituációk adataival összehasonlítva közbülső helyet foglalnak el, ami azt jelenti, hogyha az adatközlők valamennyire is ismerik a köznyelvi normát, igyekeznek használni, bárkivel és bármiről beszélnek. Természetesen a norma ismerete és használata nem mindenkinél egyformán tudatos, ezért történik

meg, hogy még egy-egy morfémban is ingadozásokat látunk, hol köznyelven, hol nyelvjárásban jelentkeznek. Tehát a szövegek kettősségeket mutatnak.

Mint láttuk, a kommunikáció komplex tevékenység. Munkánkban ennek a komplexitásnak néhány összetevőjét próbáltuk megragadni, és segítségükkel bemutatni, mi az, ami meghatározza a kommunikációt, és hogyan határozza meg a helyzet, melyben a kommunikáció lejátszódik, a szöveget, a beszédformát, a szövegben jelentkező köznyelvi és nyelvjárási alakok szembenállását.

REZIME

Opozicija standardno jezičkih i dijalekatskih oblika u jeziku Čantavira

Tematika rada je izučavanje jezičkih pojava na relaciji standardnog jezika i dijalekta. Dijalekat se stalno menja. Sve manje je onih koji govore čist dijalekat, pošto svako manje ili više poznaje i normu standardnog jezika i u nekim situacijama pokušava da izbegava dijalekatske forme.

Autor prikazuje kako situacija kao faktor utiče na govor. U određenim situacijama koja su važna iz sociološkog aspekta izučava opozicije na fonetskom planu. Na osnovu autentičnih podataka prikupljenih na terenu autor jezik posmatra u funkcionisanju ne zanemarujući sociološke relacije govornika, te ukazuje na društvo koje se krije iza lingvističkih pojava. Autor je ukazala na vezu između fonetskih pojava (koja su karakteristična u jeziku Čantavira) i dejstvjućih zakonitosti na tendenciju unutrašnjeg razvoja. Iz rezultata istraživanja se vidi da su jezičke pojave u različitoj meri izloženi promenama, i da te promene razlikuju se u pojedinim situacijama. Statistička obrada omogućuje upoređenje podataka.

Navodenje originalnih tekstova omogućuje verifikaciju podataka i uvid u današnji jezički život jednog dijalekta.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Opposition der standardsprachlichen und dialektalen Formen in der Sprache von Csantavér

Die Thematik der vorliegenden Arbeit ist die Untersuchung einiger sprachlicher Erscheinungen auf der Relation Standardsprache — Dialekt. Die Dialekte unterliegen ständigen Veränderungen. Es gibt immer weniger Leute, die keines Dialekt sprechen, weil sie recht oder schlecht auch die standardsprachlichen Normen kennen und manchmal die dialektalen Formen zu vermeiden versuchen.

Die Autorin versucht den Einfluß der Situation als einer der Sprachfaktoren darzustellen. Bei manchen Situationen, die in soziologischer Hinsicht wichtig sind, untersucht sie auch die Opposition auf phonetischer Ebene. Durch authentische Angaben, die an bestimmten Lokationen gesammelt wurden, zeigt die Autorin das Funktionieren der Sprache mit Rücksicht auf soziologische Relationen der Sprecher und sie weist auf die gesellschaftliche Schlicht hin, welche die linguistischen Erscheinungen steuert. Die Autorin erforschte die Beziehung zwischen den phonetischen Erscheinungen (die charakteristisch für die Sprache der Gemeinde Csantavér sind), und die Regelmechanismen, die die Tendenz der inneren Entwicklung regulieren. Aus den Resultaten ist zu erschen, daß die unterschiedlichen sprachlichen Erscheinungen veränderlich sind und die Situation ruft diese Veränderungen herbei. Die statistische Bearbeitung ermöglicht das kontrastieren der Angaben.

Die Originaltexte erlauben eine Verifizierung der Angaben, und sie übermitteln einen Einblick in das Leben einen heute lebenden Dialekts.

ETO: 894.511 (497.1.)-2

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ÚJ SZÍNEK A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR DRÁMÁBAN

FRANYÓ ZSUZSANNA

Újvidéki Színház, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1984. május 16.

A jugoszláviai magyar drámában elsőként Deák Ferenc hoz új szint két legjelentősebbnek nevezhető drámájával, az *Áfonyákkal* és a *Légszomj*jal.

Nézzük előbb az *Áfonyákat*.

A drámai helyszín a kolostor, vagyis a *rendház*. A helyszín a szegénységre, szüzességre és engedelmességre fogadalmat tett emberek közösségére asszociáltat. Nyolc barát él ebben a kolostorban, Barnabás, Péter, Pál, János, Ágoston, Ambrus, Benedek, Simon, de csakhamar kiderül, hogy „hitvány szerzetesek” ezek, ahogy Pál mondja. A szeretet, az engedelmesség, a szegénység és szüzesség szilárd magatartása helyett gyűlölködő, veszekedő, engedetlen, erkölcstelen élvhajászok ezek a „szentek”:

„Ambrus: . . . senkiházik vagyunk, egytől egyig.

Péter: Valamikor régen itt még ájtatosság, szelídség is lakott. . . nem gyilkoltunk! a fegyver idegen volt itt, de te megáldottad a világ összes tőreit. Aztán ideszöktél közénk.

Benedek: Mert öltem, azt akarod mondani.”

A kolostor erkölcsi követelménye formassággá degradálódott, s a formasság leple alatt a legszörnyűbb cselekedetek történnek. Az elkövetett bűnök kapcsolják össze ezt az embercsoportot. Bűneikben összezártak ezek a szerzetesek, és a megszokott „rossz” elkövetésével élnek mindennap, mindaddig, amíg egy napon ideérkezik György, a tiszta naiv, jószívű fiú. Ekkor kezdődik a drámai konfliktus.

Két erkölcsi felfogás kerül szembe.

Az eddig háborítatlanul és a rosszban élő csoportot a jó irritálja, megzavarja, leleplezi őket, míg végül is a kiélezett konfliktusban a jónak meg kell semmisülnie.

Ez a felszíni réteg valósága a drámában. Ez a réteg szolgál a társadalmi tények elködösítéséül. De hogy a dráma a napjaink valóságáról szól, a következőkkel igazoljuk:

Elsősorban a mű alapproblémáját az egzisztencializmus oldaláról közelíti az író. Hisz az a tétel, hogy a „másik ember a pokol”, „a valóság és a semmi közé szorultunk, s innen nincs se út, se irány”, vagy „önmagamtól nem me-

nekülhetek, e társat tűrni kell, s érezni, amit ő érez, *felelni* azért, amit ő csinál, vét, mert azonos veled“ — egzisztencialista problémák. Mintha csak Sartre nézeteit látnánk viszont, „az ember teljes mértékben felel önmagáért“, és mintha csak ez a dráma Sartre *Az ördög és a Jóisten* szövegével tartana rokonságot. Jelen van a rossz és a jó kettőssége, ahol a választás lehetősége adott, hőseink mégis mind a rosszat választják. A jó leple alatt a rosszat cselekszik. Még György is, aki kíváncsiságból kerül a rosszhoz, bizonyos értelemben ő is a rosszat választja azáltal, hogy ide kerül.

„György: — Hetek óta izgat a titok: hova jut egy hozzám hasonló ifjú meg vele egy bárgyú állat, vajon hova jut, mi lesz vele ott az erdő határán túl. Elindultam, s lám: itt vagyok.“

Ide jutott György is, a valóság romlottságába, ahol burjánzik a rossz. Kik ezek az emberek? Nem szerzetesek, az bizonyos, pusztán emberek, akiket különböző érdekek fűznek egymáshoz, akik valamikor egy egész falut kiürhettek, akiket a besűgés és a talpnyalás hozott össze:

„János: — Mikor jött Pál barát?

Barnabás: — Talpnyaló volt, semmi más.

Ambrus: — És mi még?

Barnabás: — Besűgő is, de hasztalan.

Benedek: — Mit akart itt évek hosszú során?

Barnabás: — Azt hiszem, az én helyem.

János: — Hogyan? Miért?

Barnabás: Amikor jött, küldetése volt: korholni, feddni, fenyíteni.

János: — Akkor még neked volt szavad, hatalmad és hittél is.

Barnabás: Te tudod legjobban, miért volt szavam. És hatalmam. Te tudod ezt legjobban. Hogy lettél hívem, János barát? Tapogasd meg bordáidat. . .

Hazudtok! Napról napra mind többet és mind tökéletesebben. Különös kaméleon ez a hat-nyolc átkozott szerzetes. Míg erejéből tellett, felégetett akár egy egész falut. . .“

A színét környezete szerint változtató csoport, ahogy Barnabás nevezi önmagukat, most helyzetének hála „jó“ emberi közösséget jelent, tisztának tartható. Mindegyikük valamikori tettéhez azonban vér fűződik, és a tisztaság látszata alatt ma is annak ellenkezője rejtezik. És a kívülálló számára mégis vonzó ez a közösség. A megismerés után azonban nincs visszalépés, csak beolvadás vagy pusztulás. Jónak, tisztának maradni a romlott közegben lehetetlen.

Komoly kérdés, hogy valóban mivé lesz napjainkban a tiszta lélek. Milyen emberek közé kerül? A téves eszmék eltéríthetik a jó útról. Hova jut az „ifjú“? És van-e más választása, mint az a közösség, ahova bekerül? Nagy titok!

Az *Áfonyák* hőseinek, Györgynek nem szükséges a „kolostorba“ mennie, ő még választhatott, de ő a rosszat választotta, ezért is hatalmasodik el a rossz

olyannyira, hogy a *Légszomj* hőse már nem választhat, őt, az igazat ketrebe teszik, növekedésében, terjeszkedésében meggátolják.

Az *Áfonyák* emberi közösségében az irigység és a gyűlölet a domináns életérzés.

A legtermészetesebb mai emberi viszonyok, napjaink eseményei kerülnek felszínre: a másik ember helyét elfoglalni igyekvő kijátszások formái, a másik ember vélt hatalmát megkaparintani igyekvő manipulációk szintjei. Az ilyen célok elérésében a legantihumánusabb módszerek és cselekedetek dominálnak, minthogy az egyéni vélemények és elvek másokra kényszerítésében sincsenek kíméletes eljárások.

A társadalmi valóságot tükröző drámai szituációból a pesszimista világlátáson túl mégis sugárzik egy kis remény, azáltal, hogy az elítélendő „rossz” bezártságában egy helyre koncentrálódik, összetartozásában külön szigeteket képez.

A társadalmi valóságot tükröző drámai szituációból a *Légszomj*-ban a reménynek már sziluettjei sincsenek. Itt már a rossz kiszabadult bezártságából és szétterjedt, minnek következtében a jó került kisebbségbe. A bezárt jó azonban itt egyedül maradt. Ebből a pesszimista világlátásból következik a nyomasztó, fuldoklást eredményező életérzés.

A „jó” fuldoklik az őt körülvevő megfélemlített tömegben. A múlt eseményeinek valóságától terhelt egyének veszik körül, akik magukban hordják az 1941-től 1969-ig terjedő időszak társadalmi jelenségének összességét.

Az erre utaló részletek:

„Apa: A disznónak meg kell híznia. Ha nem lesz százhusz kilós, visznek a dutyiba.

... Zsófi: Akkor beszolgáltatom!

Ő: Én a ti fajtátok vagyok, engem nem csaptok be, bugrisok.“

Vagy, hogy mennyire jellemző az erőltetett nevelés, azt a következő megjegyzés igazolja:

„Donát: Én olyannak látok mindent, amilyen reflexeket vertek belém. Ahogyan idomítottak.“

A betelepítettekről pedig a következő rész beszél:

„Károly: Idegenek ők itt és éjszaka van... De földjük és házuk van, mindenük... Szép házakban laknak és idegenek...“
Vagy a konfiskálás emlékei:

„Anya: Felsőpörték a padlásunkat“

Donát, az igazságos és tisztán látó ember, összesítve a panaszokat, találóan jegyzi meg, hogy: „Veletek történelmet játszani...“ — hisz ebben a tömegben egy történelem rejtetik, és mégsem illik bele ez a tömeg a „nagy népek kórusába“. A belenyugvás és a megszokás mint életérzés uralkodik itt el: „Mert megszokás az egész. A tunyaság és a miatta való düh, a beszélgetés a családról, temetésről, adóról. A létezés itt tiveletek, bizony, ez is csak megszokás immár.“

Ezért a végkövetkeztetés: „A halottaknak se nevük, se nemzetiségük, se felekezetük nincs, csak ágyékukban, végül már a szívükben, zsigereikben

is a férgek. . . az a serény népség. A nemzetiség nélküli és pacifista! Nem én vagyok a pacifista! Ott, azok!”

Nem vitás, hogy a hős életérzése pesszimista.

Ez a dráma kétségkívül expresszionista dráma. Ez az irányzat megfelel a társadalmi mondanivaló számára, mert az expresszionizmus kifejező művészet, és az író a valóság látszatának pusztá ábrázolása helyett elsősorban a valósággal kapcsolat érzéseit, gondolatait fejezi ki, lehetőleg közvetlenül, minden fegyvelmező megkötöttség nélkül. Az expresszionizmus eszközeivel az elnémított forradalmi hangot újra meg lehet szólaltatni, az expresszionizmus újra feltépi az emberiség száját, mert éppen elég hosszú idő telt el, hogy a drámai hős nyíltan, minden „álomszint“ és misztikus jelkép nélkül kimondja a valóság aktuális problémáit.

A dráma szerkezete az *Áfonyákban* vázolt, a „lét és a semmi“ állapotát érintő egzisztencialista tételtől ível az expresszionizmus nyíltságáig. Addig a valóságsíkig, ahol az ember, már levegőt sem kap, ahol csak a személytelenek tudnak megmaradni, mindenki más fuldoklik. Az „Ő“, a nevenincs kaméleon alakok korszaka következett el, amikor a beolvadó egyén él gondtalanul, aki hirtelen hasmenést kap, ha a nyilvánosság előtt kellene véleményt mondania, aki mielőtt meg nem bizonyosodik arról, hogy hova érdemes állni, melyik oldalra, nem szavaz. Ebben a drámai valóságban csak az ilyen alakok tudnak érvényesülni. A dráma befejezése tükrözi az író világlátását: „Miért várjátok, hogy én érthető szavakat mondjak, amikor ti érthetetlen, értelmetlen és okatlan életet éltek! Beismerem: én vagyok a ti kis kényelmetlen betegségtetek, a szegyllnivaló atyafi. . . De egy bizonyos: együtt fulladunk meg mindnyájan, ha. . .“ Az „igazság“-ot, a „jó“-t megtestesítő hős nem fejezi be a mondatot, mindenki maga fejezze be. De sugall két lehetőséget. Az egyik akkor következik be, ha a hősök nem változtatnak kicsinyes, megalukuvó, a múlt sérelmein rágódó életükön, a másik pedig akkor, ha nem olvadnak be, ha nem alakulnak „Ő“-vé!

Deák Ferenc új fejezetet kezdett a jugoszláviai magyar drámairodalomban, az expresszionizmus nyíltságával szólt, és az elidegenedésről, mint az egzisztencializmus motívumáról.

A légszomj mint életérzés a további drámaszövegekre is jellemző, csak a kifejezés terén fordult el irodalmunk az expresszionizmustól. A nyíltság után példabeszédek következtek, melyek vagy a bibliából vett történetekben, vagy a történelmi múlt valóságelemeiben nyertek formát. Az egyik drámában a Jób könyve által hangzik el a valóságról alkotott vélemény. A másikban Sámuel könyve által; Majtényi Mihály a római császárság idejébe ágyazza a költői szabadság gondolatát Gobby Fehér Gyula 1302-ig megy vissza a történelemben, hogy a mai társadalmi valóságot feltárhassa.

Tóth Ferenc és Varga Zoltán a bibliai példabeszédekhez folyamodtak, így született meg a *Jób* és *A tanítvány*, Majtényi Mihály és Gobby Fehér Gyula példázatért pedig a történelmi időben mentek vissza, arra építve a drámai szituációt. Mindegyik szöveg megközelítésénél elengedhetetlen az előképek vizsgálata is, hisz a valóság kifejezésében nem véletlenül esett a választás a prototípusra.

Nem véletlen a Jób-történet Tóth Ferenc *Jób*jában.

A bibliai Jób az istenfélés és a türelmes szenvedés megtestesítője. A Jób könyve azzal a sok erkölcsfilozófus által vitatott kérdéssel foglalkozik, hogy miért szenvednek az igazak, s miképpen lehet szenvedésüket Isten igazságosságával egyeztetni. A szenvedés kimérésében a gondviselés céltudatosságát és a jólelkek diadalát bizonyítja. A könyv világos példákban tárgyalja ezt a kérdést Jób és barátai beszélgetésének formájában. A könyv az emberi lét végső kérdéseire keres választ, az emberi tett, az istenfélelem, a jámborság értelmére éppúgy, mint az ókori keleti irodalmak nem egy filozófiai költeménye, amelyben ezek a kérdések a theodicaea tan bírálataként jelentkeznek. A felszínen töretlen vallásos hit a *társadalmi valóságban sérül* meg. Az emberi sors nem az érdekek szerint alakul, a világban valójában nincsen isteni gondviselés.

A Jób könyve a téma lehetőségeit a végletekig kiaknázza, szembeszegül az ortodox vallásos etikával, amely a bűn és büntetés ok-okozati összefüggését vallja. A könyv végső válasza rejtélyes ignoramus, úgyhogy a kommentárok szerint a mű alapgondolata nem hámozható ki elég világosan a beszédek ide-oda hullámzó árából. Valójában, persze, nem a mű, hanem a mögötte álló vallási, etikai eszme homályáról van szó.

A könyv keresztény utóélete igen egyoldalú volt. Elsikkadt Jób kétkedő, viaskodó természete, s a hős a jámbor sztoicizmus képviselőjévé vált, így Nagy Szent Gergely írásában is. A XVI. század bibliai tárgyú drámaköltészetében a Jób könyve is nagy népszerűségnek örvend, feldolgozói között szerepel Hans Sachs, az első jelentős német drámaköltő, aki 1547-ben valódi drámát formál a Jóbból, megragadva a cselekményre utaló legkisebb mozzanatokat is.

Különösen népszerű a Jób könyvéből a kerettörténet, az Isten és a Sátán beszélgetése, amelyet Goethe Faustjában és Madách tragédiájában is megtalálunk.

A XIX—XX. században a Jób-téma átértékelődik, Jób a sors sújtotta, méltatlanul szenvedő ember jelképe lesz.

A Jób-témát ragadta meg Tóth Ferenc is, midőn a bibliai Jób és barátai révén felvonultatja azokat az embereket, akik megpróbálnak megmaradni eredeti elhatározásuk mellett.

Jób erkölcsi magatartását a következő mondat tükrözi: „Erőm, tartásom gyökere a hit, földem az idő és a tér sallangjaitól mentes mindenütt jelenvaló Úr.”

Ezzel az életérzéssel a kétszintes világot igényli, kifejezési formában viszont a kétszintes drámaszerkezetet. A drámai szituációt a két szint szervezi, a két világszint egybenlevőségét mutatja.

Az isteni, a túlvilági szint meghatározza az evilágit. Tehát ennek a drámaszerkezetnek a hatásossága igényli a transzcendentálisban való hitet.

Tóth Ferenc *Jóbja* azonban egy kor társadalmi valóságát tükrözi, de a dráma nem az adott korban általánosan elfogadott vallásos hitrendszerre épül, hanem az objektív valóságról alkotott nézetek, fogalmak, képzetek együttesére. Tehát meghatározott világnézetre épül — így nem tekinthető transzcendentális szintnek a második drámai szint.

Pusztán életjelenségek speciális írói látásmódjáról van szó. Arról, hogy a társadalmi valóságban az igazak, az elveik mellett mindvégig kitartók méltatlanul szenvednek. A társadalmi valóság elentmondásai felől sérülnek meg ezek a hősök. Mert környezetükben elhatalmasodtak az „önimádók“, akik „saját erejüktől megittasulván, az önimádat rabjává aljasulnak“, vagy „az érdek hajtotta halandók nyelvelése“ lesz kellemetlen az igazak számára. Ez a tábor veszélyezteti a „Jób-féléket“, a „hívőket“, és azért kerülnek szembe, mert „a hitetlen oly tettekre válik kaphatóvá, melyek nem is anyira őt, hanem büntetlenül élő társait veszélyezteti...“

Így kerül Jób is veszélyeztetett helyzetbe. A becsületes ember tiszta élete, akinek viszonylag minden sikerül, szemet szúr azoknak, akik a másik oldalon vannak, a becstelenség oldalán. Akiknek nem mennek símán a dolgok, irigyek lesznek Jóbra. Az irigység viszont a leggonoszabb cselekedetek elkövetésére ösztönöz. Az irigy ember magatartását a Sátán képviseli a drámában, aki intrikáival provokálja Jóbot. Jób a Sátán uralmától kap légszomjat. Igazságtalanságban fuldoklik, de nem áll át a másik táborba, inkább meghal. Csalódott emberként teszi fel a kérdést:

„Miért is nem pusztultam el,
a homály mért nem borult rám
még a születés előtt,
ha már velem is,
mint oly sokakkal,
végigjárta az ártatlanok szenvedéseit.
Pedig élnek — s nem is akárhogy —,
kik inkább rászolgáltak a büntetésre...“

.....
S ha az Isten nem veszi észre a kint,
a sötétben élőkötől
vajon elvárható-e a részvét?!“

A barátoktól, folytathatnánk a mondatot. De a barátok csak a jóban barátok, a nyomorúságban szemlélökké lesznek. Segítségnyújtás nélkül nézik Jób elpusztulását.

A Deák Ferenc-szövegben megjelent elidegenedési motívum mélyül a *Jóbban*.

Varga Zoltán *A tanítvány* c. szövegében kevesebb a bibliai azonosság, pontosabban, nem szó szerinti, mint Tóth Ferenc *Jóbjában*, mégis van bibliai előképe: Sámuel II. könyvének 12. részében Nátán paráznaságért és gyilkosságért feddi meg Dávidot, aki bűnbánatot tart.

Varga Zoltán szövegében csak a megfeddésig terjed a történet, onnan más irányba tér, a valóságra vonatkoztatva a vétkezés történetét.

De nézzük a bibliai előképet.

„Két ember vala egy városban, egyik gazdag, a másik szegény. A gazdagnak felette sok juhai és ökrei valának. A szegénynek pedig semmije nem vala egyéb egy kis nőtény báránykájánál... Mikor pedig utazó vendége érkezett a gazdagnak, sajnálta az ökrei és juhai közül hozatni... , hanem

elvéve a szegénytől az ő báránykáját“ — ez Nátán példabeszéde, amelyet Dávid királynak mond el, hogy megfeddje, amiért elvette a szegény ember feleségét: „A Hitteus Uriást fegyverrel ölted meg, és az ő feleségét magadnak vetted feleségül; magát pedig az Ammon fiainak fegyverével ölted meg.“ Ez Dávid bűne a bibliában és a drámában is.

Amíg azonban a bibliában Dávid bűnének bűnhődése is ábrázolva van, addig a drámában Dávid Nátán jövendölésére vár, és mivel Nátán nem tud mit mondani, közlendője nem megnyugtató, nem azt mondja, amit a „király“ elvár tőle, bebörtönözteti. — A büntetés pedig ismét azonos a bibliában is és a drámában is: Dávid Bethsabéval nemzett fiának pusztulnia kell, mert bűn által fogantott.

Ez a cselekmény felszíni rétege, amely mögött az egzisztencializmus életérzése lappang a társadalmi valóságot tükröző pesszimista világgéppel. Hisz azáltal, hogy az író a proféták idejébe helyezte át a cselekményt, az akkori látnoki vízió a mai helyzetképet tükrözi. Igazolja ezt a következő rész:

- „— Tudni szeretném, miféle kor lesz az.
- Azt te elképzelni sem tudod.
- Mégis. . . Jobb lesz vagy rosszabb a miénknél?
- Ahogy vesszük. Inkább más. Látszólag más. . .
- És királyok lesznek-e?
- Lesznek bizony. Kicsik és nagyok. . . Szegény profétám, nem is képzeled, mennyire királyok lesznek.
- Vétkesek?
- Természetesen. Azt mondtam: királyok.
- És büntelenül vétkezhetnek?
- Többnyire. De azért elvéve akadnak, akik megbűnhődnek.

Főleg olyanok büntetik meg őket, akik vétkeesebbek náluk.“

A mű lényegét ez a szegmentum képezi. Ebből a „jövendölésből“, a mai világra ismerünk, ahol elhatalmasodtak a „kiskirályok“, ahol az igazak felett gyakorta ítélkeznek a gonoszok, a büntelenek bűnhődnek, azok, akik „túl sokat tudnak“. Ezért áll a jó tanács: „Nem jó túl sokat tudni, proféta.“ A formaságok lesznek a döntők, „Minden a formákon múlik. Nem az a döntő, mi történik, hanem hogy miképpen történik.“ Az erkölcsi értékrendek furcsa dimenziókat kaptak, hisz „a legmeggyőzőbb hazugság az őszinteség.“ Vagy: „Az igazság érdekében néha szükség van a hazugságra is. . . És az igazságnak többnyire ára van. . .“ Az igazságért küzdőnek gyakran a neveltséget is vállalnia kell — mondja Nátán, akit az igazságosságáért tömlőcbe vetnek.

Nátán is légszomjban él, fuldoklik az elszaporodott vétkesek között, kivonul a városból, a hegyre megy, elzárkózik. De utánamennék és kényszerítik gondolatainak, látomásának a közlésére.

Nátánnak rá kell ébrednie, hogy „Minden igazság csak a lehetőségeken belül igazság“, mint ahogy azt is meg kell jegyeznie: „Tudhatná, hogy szél ellen nem lehet. . .“ — miként az ellenfelek egyike mondja.

Tipikusan konfliktusos drámáról van szó, ahol szemben áll egymással a Jó és a Rossz: Nátán és Dávid, az igazság és a gonoszág életézésével. A további ellentétpárok ennek értelmében következnek.

A barát és ellenség megtévesztő álarcot kap: „Az ellenség többnyire a barát álarca mögé rejtőzik. . .“ A nép leginkább megvesztegethető, „mert a nép könnyen hisz. Néha a királynak, néha másnak.“

Az ilyen valóságban, ahol az igazság már felismerhetetlen, egyetlen tény a fontos, hogy milyen a látszat. Véletlenül se tűnjön erőszakosnak, kényszerítettnek, parancsnak semmilyen felülről, a „királytól“ jövő intézkedés.

- „— Izrael felkentje arra kér, hogy még ma jelenj meg házánál egy kis beszélgetésre. . . Persze, mint bizonyára jól tudod, egy király kérése. . .
- Parancsnak számít. . .
- Pontosán így. . .
- Kérés és parancs közt annyi a különbség, hogy az előbbit megtagadni is lehet. . .
- Királyunk azt kívánja, hogy egyedül, a magad akaratából menj hozzá. Ha velünk jönnél, azt a látszatot keltenéd mintha elfogatott volna. Holott. . .
- Értem, jobb, ha az a látszat, hogy szabad vagyok. . .
- Annyira feltétlenül szabad vagy, hogy magad dönts el, mit tekintesz látszatnak.“

A bibliai előképek után egy ókori költő életének története szolgál alapul ahhoz, hogy egy írónk életézését drámában megírhasa. A barbár népek közé került költő menekülne, de árulás történik, maradnia kell.

Publius Ovidius Naso, a száműzött költő a főhőse Majtényi Mihály drámájának. Az ókori adatok szerint a római költőt ismeretlen okból, nyilván valamely költeményével elkövetett vétség miatt a császár váratlanul száműzte a Fekete-tenger partján fekvő Tomiba, a barbár vidékre, ahonnan a *Tristia* és az *Spistulae ex ponto* elégiáival ostromolta barátait, de hiába, száműzetésben halt meg.

Az Ovidius-történet kifejtése, a cselekmény fő szála Ovidius menekülési kísérleteit tükrözi. Ellenben az aktualizálási szint kevésbé merész, kevésbé kifejezett.

A legszembeütőbb a helyszín megjelölése. A géták között élő író nyilvánvalóan rosszul érzi magát, menekülni akar a barbároktól, hisz azok nem értik meg. Az értelmiségiek számkivetettségét példázza a történelmi előkép.

Ezen túl mindössze pár mondat utal a társadalmi valóságról alkotott véleményre. Pl.: „Az áruló rangját hamar megkapja az ember. A költő, az leginkább“. Vagy: Ovidius megütközik a kérdésen: „Hogy kell írni? Mert az mindig baj, ha a katona meg a szenátor jobban tudja, mint a költő hogy kell a verset írni.“

Mindkét mondat a barbárságot hivatott hangsúlyozni!

Az iróniával bíró vélemény mellett azonban semmilyen konkrétabb valóságra vonatkozatható motívumot sem fedezhetünk fel, és a légszomj mint életérzés is laposabbá, kifejezéstelenebbé válik Majtényi Mihály szövegében, mint az ugyanezen életérzést kifejező drámaszerkezetekben.

Gobby Fehér Gyula *A budaiak szabadságát* Buda városában játszatja 1302—1307-ben, Anjou Károly és III. Vencel király táborában.

Az 1302-es évben, az Árpád-ház férfi ágának kihalása után a vegyes házból származó királyok kora köszöntött be, és az Árpád-ház iránti ragaszkodásból női ágon való rokont akartak a trónra ültetni. Így a szabad királyválasztó jog visszaszállt a nemzetre, s ezért a cseh Vencelt választották meg királlyá, aki 1301-től 1304-ig volt uralmon. Amikor a gyermekkorban levő királyt atyja 1305-ben hazavitte, akkor Ottó bajor harceget választották meg királlyá.

Ezt az időszakot öleli fel a dráma. És ha abból a történelmi előképből indulunk ki, hogy a dráma ideje a vegyes ház királyi korát tükrözi, akkor ennek sugallt jelentésében benne van a dráma világképének aktualitása, benne vannak azok a motívumok, amelyek soknemzetiségű valóságunkra vonatkoznak.

A dráma cselekményében két különböző nemzetiségű vezető egyéniségnek a harcát látjuk, akik nemzetiségi hovatartozásuk ellenére azonos érdekért küzdenek. Nevezetesen a német Márkus Herrmanról és a magyar Mártonról van szó. A német és a magyar kereskedő érdekei azonosak, ezért Buda szabadságának megvédéséért együtt harcolnak. Mindketten elesnek, mert elárulják őket, mert „árulók mindig vannak“, és mindig azok élnek túl a zavaros helyzeteket, akik „köpni tudnak“.

A társadalmi valóságot tükröző mikrorealizmusoknak két szintjét különböztetjük meg.

Az egyik szint a nemzetiségi együvértartozást tükrözi.

A másik, ezen túllépve, a makrostruktúra elvi síkját. A választásnak azt a lehetőségét, amikor „Buda“ emberei a jobb és a bal irányú besorakozás helyett a saját útjukat építik ki, amiből kitűnik, behelyettesítve a történelmi képletet, hogy a budaiak mi vagyunk.

„Buda önálló és az is tud maradni, ha összetartunk. Mi igazgatjuk önmagunkat, se délről, se északról nem kell a jó tanács, a baráti segítség. Bennünket ne védelmezzon senki se“ — mondja Márton.

Ez a szöveg alapproblémájában visszakanyarodik a *Légszomj*hoz és az *Afonyák*hoz, vagyis azokhoz a szövegekhez, amelyek a hősök ábrázolásában a legsokszínűbb jellemeket vonultatták fel, és amelyek végkicsengésükben a jellemtelenség elszaporodására hívták föl a figyelmet. A megalkuvásra, az átállásra, a vélemények naponta történő változtatására. A pillanatnyi körülményeknek megfelelő helyezkedésre, mely az igazak légszomját hozza.

Világlátásukban és az életérzés tükrözésében ezek a szövegek azonosak.

Napjaink aktuális drámaformája és a költői szimbolizmus
jelenvalósága a drámaszerkezetben

A jugoszláviai magyar drámairodalom legújabb drámaszerkezeteit a költői szimbolizmus és a formai újítás kettőssége jellemzi.

A költői szimbolizmus Tolnai Ottó révén jelenik meg, a formai újítást pedig a dramatizáció hozza Gion Nándor *Ezen az oldalon* c. művében.

A dramatizáció mint új kifejezési forma egyre gyakoribbá válik, nemcsak hazánkban, hanem a világszínpadon is. Amikor nem jelennek meg autentikus drámai szövegek, megsokasodnak a dramatizációk.

A világirodalom számos nagy regényéből készült dramatizált változat, igen váltakozó sikerrel. Világszerte sikert aratott E. Piscator híres dramatizálása Tolsztoj *Háború es béke* c. regényéből, és érdekes kísérlet volt B. Brecht több dramatizálása közül Gorkij *Az anya* című regényének színpadi átírata. A magyar irodalomban Hevesi Sándor Jókai-dramatizálásai éltek sokáig a színpadon.

Sok esetben az író saját maga készíti el a mű színpadi változatát, pl. A. Dumas a *Kameliás hölgyet*, Móricz Zsigmond az *Úri murit*, Jókai az *Arany embert*.

Általánosságban azonban megállapítható, hogy a drámai változat nem éri el a prózai mű színvonalát, jelentősége mégis mindinkább nő.

Mivel a jugoszláviai magyar drámairodalomban Gion Nándor *Ezen az oldalon* című műve az első dramatizáció, szükségesnek tartjuk a színpadi mű összevetését az eredeti prózai szöveggel, annál inkább, mert a szerző azonos.

További vizsgálódásunk tárgya tehát az epikus szövegnek és adaptált változatának összevetése.

A dráma az eredeti műnek, a novellafüzérnek adaptációja, egyik változata csupán. Az adaptációban az eredeti szöveg csak részben realizálódik, némely elemei kimaradnak, de bizonyos vonatkozásaiban, a szerkesztésben, valamint a nyelvi megnyilvánulásaiban gyarapodik, bővül. Azokat a motívumokat amelyek az adaptációban elsikkadtak, de fontosak, a szerző valahol más helyen, más formában legalább részben beépíti a drámai szövegbe.

Megállapíthatjuk, hogy az adaptáció az alapszöveg társadalmi valóságát ültette át. A hősök életérzését és világlátását megőrizve, az epikai és a drámai változatban is ugyanazzal a társadalmi valósággal találkozunk. Ezért az epikai valóság társadalmi valóságát invariánsnak tekintjük a két műben. Az invariáns ábrázolása kétféle módon történik, másként tör elő az epikából és másként a drámából.

Nézzük előbb az alapszöveget, a novellafüzért.

Ha az epikai művek legjellemzőbb sajátosságaiból, a szereplők, a cselekmény és a környezet szintjeinek vizsgálatából indulunk ki, megállapíthatjuk, hogy a mű központi problémája a társadalmi valóság ellentmondásai, s ez a környezetrajz szintjén az elsődleges. A szereplők csak másodfokon jelennek meg mint a környezet életérzésének és világlátásának képviselői, és csak harmadfokon jelenik meg a cselekvés mint a hősök funkcionálásának lehetősége.

A mutató névmással kezdődő cím a helyszínre utal, a helyszín elsődlegességét emeli ki. EZEN AZ OLDALON — szól a cím, amelyben a szerző előrevetíti, hogy itt játszódik az esemény. De ugyanakkor ezzel a pontos meghatározással egy tematikai kontrasztot is sugall, azt, hogy létezik egy másik oldal is, amellyel szemben elsőbbséget, előnyt élvez ez az oldal. Ez az oldal annyi, mint a Keglovics utca, a „főszereplő“, „aki“ konfrontálódik a *másik* oldallal, a várossal.

Tehát a tematikai kontraszt elsődlegesen a környezet szintjén történik. Az emberek életérzése választja el egymástól a két oldalt, s ennek következtében alakul ki az ellentétes világnézet.

A két oldal a novellafüzérben két világot jelent. A konfrontálódás a híd építésével egyre jobban kiéleződik. Ez a novellafüzérbeli új elem kötné össze a két színhelyet és embereit, az kötné össze a novellafüzér valóságának két világlátását.

A hídnak mint novellabeli tényezőnek a funkciója a két embercsoport hozzá való viszonyulása folytán válik jelentőssé. A két világ e miatt a tényező miatt kerül egymással összeütközésbe. A hídhöz való ellentétes viszonyulás determinálja a hősök cselekedeteit.

Ezen az oldalon ellenzik a híd fölépítését, ezzel szemben a *másik* oldalon örömmel üdvözlik. A szereplők cselekedeteinek szembekerülésében a két világ áthidalhatatlan ellentéte rejlik.

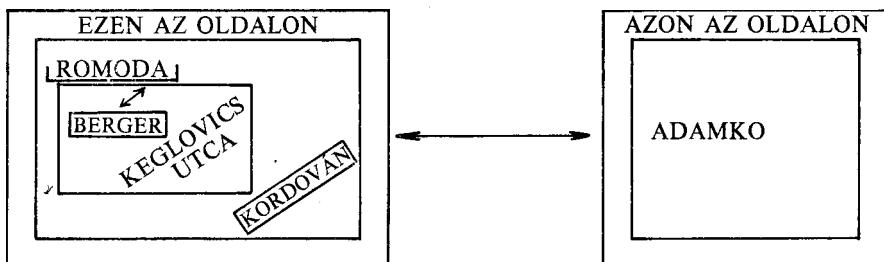
Az egyik oldalon a családi hangulat a szembetűnő. A családon belül vannak ugyan viták, veszekedések és ellentétek, de bizonyos normák összetartják a tagjait. A szervezettség, az összetartó erő, a közös sors, a közös életlehetőségek és életfeltételek, a lelki megegyezések, a régi ismeretség, a nyugodt életérzés és az összetartozás a jellemzők erre az emberi csoportra.

A másik oldalon a szervezetlenség uralkodik. A város már megnevezésében is magában foglalja az ismeretlenséget, a külön életeket és az anonimitás jelenvalóságát. Zaj és ennek együtthatói, szenny és romlottság van a másik oldalon. Mindennek megtettesítője Adamko.

Most, a híd építésével kiéleződik a szervezettség és szervezetlenség oppozíciója, s ez híven tükrözi a kétféle világlátást: a haladót, amely a városiak oldaláról jön és a retrográd, amelyet a nyugalomához görcsösen ragaszkodó csoport képvisel. A saját világ megőrzése kerül szembe az idegen világgal, a kaotikus világgal. Mivel az idegen világot Adamko képviseli, ő jelenti a bomlasztást.

A szereplők szintjén a narrátoron kívül a műben két főszereplő van, Romoda és Adamko, az egyéb hősök cselekedeteit Romodához való viszonyuk határozza meg. Ebből a viszonyból Berger szerepe emelkedik ki mint ellentétes viszony. Berger melegítőt ígér Romodának, és ennek el nem készítelte teszi függővé és ijesztővé kettőjük kapcsolatát.

Romoda fölötté áll a Keglovics utca lakóinak, ő a vezér, aki ellentétes viszonyban van Bergerrel, de fölötté áll. Egyedül Kordován van kívül hatáskörén. A szereplőcsoportok viszonyait azonban a nagyobb egység határozza meg, a két helyszín szembenállása.

Az epikai mű a benne ábrázolt cselekményeket elbeszéli, a drámában a szereplők cselekedetei és szavai közvetlenül előttünk jelennek meg.

Megjelenik a dialógus, amely a szereplőket helyezi első szintre, hisz a szerző a műbeli valóságot a szereplők dialógusaival ábrázolja. Tehát az epikai formától eltérően a szereplők és cselekvéseik kerülnek az ábrázolás fókuszába, a helyszín csak háttéri mozgatóerőként van jelen. Tehát a drámában a helyszín a mélystruktúrába került.

Az *Ezen az oldalon* c. dráma konfliktusos szerkezetű. Konfliktus köré épül, és ennek a konfliktusnak két oldala van. Az egyik oldalt a főszereplő, a Keglovics utca, Romoda és csoportja képviseli, ez a pozitívnak ítélt oldal, az *Ezen az oldalon* színhelye.

A másik oldalt, a negatívát Adamko képviseli, csoportjával, a városiakkal; színhelyük a *másik oldal*.

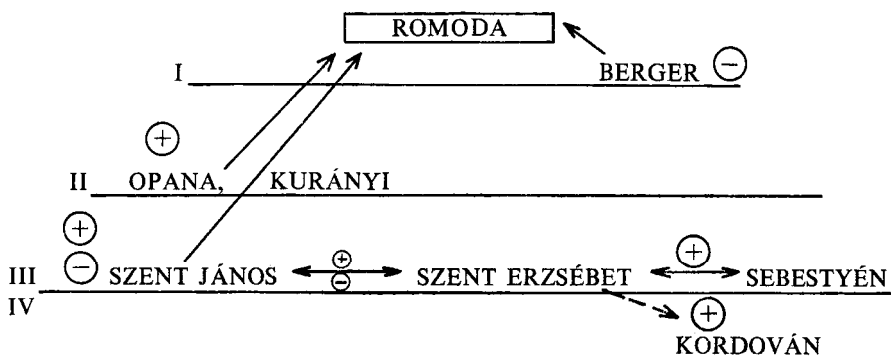
A konfliktusnak az az oldala, amelyet a főszereplő, Romoda testesít meg, háborítatlan nyugalomban és összetartásban él, s csak akkor lesz konfliktus-oldallá, amikor az ellenfél olyat tesz, ami az ezen oldalon tartalmi beteljesülésében akadályként kerül elő a hősoknél. A negatív oldalról hidat építenek, s ez veszélyezteti az ezen az oldalon levő hősök életének eddigi kiteljesedését. Az ellenfél tette hozta létre azt a szituációt, ahol a konfliktus megjelenik. A főszereplő jelleme olyan, hogy az ellenfél által teremtett szituációban nem képes élni, és ezért arra törekszik, hogy megőrizze az általa teremtett világot.

Romoda felépítette házáat és megteremtette a nyugalomát, saját életfilozófiája jegyében él. Ezt a világot akarja megőrizni, amely tartalmaz ugyan hibákat, de a saját világa. Ennek a világnak megőrzésében segítenek Romodának a vele azonosan gondolkodó hősök, pl. Kis Kurányi, Opana.

Az ellenfél azt a tettet, amelynek következtében a szituáció létrejön, alapvető létérdekből teszi, hisz a híd fölépítése megkönnyíti további életüket.

Szembenáll tehát a két akarat, amelynek egymás elleni tett-váltás sorozata drámai harcot eredményez.

A két oldal szereplőinek szembenállása nyilvánvaló, most nézzük azokat a szituációkat, amelyek a negatív oldalon levő szereplők életét determinálják. Ezek a szituációk a főhőshöz való viszonyulásban rejlenek. A főhős — Romoda:

A hősök Romodához és Romoda eszméihez való viszonyában négy szintet különböztetünk meg. Az ellentétes viszony Bergerrel a legkifejezettebb, aki személyes ügy miatt — a melegítő nem készült el — kerül ellentétes viszonyba vele, és minden cselekedetét ez determinálja. A többi szereplő viszonyában abszolút elismerést látunk Opanától és Kurányitól. A legérdekesebb viszonyrend a III. szinten van, itt az derül ki, hogy Szent János egyértelmű viszonyulásra nem képes. Jellembeli ingadozása miatt Romodával és lányával is kettős viszonyban van, egyszerre pozitív és negatív. Ő a kiszámíthatatlan, labilis hős, a békéltető figura.

Sebestyén és Szent Erzsébet a legjobb barátságban vannak, a tiszta gyermeki barátság játékoságával. De Szent Erzsébet és Kordován titokban azonos világnézetben vannak. Hallgatólagosan ugyan, de nem ítélik el a túldoldalt, és mindkettőn fenntartják az odamenekülés lehetőségét. Természetes, hogy viszonyuk Romodához a legtávolabbi szinten van. Óriási fordulat lesz a dráma végén, amikor Szent Erzsébet a városból visszatérve, éppen Romodánál kap menedéket. Érdekes továbbá, hogy a III. szinten levő hősök, Szent Erzsébet és Sebestyén ki is gúnyolják Romodát azzal, hogy a „játék a játékban“ formális megoldással eljuttassák Romoda elmúlt életét.

Opana és Kurányi a legközvetlenebb csatlósai Romoda elveinek, ők a legadázabb ellenségei a másik oldalnak. Ők még véletlenül sem kerülnek a negatív oldalra, mert közvetlen viszonyban vannak Romodával.

A hősöknek Romodához való viszonya jelenti állásfoglalásukat a másik oldallal szemben, de a drámában a konfliktus Romoda és Adamko szembenállásában van.

Hogy a főszereplő eléri-e, amit akar, hogy az ellenfél által végrehajtott tett eredményes lesz-e, erre nem derül fény sem a drámában, sem a novellafüzérben. Amíg azonban ez a novellákban nem támaszt hiányérzetet, addig a drámának komoly fogyatékosága marad.

A művek elemzésekor kiderül, hogy a szerző tematikai invariánsa a társadalmi világ ellentmondásossága, a Keglovics utca és a város világnézetének ellentéte. Ezt különböző módon mutatta be a prózai műben és a drámában.

A prózai változat leíró részeiben a narrátor megható történeteket mond el a hősök múltjáról, ez jellembeli tulajdonságaik elmélyítésére szolgál. A drámában ezt ilyen formában nem lehet megoldani, itt nincs narrátor,

ezek a megható, kiegészítő részek elmaradnak a hősök ábrázolásakor. Csak Romoda múltját eleveníti fel játékkal Szent Erzsébet és Sebestyén.

A drámai szöveg tömörségének következménye az is, hogy a szereplők száma csökkent, ennek következtében bizonyos kapcsolatok megszűntek, elmaradt pl. Kordován és Váryné megható jelenete, továbbá Dobre, Rozmaring Bandi, Madzsgáj történetei is.

A drámában a dialógusok élénkebbé teszik a nyelvet, ezáltal dinamikusabbá válik a cselekmény is. A drámában a konfliktus a főhős köré, Romoda köré épült, és ez sokkal kifejezettebb konfliktus a szereplők szintjén, mint a prózai változatban. Azáltal pedig, hogy a főhős konkrét személy lett, a drámában a belső világ ellentéte szembetűnőbb.

A mű, minden hibája ellenére, a jugoszláviai magyar drámát új kifejezési formával gazdagította.

Költői szimbolizmus hatja át Tolnai Ottó *Végeladás* c. szövegét. A kifejezési forma mélyén húzódik az író üzenete arról, hogy „honnan jöttünk” és „hova érkezünk”.

A mellékszövegben olvassuk, hogy Ázsia térképe „játékunk tulajdonképpen főszereplője”. A térkép szerepeltetésével Tolnai Ottó a magyarok életére és történelmére vonatkozó fordulatait közli.

Az Ázsia-térkép kiemelt szerepe hivatott azt az érzést tükrözni, amely az őshazához és a hazához való kötődést jelöli. A térkép simogatása, a hozzá való beszéd emeli ki a puszta tárgyak sorából, teszi jelentésében személylé.

Az Ázsia-térkép megindítja bennünk azt az asszociációs folyamatot, amely a magyarok őshazájára irányul. Amikor Európában még nyoma sem volt a kultúrának, Ázsiában civilizációk indultak fejlődésnek. Ázsiából keltek vándorútra az emberek, új hazát keresve maguknak Európában. Az asszociációs képsor még a nagy népvándorlás első fecskéit is felidézi, a hunokat és az utolsó mohikánokat, a magyarokat.

Az Ázsia-térképnek ilyen gazdag a hírértéke. Ennek szembesítése a dráma zárómondatával, kultúránk egyértelmű visszaesését jelöli. „Innen jöttünk ... Innen ... Ide jutottunk ... Ide ... !” Pessimista világlátásra utal ez a képsor, amely elégedetlenség formájában jut kifejezésre.

Tolnai Ottó közvetlen élménye a kanizsai Csömöre bácsi élete. Csömöre bácsinak mindvégig sikerült megállnia a maga lábán, a nehézségek ellenére is. Csömöre bácsi úgy áll a történelem zivataros időszakában is, mint egy kidönthetetlen fa.

Csömöre élete, megingathatatlansága példaként áll a drámában. Az élet megpróbáltatásai között Csömöre nem ingott meg, végigharcolta a maga harcát, és becsülettel hal meg. Előbb azonban leltárt, végeladást rendez.

Az Ázsia-térkép előtt végzi el az utolsó számvetést. Összeforvva a térképpel, görcsösen ragaszkodva hozzá a valamikori igaz emberi magatartást, a hazához való őszinte ragaszkodást, az őshaza tiszteletét szimbolizálhatja.

Így lesz a térkép a dráma másik főhőse, minek következtében a drámában kettős idejű cselekvésről beszélünk.

Az egyik cselekvés-ideje Csömöre mostani végeladási rendezvénye, a másik a történelmi múlt eseményeinek ideje, amelyet a térkép vezet be,

és rajta bejelölt nevek idézik fel a történelmi eseményeket. Például: „Végre bemehetek Ogyesszába!“ Ennek történelmi valóság-háttere a következő: a második világháború idején Ogyessza súlyos harcok színtere volt, amelyek során a német csapatok elvágták Ogyesszát a szárazföldtől, és ostrom alá vették. Német megszállás alá került, és 1944-ben szabadult fel.

Vagy egy másik történelmi esemény ideje: „Még csak a Don-kanyar hiányzott! Még egyszer visszajutni oda — erre még nem is gondoltam... Visszajutni: oda.“ Tehát volt Csömöre a Don-kanyarnál, ahol a második világháború idején Horthy a német fasiszták oldalán a Szovjetunió elleni harcban mintegy 200 000 főnyi magyar katonát veszített el.

Csömöre jelen idejű cselekvésében a drámai szituáció házának kiürítését tükrözi. Életének folyamán szerzett holmijait hordják el tőle. Minden egyes tárgyhoz emlék fűzi, mindennek története van. A tükrös szekrénytől a lila „egérszart“ tartalmazó üvegcséig mindenhez mesét sző. A mesék végig-hallgatása után teljesedik ki előttünk Csömöre egész élete, életének tragikum.

Elveszítette feleségeit, kifosztották, gyereke meghalt, meghurcolták, megjárta Szibériát és mindezek ellenére úgy áll, „mint egy kidönthetetlen fa“.

Ebben a szövegben egyrészt ázsiai származásunk és mentalitásunk kerül előtérbe, másrészt pedig azok a történelmi múltban gyökerező sérelmek, amelyekkel már Deák Ferenc *Légszomj*-ában találkoztunk. A különbség csak az, hogy a *Légszomj* utal a közvetlen társadalmi problémákra, a *Végladás* viszont az „idejutás“ történelmi áttekintését adja.

REZIME

Nove boje u dramii Madara u Jugoslaviji

U dramii Madara u Jugoslaviji javljaju se nova dela koja su prvenstveno savršena u pogledu forme i putem istorijskih i mitoloških okvira raspravljaju o društvenim zbivanjima današnjice. U ovim delima (Deák Ferenc: *Áfonyák*; *Légszomj*, G.Fehér Gyula: *A budaiak szabadsága*, Varga Zoltán: *A tanítvány*, Majtényi Mihály: *A száműzött*, Tóth Ferenc: *Jób*) zajedničko je osećaj gušenja. Junaci se nađu u konfliktnoj situaciji sa činjenicama stvarnosti u društvu, življenje postaje za njih nepodnošljivo, hteli bi da pobegnu, ali to ne može, jer dolazi do izdaje na svim stranama. U ovim situacijama nema drugog izlaza, nego da se živi sa teškim osećanjem davljenja.

ZUSAMMENFASSUNG

Neuer Trend in dem Drama der Ungarn in Jugoslawien

Für die neuen Dramen der in Jugoslawien lebenden Ungarn ist die Vollkommenheit der Form charakteristisch und sie behandeln im historischen und mythologischen Rahmen die heutigen Gesellschaftereignisse. In diesen Werken (Deák Ferenc: Áfonyák; Légszomj, G. Fehér Gyula: A budaiak szabadsága, Varga Zoltán: A tanítvány, Majtényi Mihály: A száműzött, Tóth Ferenc: Jób) spürt man das ständig vorhandene Gefühl der Bedrücktheit. Die Helden geraten in eine Konfliktsituation mit den Tatsachen der Wirklichkeit und der Gesellschaft, das Leben scheint ihnen unerträglich zu sein, sie möchten fliehen, aber sie schaffen es nicht, weil sie von allen Seiten her verraten werden. Bei solchen Situationen gibt es keinen anderen Ausweg, als mit dem Gefühl der tiefsten Bedrücktheit weiterzuleben.

ETO: 809.451.1—318: 808.6.—318

ORIGINAL SCIENTIFIC
PAPER

A PROVERBIUMOK ETIMOLÓGIAI ÉS ALAKI VIZSGÁLATÁNAK SZEREPE*

PAPP GYÖRGY

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások
Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1984. május 16.

0. B E V E Z E T É S

0.1. A téma megjelölése és elsődleges körülhatárolása

Ez a dolgozat egy rendszerszerűen alig feltart kutatási területhez, a *proverbiumok összevetésének* kérdéséhez kíván hozzájárulni néhány elvi álláspont, a lehetséges módszerek kidolgozásával és az összevető vizsgálatok területeinek körülhatárolásával.

A gyér előzményeket, a kérdéskör önelvű megközelítésének hiányát az is bizonyítja, hogy a tétélesen megfogalmazott témának mindkét elemét, a jelenségeket is, a módszertani mozzanatot is csak némi tanácstalansággal tudtam kialakítani, és mindkettő részletesebb indoklást kíván:

A *proverbium* a vonatkozó magyar szakirodalomban hajdanán már használt, az idegen szavak elleni mozgalmakban elfeledett, majd nemrégiben újjáélesztett „deákos“ kifejezés, amely valószínűleg nagyfokú összegzőerejének és talán éppen idegen mivoltának köszönheti újjászületését. Egy olyan szerteágazó, sokrétű jelenségcsoportot foglal össze, amit csak a magyar szavak egész sorával a *közmondással, szólással, szállóigével, szóláshasonlattal* tudnánk megnevezni, a nyelvészeti szempontokat és fogalmi jegyeket érvényesítő *frázisról, frazeológiai egységről, idiómáról, állandósult szókapcsolatról* nem is szólva, sem arról, hogy ezek a terminusok együttesen sem tudják lefedni és tagolni a *proverbium* műfajához tartozó jelenségeket. A magyar szavak többsége különben sem egyéb, mint a latin szó több-kevesebb sikerű fordítása, amelyek aztán egy-egy szűkebb műfaji csoport vagy megközelítési szempont jelölői lettek (mint például az állandósult szókapcsolatok a nyelvészeté és a stilisztikáé). Ez viszont megakadályozta, hogy akármelyik a teljes jelenségcsoport összefoglaló nevévé váljék, és ezért válhatott általánossá az eredetileg csak a folklorisztikában használatos *proverbium*, mivel idegen alakja nem magyaráz bele semmit a fogalomba.

* Az itt közlésre kerülő tanulmány *A proverbiumok elemzésének és összevetésének módszere* című magiszteri értekezés két fejezetét, illetve bevezetőjét tartalmazza. A bevezetésben, valamint a belső utalásokban olyan jellegzeteségekről, rendszerezésekről, megközelítésekről is szó esik, amelyeket a dolgozat más fejezetei tárgyalnak részletesebben

A névmagyarázat azonban nem ment fel bennünket a vizsgálandó terület körülhatárolása alól, noha ezt csak nagy vonalakban, ideiglenes jelleggel tehetjük meg, hiszen a részletező kifejtéshez az egész dolgozatra van szükség. A proverbsok a legátfogóbb meghatározása szerint „a találó kifejezéstől a mondatig terjedő egységek, amelyek ezen belül képesek zárt gondolatot kifejezni“ (Voigt 66—79.), vagy idézhetünk egy nyelvészeti szempontot tükröző megállapítást is, miszerint „egységes jelentésű, állandósult, közkeletű kifejezések, amelyek nem közvetlenül a tárgyi valóságra vonatkozó, vagyis nem eredeti értelmükben vett szavakkal fejeznek ki valamely mondanivalót, hanem az ún. nyelvi kép beiktatásával“ (O. Nagy 79.), de a jelenségcsoport szerves összefüggései, igazi élete ezektől jóval mélyebben érzékelhetők: valami közös nyelvi élményben, gondolkodásmódban és emlékezetben, amely a világ legtávolabbi pontjainak és kulturáinak viszonylatában is megdőbentően azonos, mégis egy-egy nyelvnek és népnek a legsajátosabb világképét, a világhoz és önmagához való viszonyulásának lenyomatát hordozzák, mégha az egyedi példákban ez szinte érzékelhetetlen is, a proverbsok összessége az egész nyelvbe zárt, nyelvívű kövült világot tükrözi, mert „azokat a természetesként elfogadott, részben kimondatlan feltevéseket foglalják magukban, amelyek a világot és benne az embert, helyét egy nép számára kifejezik“ (Hernádi 73.). Nevezhetnénk hozzárendelési alapnak, látás- és kifejezésmódnak is, amelynek segítségével egy nyelvközösség a világot megismeri, magához hasonlítja és — hasonlítja, amelynek segítségével közel hozza magához, ami távoli, megfogható valósággá, érzékelhető képpé varázsolja, ami elvont, általános és erkölcsi állásfoglalás. Teszi pedig mindezt oly módon, hogy ezeknek a kicsiny beszédműveknek az általános érvényű „üzenete“, mondanivalója, és az esztétikai élményt jelentő képi-hangulati érzékletessége egyszerre hat valami villózó bonyolultságban. Tegyük ezt a fejtegetést a szakirodalomban legihletettebbnek tartott jellemzéssel teljesebbé: „Ez a cserélgetés, ez a változtatgatás tündéri játékot állít elő. Jó, megy a képzelődés, mint a szövő csónakjai ‚vetelői‘ egymás mellett, egymás ellen, s nyomain végre mint egy keleti szőnyegen, ki van írva ég és föld, nap és éj, nyár és tél: ki az ifjúság és aggkor, az élet és a halál“ (Erdélyi 1851.)

Nos, ez az egyszerre nyelvi, irodalmi és stílári, néprajzi és művelődéstörténeti jelenség az, amellyel bizonyos módszertani megközelítéssel foglalkozni kívánok.

A címben szereplő módszertani mozzanat sem kevésbé problematikus a proverbsoknál. Az *összevetés* terminus nagyon sokrétű tevékenységet jelöl mind az irodalomtudományban, mind a nyelvészetben. Ez utóbbiban hol az *összehasonlítás*, hol a *kontrasztív vizsgálat* szinonimájaként használatos, de szabatos terminológiában az összehasonlítástól elkülönül, tekintve, hogy az csak a rokon nyelvek jelenségeinek vizsgálatára vonatkozik, az *összevetés* pedig bármely nyelv tipológiai és kontrasztív vizsgálatára.

Maguk a jól körülhatárolt összevető kutatások is nagyon sok irányzatot képviselnek, és különböző célokat tűznek ki maguk elé. Az eredmények zöme például az idegen nyelv oktatásának jegyében született meg, ennek is kötelezte el magát. Lássuk, mit jelent mindez a gyakorlatban! Az idegen nyelv tanulásának természetes velejárója, hogy az új készségek megszerzé-

sével párhuzamosan igyekszünk megszabadulni az anyanyelvi beidegződésektől, azaz az ilyen összevető vizsgálat az idegen nyelvre összpontosít, és az elsajátítandó aktív beszédkészség érdekében szívesen marad a nyelvi jelek felszínén. Ez alkalmatlan a proverbiumokban rejlő univerzális, vagy akár az adott nyelvre jellemző információk, a tartalom megragadására és explicitálására. Erre jóval alkalmasabb a részben fordítástudományi alapozású, részben pedig az általános nyelvészet tipológiai kutatásaiból kinövő irányzat, amely a nyelvektől független univerzálék elemzését tűzte maga elé. Vezérelve az ún. *tertium comparationis*nak, az összevetés harmadik, közös elemének megragadása, a teljes hírérték dekódolásához szükséges nagyságú kontextus felkutatása.

Ez a számunkra követendő módszertani mozzanat, amely képes elkülöníteni a hírértéket, az információ tárgyát (beleértve az esztétikai, formai információt is) az információ hordozóitól, ugyanakkor képes a nyelvi felszíntől a tartalomig, közlési szándékig, majd ismét a nyelvi (célnyelvi) megformálásig terjedő folyamatot egységében szemlélni.

Az előzőekben megfogalmazott funkcionális összevetésnek mind az elméletben, mind a gyakorlatban (gyakorlati célokból eredően) több irányzata alakult ki:

1. Lexikológiai-lexikográfiai munkálatok;
2. Általános nyelvészeti és kontrasztív nyelvészeti kutatások;
3. Összehasonlító parömológiai vizsgálatok;
4. Összevető szemiotikai vizsgálatok;
5. Fordítástudományi összevető vizsgálatok.

A felvázolt öt kutatási terület más-más célkitűzéssel, végeredmény reményében, különböző komponenseket vizsgálva közeledik a proverbiumokhoz. Dolgozatom mindegyiket érinteni kívánja, de eltérő intenzitással, ennek okairól a későbbiekben lesz szó.

Szólnunk kell még az összevetés viszonylatáról! A címben szereplő szerbhorvát—magyar reláció a feldolgozás általános irányát jelzi, habár a proverbiumok leíró jellemzését a magyar állományon kívánom elvégezni, és esetenként a fordított viszonylatra is sor kerül, sőt, ha ez jelentős tanulsággal biztat, más nyelvi adatokat is felsorolok. Az összevető parömológiai kutatás egyébként is a vizsgálódásba bevont nyelvek számával arányosan mutatott és mutathat egyre nagyobb eredményeket.

O.2. A témaválasztás indoklása

A vonatkozó szakirodalomnak szinte minden forrásából az derül ki, hogy a proverbiumokkal való foglalkozás nem örvendett az utóbbi évtizedekben túl nagy népszerűségnek, és ez fokozottan érvényes az elmélyültebb kutatásokra. Az okokat kutatva csupán találgathatunk. Talán az élőnyelvi közlés háttérbe kerülése, az írásos forma eluralkodása, amely Deme László értékelése szerint is, még az élő szót is a saját képére formálta (Deme 1975.), vezetett oda, hogy az igazán a közvetlen kommunikációban keletkezett és továbbélő proverbiumokról elfordult a figyelem? Esetleg a belőlük áradó

világkép és szemlélet vált idegenné „az urbánus életformában“, és ezért tekintenek használatukra mint afféle megmosolyogni való falusi atyafiakra? Mindenesetre számomra ez a viszonylagos feltáratlanság szolgált elsődleges indíttatásul.

A proverbiumok, illetve a frazeológiai egységek kutatásának legnagyobb ösztönzője a többnyelvű társadalmi és művelődési gyakorlatunkból eredő igény, amit konkrét feladatokként is megfogalmazhatunk:

A proverbiumállományt már a korábbi lexikográfiai munkálatok is megkísérelték szerbhorvát—magyar viszonylatban felölelni, mindenek előtt a nagy szótár (*Rečnik* . . . 1968—75.) hat-hétezer egységével. Az előmunkálatok hiányában azonban ezek a megfeleltetések korántsem problémátlanok és megnyugtatóak, egy túlhaladott hagyományt tükröznek. Új alapról kezdte viszont a gyűjtést és megfeleltetést a Szerbhorvát Környezetnyelvi Tanszék és a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete közös kis munkacsoportja egy háromezer címszavas kis (egyelőre kéziratban levő) frazeológiai szótár munkálatainak folyamán. Ennek a kutatócsoportnak voltam tagja magam is, így az itt szerzett tapasztalataimat szeretném itt rendszerezni, és megfogalmazni.

A szólások, közmondások még a homogén nyelvi közösségekben is érzékeny elemei a nyelvnek: könnyen bomlanak fel, vegyülnek képzavaros, fellengzős zagyvasággá. Környezetünk ösztönös és intézményes kétnyelvű érintkezéseiben tapasztalhatjuk csak igazán, hogy mennyire sérülékenyekké válnak egy másik nyelv interferenciájának hatására. Erre először a mi viszonylatunkban Kossa János figyelmeztetett a torz alakok százával. Nem hihetjük el, hogy azóta jobb lett a helyzet akár a publicisztika vonatkozásában is. Nem lesz tehát érdektelen, ha vizsgálat alá vesszük ezeket az *interferenciális jelenségeket*, illetve a vonatkozó nyelvművelő irodalmat.

Mint már hangsúlyoztam is, a proverbiumok egy nyelv, egy nép világképét hordozzák magukban, így egymás megismerésének is fontos eszközei. Az erre irányuló *néprajzi, paromológiai és szemiotikai* kutatásoknak nagyon az elején vagyunk, főleg a dolgozat által vizsgált viszonylatban. Ez indokolja az összevetés harmadik irányát.

A magyar és délszláv irodalom kölcsönös fordítása közben a fordítók a proverbiumok százaival is küzdöttek meg, váltakozó sikerrel. A megoldásokat egyenként nézve nagyon sok a jó fordítás, de ha akár egyetlen művön belül keresünk valamilyen izlésbeli, módszeres következetességet, nem találunk. Az éppen hogy kibontakozott fordítástudomány különben is távol áll még a jelenségek központú vizsgálatoktól. *A proverbiumok fordítástudományi megfeleltetése* következképp igen időszerű feladat.

O.3. A feldolgozás terjedelme és elvei

3.1. A felsorolt területek mindegyikének kimerítő elemzésére kevés egy magiszteri dolgozat, hiszen akár egyik is elegendő anyagot szolgáltatathatna megírására. Egyelőre a legszükségesebbeket, az alapozást kívánom elvégezni: a problémacsoport és a kutatási előzmények felvázolását, és az összevetés lehetséges módszereinek, eljárásainak számbavételét, illetve ki-

dolgozását. Erre már ráépülhetnek a későbbi elemzés és az összevetés konkrét gyakorlati feladatai, mint például a szerbhorvát és a magyar proverbiumok egymásra vonatkoztatott tartalmi-szemiotikai csoportjainak kialakítása, katalogizálása, a frazeológiai szótárak konkrét megoldási, feldolgozási sémái, sőt a szükségességében ezt is megelőző egynyelvű proverbiumarchivumok dokumentálási-rögzítési módszerei, a teljes proverbiumkincsek szinonim rendszereinek konfrontálása, a proverbiumok fordításának fordításkritikai, fordítástörténeti elemzése stb.

3.2. A dolgozat tehát több szempontból előmunkálatnak tekinthető, másrészt viszont az előzőekben feltüntetett vizsgálati területek sem azonos fontosságúak.

Ez a kettős megszorítás több elvi álláspont kifejtését teszi szükségessé:

3.2.1. A természetes és az intézményes kétnyelvűség, a fordítással mesterségesen kapcsolatba hozott irodalmak, kultúrák viszonylatában, érintkezési pontjain a proverbiumok különböző jegyei, elemei válnak relevánsakká, a nyelvi-felszíni jellemzőktől egészen a tartalmi, használati értékekig. A megközelítés jellege szabja meg a komponensek fontossági rendjét.

3.2.2. Az összevetés pillanatnyilag művelt öt területe közül a fordítás-tudományi vizsgálatok tekinthetők legátfogóbbaknak, mivel a fordító nem állapodhat meg semmilyen jelenségnél sem az elemzés alsó szintjein, nem figyelhet csak egyik vagy másik jelenségre, lévén, hogy a *hírérték*, a *közlési szándék* és az *elérni kívánt hatás* maradéktalan célnyelvi megvalósítása a célja, sőt ezeket a lokális információkat az egész közlés, mű kontextusához kell hangolnia. A nyelvi átváltás teljes folyamatához a többi kutatási terület sok értékes, de csak részinformációt adhat, sok részük épp a mindenkori fordítás eredményeire támaszkodik. A fordítási szempontok tehát az összevetés fő irányát jelentik.

3.2.3. A fordítás révén megőrzendő teljes hírérték leltárának és rendszerének kialakításánál egyetlen nyelvészeti, folklorisztikai, paromológiai megközelítéshez, iskolához sem ragaszkodhatunk mereven, és teljességgel sem, mivel egyik sem képes önmagában a proverbiumok teljes jelfolyamatát, komplex információmennyiségét leírni. Ezért a kutatási előzményekből olyan mértékben kell meríteni, amennyi a lehető legteljesebbé teszi a jellemzésüket.

3.2.4. A proverbiumok rövid terjedelme miatt bármiféle feldolgozásnak nagyon sok példára kell kiterjednie, ez viszont általában a vizsgálatok szét-szórtságához vezet. Ennek elkerülése érdekében egyrészt a dolgozatba beépített példaanyagot rendszerszerűségében szemlélem és ábrázolom, másrészt a fordításhoz képest részterületnek tekintett irányokat is egymáshoz viszonyítom. Az eddigi kutatásokat rendszerező igénnyel szemlélve valamiféle belső munkamegosztást feltételezhetünk: a lexikológiai-lexikográfiai vizsgálatok a proverbiumok minél teljesebb megőrzését, rögzítését, a nyelvi, nyelvészeti kutatások az alaki jellemzők leírását, az általános nyelvészeti, a paromológiai és a szemiotikai megközelítések az univerzális, nyelvektől független értékek feltárását, a kontrasztív elemzés a várható tipológiai eltérések, hasonlóságok feltérképezését, a fordítás-tudományi munkálatok pedig a különbségek áthidalását tűzték ki célul.

1.1. Etimológiai kutatások

A szólások, közmondások etimológiáját, eredetmagyarázatát már több, mint egy évszázada, mondhatni a *Magyar Nyelvőr* megjelenése óta műveli a magyar szakirodalom, ennek eredményeként pedig olyan óriási anyag gyűlt össze az egyes proverbiumok eredeztetéséből, amelyet nehéz lenne összefoglalni, és az összevető vizsgálatok felől nézve érdektelen is. Érdektelen, mert ezek az időben és térben széttagolt vizsgálatok a legjobb esetben is csak egy-kétezer proverbiummal foglalkoznak a lehető 20—25 000 közül, ami túl kis hatósugarú, az alapvető kérdésekre sem adhat megnyugtató választ:

1. Milyen és mekkora volt a magyar nyelv proverbiumainak ősi állapotállománya, egyáltalán melyik kortól beszélhetünk erről a jelenségről a magyarban?

2. Milyen hasonlóságokat, közös vonásokat tükröznek a magyarral rokon nyelvek?

3. Mi volt tehát az az alapréteg, amelyre később az idegen nyelvi alakulatok ráépültek, illetve a későbbi belső keletkezésű szólások, közmondások rárétegződtek? Vagy egyáltalán melyik az az alakulat, amely eredetinek mondható. A nyelvtörténeti kutatások eddig csak ritka kivételként, érintőlegesen vetették felszínre a frazeologizmusok kérdését. Bárczi Géának A magyar nyelv életrajza c. művében például egyetlen eredeti szólás eredeztetését sem találjuk meg, a vonatokról is csak a német nyelvi interferencia kapcsán esik szó.

4. A latin és a német nyelven kívül milyen proverbium-állományok hatottak közvetlenül nyelvünkre, különös tekintettel a szomszéd országokra, kultúrákra?

Az etimológiai vizsgálatok ettől függetlenül két területen is nagyon termékeny ösztönzést jelentenek mind az általános, mind az összevető frazeológiai kutatásokra:

A szólásmagyarázatok, az elhomályosult valóságvonatkozások feltárása gyakran jut el valamely idegen nyelvi forráshoz, kultúrához, és ad legalább az adott alakulatra megnyugtató eredeztetést.

Mivel jelen esetben a frazeológiatörténeti kutatásoknak csak módszertani hasznát keressük, csupán néhány konkrét példára szorítkozunk.

Már a közmondásaink eredetével foglalkozó első tanulmány, *Ipolyi Arnold Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett; Salamon és Markalf c. dolgozata (Ipolyi A. 1855.)* is igen tanulságos, mivel a Faludy Ferenc Jegyzőkönyvében is érintett népkönyv proverbiumaival foglalkozik, illetve, hogy milyen hatással volt a kiadvány a magyar közmondáskincsre. Ő bizonygatta először, hogy a közmondások általában irodalmi eredetűek, tehát nyelvközösséghez nem annyira kötöttek, mint az egyéb alakulatok.

A Magyar Nyelvőrnek mind a későbbi, mind a korábbi évfolyamaiban rengeteg szólásmagyarázatot találunk, Szarvas Gábor cikkeitől kezdve, (*Szarvas G. 1873.*) amelyeket szemiotikai jellegűknél fogva máshol fejtünk ki részletesebben, egészen a legújabb eredeztetésekig. Szarvas Gábor indí-

totta el egyébként a *csütörtököt mond* ismert szólásunk eredetének felkutatását (Szarvas G. 1895.), amelyre három igen különböző felfogást tükröző válasz érkezett Asbóth Oszkáré (Asbóth O. 1895.), aki a *csütörtököt* a cst hangutánzó szóból, a *mond* igét pedig a német *versagen*-ből származtatja: *Prikkel Mariáné* (Prikkel M. 1895.), aki bebizonyította, hogy az eredeti *csütörtököt vet a puska* alakhoz képest a *mond* már másodlagos képződmény. Megemlíti a *reteszt vetett*, *csettet* vetett változatokat is, sőt a *csörtöl*, *csörtöz* igéket is. A harmadik eredeztetés Gódar Sándoré (Gódar S. 1895.), aki halomra döntötte a nyelvészeti fejtegetések érveit, jól példázva egyúttal azt is, mennyi buktatót rejtene a valószínűségből kiinduló eredeztetések: „Mi régi lövészek, kik jóval negyvennyolc előtt sok jó német polgártársunkkal versenyeztünk a céllövészetben, sokszor kiáltottuk, ha nem sült el a puska: csütörtök! Német ajkú lövészársaink pedig ilyenkor azt mondták: blaumontag! Mindkettőnek megvolt a maga értelme. Valamint a német blaumontag, úgy a magyar csütörtök is az ötvenes évek előtt pihenő vagy heverő nap volt, amelyen a német mesterlegényeknél a munka, a magyar tanuló ifjúságnál pedig az iskola szünetelt“.

Ezen a ponton a vita elült, de a szólás eredetét ez sem tisztázza egészen megnyugtatóan.

Nagyon érdekes ilyen vonatkozásban Kertész Manó (Kertész M. 1922.) és főleg Csefkó Gyula könyve, a *Szállóigék, szólásmódok* (Csefkó Gy. 1930.), amelyekben közös vonásként a művelődéstörténeti megközelítés érvényesül.

Csefkó is a teljes szóláscsoportok szerinti kutatás szükségét hangsúlyozza, de kiindulásként nem a szótárakat ajánlja, a már általunk is kifejtett okokból: „Aki a jóval kényelmesebb szótári kutatás helyett a dolog nehezebb, de eredményesebb végét fogja meg, és közvetlenül a régi írók műveiből igyekszik meríteni, az sokszor tapasztalja, hogy az újnak tartott szólásokat a régi nyelv is szélére használta, jöllehet a szótárak semmit sem tudnak róla“.

Egyes eredeztetései nagyon érdekesek összevető szempontból is, noha ennek a módszernek a hiányosságait is tükrözik, azt tudniillik, hogy az összehasonlítás az eredeztető által ismert egy nyelvre, vagy nyelvekre terjed ki, és nem mutat teljes vagy akár összefüggő képet sem. Több nyelvre tekintően magyarázza a *vér nem válik vízzé* közmondást, amely szerinte is megvan szinte minden európai nyelvben, s a román nyelvi alak a magyarhoz leg-hasonlatosabb. Ezért eredeztette Tolnai valamilyen újlatin nyelvből. Csefkó ezt kétségbe vonja, mondván, hogy az általános elterjedtség ellenére — a szólás a szerbhorvát nyelvben is ismert *krv nije voda* alakban — a szemléleti azonosság alapján a magyar nyelv is megteremthette.

Hasonló, több mozzanatú elemzésnek veti alá a *köpönyeg* *forogat* és a *meztőri a jeget* szólásokat is. Az előzőt Simonyi Zsigmond (Simonyi Zs. 1900.), a németből származtatta (*nach dem Winde hagen*), Csefkó az angol nyelvből is idéz adatot: a *turncoat* köpönyegforgatót jelent, ugyanakkor a szerbhorvát nyelvben is megvan *obrnuti, okretati kabanicu*, sőt van egy esetleges eleme, amely az alakulat eredetét is világosabbá teszi: *obrnuti kabanicu prema vetru*.

Nagy a nemzetközi rokonsága a másik idézett szólásnak is. Egyesek a németből, a *sie brachen das Eis* alakból származtatták, de Csefkó kétségének

adott hangot, hogy ez-e az elsődleges, hiszen megvan a latinban: *scindere* /*frangere glaciem*, sőt a szerbhorvát nyelvben is: *probiti led*.

Bennünket még közelebről érint a Csefkó által is érintett *kenyértörésre kerül a dolog* körüli viták. Binder Jenő az Ethnographia XIII. évfolyamán (Binder J. 1902.) a hercegovinaiak és a „crnagoracok“ szokására vezeti vissza, hogy a család védőszentjének ünnepén kalácsot törnek, és akinek nagyobb darab jut, nagyobb lesz a szerencséje is. A továbbiakban megjegyzi: „A mi szlávjainknál¹ is szokás a kenyértörés, de nincs benne a versengésnek egyetlen mozzanata sem“. Csefkó nem értett egyet ezzel a magyarázattal, s eredetét valami a magyarsághoz közelebbi, általánosabb népszokásban keresi. Ezt látszik igazolni az a tény is, hogy a szerbhorvát proverbiumkincsben nincs még a szóláshoz hasonló sem, már pedig az valószínűtlen, hogy egy etnikum szokása a kész szólásforma nélkül is alapjául szolgált volna egy más népcsoport frazeológiai egységének.

O. Nagy Gábor ezen a területen is maradandót alkotott, elsősorban a *Mi fán terem* c. művében (O. Nagy G. 1961.), de a nagyközönség számára mindmáig hozzáférhetetlen doktori értekezésében, *A magyar szólások eredetében* (O. Nagy G. 1965.), sőt érdekes kísérleti jellegű vállalkozásában is, amelyről a *Részletek egy szólásmagyarázó szótárból* címen adott tájékoztatást (O. Nagy G. 1965/a).

O. Nagy a szólásmagyarázatoknál is a nyelvészeti megközelítést tartotta a legtöbb eredménnyel kecsegtető módszernek: „Helyes szólásmagyarázatokhoz nyelvtudományi módszerekkel, jelentéstörténeti kutatások útján juthatunk el.“ Máshol tovább pontosítja kutatásainak jellegét: „Tehát a szólásmagyarázatokban elsősorban a *szavak jelentéstörténetéből indulunk ki*“.

Szólásmagyarázatai közül csak néhány, a szerbhorvát proverbiumokat is érintő fejezettel foglalkozunk. Érdekes a *mással kapartatja ki a gesztenyét* „nemzetközi“ életrajza, amely egyesek szerint La Fontaine-nek A majom és a macska c. meséjével veszi kezdetét, amelyben a furfangos majom a macskával kapartatja ki a tűzből a forró gesztenyét. Szólások keletkezésének ez gyakori képlete, de ebben az esetben még sem így volt, mert már a francia nyelvben is jóval La Fontaine előtt élt a *tirer les marrons du feu* szólás, így a mese esetleg népszerűsítéséhez járult hozzá, másrészt a magyar alak sem innen származik, mivel már Bethlen Miklós önéletrajzában a francia meséből hiányzó motívumokat találunk a proverbiumban: „... és nem lések, mint a macska, akinek körmével kaparta volt ki a majom a gesztenyét, azt hazudván néki, hogy hús“. A szerbhorvát nyelvben szintén megvan a megfelelője a *vaditi za koga kestene iz vatre*, érdekessége pedig az, hogy a néhai fabulából a magyarétól eltérő hősnének szempontját fogalmazza meg (kikaparja valakinek a gesztenyét a tűzből).

Foglalkozik O. Nagy is a *kenyértörésre kerül a dolog*, a *csütörtököt mond* szólásokkal (az előzőnél utal egy szlovák megfelelőre). Továbbgondolásra ösztönző a *keresztet vehet rá* elemzése is, amelyben egyrészt a „keresztet tesz valaki sírjára“, másrészt pedig a „a kereszt jelét rajzolja a levegőbe valaki koporsója felé“ alapjelentésekből indul ki. Az elsőt látszik bizonyítani

¹ A Magyarországon élő délszlávokra gondolt

az Isten neki, fakesztt! rokon értelmű szólás, de O. Nagy nem érzi bizonyítottnak, hogy a sírkeresztet *vetették* volna. A szerbhorvát ekvivalensek, a *staviti krst /križ na što*, amely keresztet tesz, helyez valamire jelentésű, illetve az *udariti krst preko čega*, ami jelentheti azt is, hogy keresztet szúr, üt át valamin, de azt is, hogy keresztet rajzol valamire, és ehhez hasonló például a német megfelelő is: *ein Kreuz über etwas machen*.

Még csak egyet említsünk meg O. Nagy eredeztetései közül! Ez a *rossz vért szül*, amelyet O. Nagy a vér és a szül külön-külön lejátszódott jelentésváltozásával magyaráz meg, olyképpen, hogy ez *rosszindulatot vált ki* jelentést eredményezett, de soha sem vonatkozott a szólás valamilyen asszociációs bázisra egységesen. Ennek ellene látszik mondani az alakulat általa ia illusztrált nemzetközi elterjedettsége, ugyanis nehezen képzelhető el, hogy az egyes elemek konnotációja azonos eredménnyel játszódjék le merő véletlenségből. A *rossz vért szül*, vagy *csinál*, a német *das macht blöse Blut*, a francia *cela fait de mauvais sang*, a szerbhorvát *stvarati, unositi zlu krv između nekoga* valamilyen konkrét valóságot, képviséget sejtetnek, amit az unositi (bevinni) is alátámaszt.

A Magyar Nyelvőr újabb évfolyamainak sok szólásmagyarázatát még csak vázlatosan sincs módunk áttekinteni. Említsünk meg tehát egyetlen egyet, amely módszertanilag is előremutató! O. Nagy Gábornak az *Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések* c. tanulmányáról van szó, amely megvalósítja a korábban csak elvi szinten hirdetett követelményt, hogy a szólások eredetét is legjobb rendszerszerűen, az azonos képzettársítást tükröző, azonos képalkotó szemléletet kifejező alakulatok egész csoportján (O. Nagy G. 1961.) kutatni, mert így az elszigeteltnek tűnő részletek rendszerré állnak össze, megvilágítják, magyarázzák egymást. Idézett tanulmányában a meghal jelentésű, és azzal a naiv hiedelemmel kapcsolatos szólásokat elemzi, amelyek szerint a halál következtében a lélek elhagyja a testet. Ilyenek például az *elszáll belőle a lélek, visszaadja lelkét a teremtőjének, kiszakad belőle a lélek, lelke a torkán hörög, a nyelve hegyén van a lelke, a markában van a lelke*.

Ha aztán egy ilyen, adott szempontot érvényesítő rendszert más nyelvi megfelelőekkel konfrontálunk, még tágabb összefüggések derengenek fel. A magyar alakok egy részét O. Nagy is idegen, latin eredetű szólások, a *redēre animam* és az *emittere spiritum* tükörfelfejezésének tartja. Előremutató az is, hogy nemcsak az azonos szemlélet képezi csoportosításának alapját, hanem azok a *közléstartalmak* is, amelyek kifejezésére szolgálnak a proverbiumok:

nagyon beteg	feléleszt
nem tud meghalni	megver
közel a halála	
megöl	
életben tart	

Szerzőnk az előzőekben felsoroltaknál jóval több példát említ:

megadja lelkét istennek
kibocsátja lelkét
kigyúrja valakinek a lelkét

kifújja |kihörgi a lelkét
 majd kiszorította belőle a lelket
tenyerén hordozza a lelkét
 hozzáaszott a lelke
 csak az imádság tartja benne a lelket
 lelket ver valakibe.

A felsoroltak közül főleg azok érdemelnek figyelmet, amelyek a halál közelségét és a lélek vélt székhelyétől való távolságát állítják párhuzamba — noha O. Nagy a rendszerezés ilyen fázisáig nem jutott el, viszont tanulmányától függetlenül mások is foglalkoztak velük, az interlingvális összevetés igényével. *A nyelve hegyén van a lelke* szólással először Bíró Izabella foglalkozik, azonos című cikkében (1963.), a Magyar Nyelvben, utal O. Nagyra is, és megállapítja, hogy a magyar nyelvben nagyon ritka az előfordulása, viszont Baróti Szabó Dávid alapján még egyet idéz: *ajkán tévelyeg készülő lelke*.

A németben mindkét szólás megfelelőjét felleli: *die Seele sitzt ihm schon auf der Zunge* (már a nyelvén ül a lélek); *die Seele sitzt ihm auf den Lippen* (ajkán van a lelke). Érdekes a francia változat is: *avoir l'âme sur les lèvres* (ajkán van a lélek), sőt: *avoir la mort sur les lèvres* (a halál az ajkán van). Kívülük Bíró szlovák példáit is idézi: *už mu je duša na jazyku* (már a nyelvén van a lélek).

Számunkra még érdekesebb Reményi Mária azonos című írása (1964.) aki délszláv, így horvát példát is idézi. Több forrásból származó bolgár példái szószerinti fordításban így hangzanak: *fogában |fogán hordja a lelkét, fogára jött a lélek*. A horvát példát egy 1904-es szótárból merítette (F. Iveković stb. 1901): *duša mu u nosu stoji* (orrában van a lelke). Úgy véli: „a szerb-horvát nyelvben feltehetően több adatot is lehetne találni“, és joggal, mert ez már megvan Vuk gyűjteményében is (V. Karadžić, 1965.), sőt más változata, a *duša će mu na nos izaci*, valamint O. Nagy példáinak több párhuzama is, Dragana Mršević tanulmányában is (Frazološka jedinica i njen sinonim, 1982.), máshol is: *rastaviti koga sa dušom*, *rastati se s dušom* (elválasztja, elválik a lelkétől), *udahnuti dušu u čemu* (lelket lehel bele), *dati bogu dušu* (istennek adja a lelkét).

Láthatjuk tehát, hogy a szólásmagyarázatok, az eredeztetés gyakran jutnak el a megállapításig, hogy az adott proverbium gyökerei más nyelvekbe, más kultúrákba nyúlnak, illetve addig, hogy több nyelvben függetlenül alakult ki azonos szemlélet. Ezen túl viszont már az összevető kutatásoknak kell(ene) átvenniük a szót.

Az etimológiai vizsgálatoknak az előzőkben körvonalazott felfogása nagyon fontos az összevető vizsgálatokban, mondhatni, ez szabja meg fő irányukat, hiszen az alaki, szerkezeti, stilisztikai, szemiotikai összehasonlításokat csak az azonos eredetű szólásoknál, közmondásoknál van értelme elvégezni. Az már más kérdés, hogy összefüggő szólásanyagról mindmáig nincsenek ilyen információink, noha O. Nagy tervezett szólásmagyarázó szótárt (O. Nagy G. 1968).

A szerbhorvát nyelvterületen, amely vizsgálatainknak egyik fő bázisa, egészen érintetlen ez a terület, lévén, hogy a szólásetimológia a Mi fán

terem² értelmében ismeretlen a vonatkozó szakirodalomban, habár a belső keletkezésű, illetve kölcsönzött állomány O. Nagy által megfogalmazott kérdéseinek — *A jövevényszólások kérdéséhez* (O. Nagy G. 1955.) — megvannak a párhuzamai, például Menac tanulmányában — *Svoje i posudeno u frazeologiji* (A. Menac 1972.), de egyebekben Vuk lenyűgöző, ám csak a szólást használó közösség vélekedését hitelesen ábrázoló népies magyarázataira hagyatkozhatunk, mint amilyen például a *Blagovijest pripovijest*-hez fűződik. Ezt Fehér Ferenc különös, optimista vállalkozásának jóvoltából (Fehér F. 1984.) magyarul is olvashatjuk, *Szólásmondások Vuk gyűjtéséből* címen: „*Gyümölcsoltó — mesemondó . . .* Ez a szólásmondás alighanem ahhoz a történethez fűződik, amelyik arról szól, hogy egy öreg szüle gyümölcsoltó boldogasszony táján kiterelte kecskegidáit a hegyekbe, de északi szél kerekedett, havazni kezdett, s erre ő azt mondta: hess, március, nem félek tőled, a gidáimnak öt szarvuk van. A március haragra gerjedt, csapdosott havával, lehelte a fagyot, s így fagyott kővé az öreg szüle és az öt kisgidája“.

Fehér Ferenc fordításáról, vállalkozásáról még majd szólunk. Úgy véljük az „alighanem ahhoz a történethez fűződik“ szövegrész jól alátámasztja véleményünket Vuk magyarázatáról.

Van, illetve lehetne a szólás-etimológiának egy másik iránya is, amelynek a szólást kialakulásában kellene vizsgálnia: mi volt az eredeti asszociációs bázis, mit és hogyan realizált ebből a proverbium, a szólás utóéletét, milyen változatai voltak, míg állandósult, esetleg ki alkotta meg magát a szólást. Erről azonban jószerével a folklorisztikai kutatások keretében beszélhetünk.

Összegezésül tehát csak ennyit: A szólás-etimológiának elvileg nagy szerepe van, lehetne az összevető vizsgálatokban, de a kutatások jelenlegi szintjén — és ez vonatkozik a bevont nyelvek számára és a vizsgált alakok rendszerszerűségére is, nagyrészt csak elvárások maradnak.

A szólás-eredetetés sajátos formáját találjuk a frazeológiai irodalom egy korai szakaszában. Az önálló gyűjtemények legkorábbika, *Faludi Ferenc Jegyzőkönyve* (Faludi F. 1787.) az összevető vizsgálatoknak nagyon fontos előzménye. Hogy mégis itt említjük, annak főleg a szerző szándéka az oka, amely nem az összehasonlítást célozta. A Jegyzőkönyv legfontosabb forrása a *Salamon és Markalf* című, egész Európában ismert népkönyv volt, amelyet latinból fordítottak magyarra. A népkönyv valóságos tárháza a középkori latin példabeszédeknek, amelyekből számos német, francia, olasz, lengyel és más proverbium is eredeztethető³, így felhasználása a proverbiumanyag kialakulásában is, lexikográfiailag is modell-értékű. A fordított művekből merített frazeológiai egységek általában igen jók, mert megfeleltetésük nagyobb szövegkörnyezetre támaszkodva történhetett, maga a fordítás útján terjedés pedig a kölcsönhatásoknak tárja fel nyelvészeti hátterét. A néhai ismeretlen fordító ki is hagyott az eredeti proverbiumokból, de azok a latin nyelviség révén mégis bekerültek nyelvünkbe már korábban.

A példabeszédből, egyáltalán epikus történetből való levezethetőség a szólások, közmondások nagyon lényeges jellemzője. Erre a Faludi-gyűjte-

² O Nagy Gábor művére gondolok

³ A mű délszláv elterjedtségére nem találtam adatot.

ményből is számos jó példát találunk, egy közülük szerbhorvát—magyar vonatkozásban is tanulságos: „Igen örvend a rigó, néki felel a szajkó; nem egyiránt énekel az éhező a jóllakottal“ — olvashatjuk Faludinál, a Salamon és Markalfban pedig: Igen örüend a Rigó, néki felel a Zaiko, ne egyarant énekel az éhező az elegettel. A latin eredeti így hangzik: „Iubilet merulus respondit ei cuculus; non equaliter cantat saturatus et ieiunus.“

A tanulság többrétű. Az ismeretlen fordító nem szó szerint, hanem a -ritmus, rím megőrzésével fordította a proverbiumot, mert az eredetiben *kakukk* áll.

Mind az eredetiben, mind a fordításban valójában két szinonim alakban szerepel a közmondás, amint az eredeti történetben is. A második az első értelmzésének tűnik.

Vizsgálódjunk az adott két nyelv közegében is! Szerbhorvát szövegekben gyakran bukkan fel a *Sit gladnom ne veruje*, sőt fakultatív kiegészítése is, a *sit gladnog ne razume*. A nagyszótár (*Rečnik . . . 1968—75.*) meglegedett a Nem hisz a jóllakott az éhesnek megfeleltetéssel, holott van elterjedt magyar megfelelés — legalábbis szótáraink szerint: Igen örvend a rigó, felel neki a szajkó. Az más kérdés, hogy a szótárakon kívül — Margalits Ede gyűjteményébe is belekerült (Margalits E. 1897.), aki viszont *Decsi Jánostól* idézi — használja-e, használta-e valaki.

Ha az eredeti latin, a magyar és a szerbhorvát alakokat konfrontáljuk, megállapíthatjuk egyrészt, hogy mindkét nyelvi adatnak a latin nyelvű proverbium a forrása, csak a magyarban maga a közmondás, a szerbhorvát nyelvben pedig parafrázis-szerű magyarázata maradt fenn, másrészt pedig azt, hogy a proverbium — közvetve vagy a népkönyvből közvetlenül — az utóbbi nyelvbe is bekerült.

Sajnos, az ilyen teljességű megfeleltetés a ritka kivételekhez tartozik, és még sem egészen biztosan teljes. Lehet, hogy a magyarban fennmaradt képes kifejezés a szerbhorvát szövegekben is előfordul, csak nem került be egy gyűjteménybe sem.

1.2. Alaki-szerkezeti vizsgálatok

A proverbiumok alaki-szerkezeti jellemzőivel kapcsolatban a következőkkel kívánunk foglalkozni: 1. néhány elvi-terminológiai és módszertani kérdéssel; 2. a proverbiumok alaki-szerkezeti kérdéseinek egyedi vizsgálatával, és 3. a rendszerszerű összefüggésekkel.

1.2.1. Az alaki-szerkezeti jellemzők megközelítésének elveit és módszereit a leíró nyelvészet teremtette meg, noha a szólások, közmondások szerkezetével más részterületek is foglalkoznak, például a logikai elemekre és kapcsolódásra támaszkodó, kifejezetten folklorisztikai jellegű parömológia. Az utóbbi legsajátosabb vonása, hogy a nyelvi-grammatikai felépítés mélyebb, átfogóbb szintjeit, a modell rejtettebb transzformációs síkjait tárja fel.

A leíró vizsgálatok eredményei, irányai korántsem egyöntetűek, főleg több nyelv viszonylatában nem. Váltakozik súlypontjuk, mélységük, ezért,

mint O. Nagy Gábor is megjegyzi (O. Nagy 1954.), kategóriáik és fogalmi rendszerük is nehezen vethető össze. Ez a magyar—szerbhorvát viszonylatban is tapasztalható.

A pillanatnyilag rendelkezésünkre álló források ritkán vállalkoznak a kérdéskör *komplex feltárására*, többnyire a *jelenségvizsgálat* szintjén állapodnak meg, egy vagy néhány sajtóságot tűznek célul. Sok esetben az is tisztázatlan marad, mit tekintenek a proverbiumok nyelvi-alaki kritériumainak. A leíró célzat egyszer színeződik a történeti vizsgálat szempontjaival.

Az alaki megközelítések vagy *kizárólagosak*, vagy *más kutatási területekkel együtt szerepelnek*. Ez a sokszempontúság különösen a magyar szakirodalomra jellemző, sajnos, nem mindig pozitív következményekkel, mert a sok szempont a sokféle, nehezen egyeztethető aspektussal egyenlítődik ki. Igaz ugyan, hogy a leíró nyelvészet, a stilsztika, a szemantika, a folklór stb. nézőpontjainak konstellációja nélkülözhetetlen, fogalmi rendszereik is jól megférnek egymással, sőt a proverbiumok születésében, használatában egyszerre és elválaszthatatlanul érvényesülnek az esztétikai, funkcionális, kommunikációs, nyelvszociológiai és pszicholingvisztikai tényezők. Ez azonban nem igazolhat olyan heterogén osztályozást, amelynek párhuzamba állított kategóriái közül az egyik az igei tag megléte szerint különül el, a másik aszerint, hogy szaknyelvből származik, a harmadik aszerint, hogy poétikai jegyei is vannak, a negyedik, hogy szó-szinonimája van, az ötödik asszerint, hogy párhuzamos szerkezetű, vagy érzelmi értékű.

Mindjárt hangsúlyoznom kell, távol áll tőlem a magyar frazeológia lebecsülése, némi kritikáját is csak az *összevetés szempontjai* teszik szükségessé, amely igen érzékeny az alap kutatások állására, nagyon igényli a leisztult eredményeiket. A nyelvközi kutatások egyik alaptörvénye, hogy összevetni és szembeállítani (konfrontálni) csak *az azonos módon leírt, azonos kategóriák szerint egyeditett jelenségeket* lehet. Ez az elv szolgálhat iránytűként a források nehezen áttekinthető zsúfoltságában, és az alaki információk megítélésében is: bár a szintaktikai szerep és viszony a proverbium fontos jelfelszíni ismérve, de a kiinduló- és célnyelv viszonylatában ritkán invariáns, mert egy bizonyos alakulat vonatkozásában nem része, csak hordozója, manifesztálója a hírtartalomnak. A megjelenési forma szabályszerűsége általában csak következmény, függő változó. Mint Szemerkenyi Ágnes is kiemeli (*Szemerkenyi Á.* 1969.), a logikai-szemantikai rendszer az elsődleges. „Hogy ez a rendszer milyen nyelvi alakban jelentkezik, másodlagos kérdés.“

Állításunkat egyetlen példa is jól szemlélteti. Alakilag, morfológiailag aligha lehetne azonosítani a következő proverbiumokat:

Szerbhorvát: *Ko nema sokola, i kukavici se veseli* (szó szerinti magyar fordításban: Akinek nincs sólyma, az a kakukknak is örül.)

Magyar: *Ha nincs ló, jó a számár is.*

Örmény: *Ha nincs hal, megbecsülik a rákot is.*⁴

Indiai: *Ahol nincs fa, a ricinusbokor is fának számít.*

⁴ A szó szerint fordított idegen példákat Szemerkenyi közli (i. m.)

Ennek ellenére a felsorolt példák ekvivalensei egymásnak, mert azonos logikai képletet realizálnak:

- A) jó tulajdonságú személy /dolog hiányában A-t
 B) rosszabb tulajdonságú / is helyettesítheti.

Az igazsághoz tartozik az is, hogy a logikai viszonyt legtöbbször a mondatkapcsolódás is híven tükrözi.

Az alaki vizsgálatok általában két irányban folynak, ha nem is mindig megfogalmazott, tudatos programmal:

a) az *egyedi vizsgálódás* igényével, amikor egy-egy szólásból, közmondásból kiindulva próbálnak a törvényszerűségekig eljutni;

b) a *rendszerűségek feltárásának* irányában, amelyek abból indulnak ki, hogy a kiinduló, a proverbiumot alkotó képanyag, szerkezeti modell, alaki jellemzők nem egyedi alakulatokat, hanem egész csoportokat hoznak létre, amelyek elevenen, szerves összetartozásban élnek a szólást használók tudatában, ideértve a kommunikációban megnyilvánuló választás szinonim lehetőségeit is.

Az alábbiakban mi is ezt a két utat követjük.

1.2.2. A leíró nyelvészet sajátos terminusokat használ a proverbium megnevezésére: az *állandó(sult) szókapcsolatot* (O. Nagy 1954.), *frazeológiai egységet* (Fuhász J. 1979.), (Károly S. 1970.), *frazémát*, a szerbhorvát nyelvben pedig a *frazeologizam*, (A. Menac 1970.) *frazeološka jedinica* (D. Mršević 1982.) *frazeološki obrt* (B. Nikolić 1975.) fordulnak elő.

A fenti terminusokban foglalt tág értelmezés lehetősége azonnal felveti a „jelenségküszöb“ problémáját, mert ugyan minden proverbium, szólás, közmondás frazeológiai egység, de nem minden frazeológiai egység proverbium, és még kevésbé szólás vagy közmondás, amelyeket a magyar szakirodalom következetesen megkülönböztet, más nyelvek viszont alig, bár német nyelvű műveiben O. Nagy is hallgatólagosan lemond az éles kategorizálásról (O. Nagy G. 1965; 73.). A kérdés, amelyre a későbbiekben nekünk is választ kell adnunk, úgy vethető fel, hogy hol végződnek az egyéb állandó szókapcsolatok, és hol kezdődik az általunk is proverbiumnak nevezett jelenségcsoport, amelynek még homogén szempontú meghatározása sincs, mivel bármelyik kritériuma a belső különbségek megállapításával, bizonyos alakulatok kizárásával érvényesül.

Az alaki vizsgálatok általában két irányban terjednek ki

- a) a teljes szintaktikai-logikai kapcsolatok minőségi jellemzőire;
 b) valamely szintaktikai elem, elemcsoport sajátos viselkedésére.

1.2.2.1. *A teljes szintaktikai-logikai szerkezet* jellemzőinek számbavételénél a *minőségi*, illetve a *kvantitatív és terjedelmi kritérium* kristályosodott ki, és különült el egymástól.

A proverbiumok meghatározási kísérleteiből két minőségi jegy emelhető ki: a frazeológiai egység *különformáltsága és megjelenési formájának szabályszerűsége*.

A különformáltság terminust a magyar szakirodalomban Juhász József vezette be (*Juhász J. 1979.*), de lényegét korábban és mások is megfogalmazták, miszerint a frazéma mindig legalább két, szintaktikai viszonyban álló szó kapcsolata (NYMKK. 1980.); „označuje jedinicu sastavljenu najmanje od dviju riječi“ (*J. Matešić 1978.*). A különformáltság kötelezően fennmarad a frazéma „utóéletében“ is, nem jöhetnek létre belőle sűrítettebb transzformok, s épp ebben különülnek el azoktól a szavaktól, összetételektől, amelyek funkcionálisan lehetnek a frazémával azonosak (például adott beszédhelyzetben kötelezően előfordulnak). Juhász (i. m.) ezt a frazéma szöveggörnyezetéhez való viszonyulásában szemléli, és megállapítja, hogy elemei nem alkothatnak kívülálló taggal semmilyen szerkezetet. Azonos nézetet vall Károly Sándor is (*Károly S. 1970.*): „A jelző nem kaphat külön határozót, a tárgy vagy határozó szerepű főnév nem kaphat külön jelzőt.“ Véleményünk szerint a különformáltság frazémán belüli következményei a fontosabbak, amit *O. Nagy (1954.)* úgy fogalmazott meg, hogy a morfológiai tagoltság tendenciája erősebb, mint a szemantikai együvértartozásé, noha ez nem világítja meg a jelenség okait, kategóriái sem homogének.

A szintaktikailag jelölt kapcsolat szintjén való rögzülés problémáját többen felvetették, okait is keresték. Legtöbbször — és okkal — az alaki-szintaktikai jegyeken kívül eső területeken, hiszen valamilyen tartalmi, stílári elemnek indokolnia kell, hogy a közlő a szószinonima helyett szókapcsolat mellett döntött. Ezért nem fogadható el a *megbeszélés tárgyává tesz* alakulat egyetlen helyzetben sem a *megbeszél* helyett.

A *nyelvi valenciaelmélet* hívei állapították meg, hogy gyakran várható, különösen bizonyos nyelvekben, hogy a predikátum valamely „vegyértéke“, bővítője bennefoglaltan marad, vagy a nyelv transzformációs mozgásai révén beleolvad a volt predikátumba; a magyar nyelvre vonatkozóan Elekfi László említ számos példát (Elekfi L. 1966), így:

csákánnyal üt	csákányoz
bort iszik	borozgat

Ezek a generálási modellek azonban nem magyarázzák meg, milyen szemantikai vagy nyelvi tényező akadályozza meg a frazémák egy részében az egybeformálódás megindulását:

lóvá tesz, de nincs lóvátévés, lótevés
bakot lő, de indokolatlan a baklövést követ el
falhoz állít, de nincs falhozállítás.

Más esetekben lejátszódhat az egybeformálódás:

fekete, mint a szurok — szurokfekete
gyors, mint a villám — villámgyors, viszont:
részeg, mint a csap — de nincs „csaprészeg“ Ez az átalakíthatóság, amellyel Károly Sándor (1970.) is foglalkozott a frazeológiai egységek 3. csoportjában, külön jelentéstani, morfológiai kutatásokat igényelne leíró

szinten, annál is inkább, mert a szóváalakíthatóság (tudomására hozza — tudatja) zavaróan keveredik a szakirodalomban az ún. szóértékű szinonimák-al (lóvá tesz — becsap) mint a különböző frazémafajták kritériumaival.

Indokoltan várhat segítséget a frazeológia e vonatkozásban a generatív nyelvészeti kutatásoktól, de ez mindeddig nem volt számottevő, pedig a transzformáció elevenen ható erő a szólások *előéletében* is, és, hogy úgy mondjuk, az *útóéletben* is.

A frazémák „előéletének“ kissé laza terminussal azt a fázist nevezzük, amíg a szólás vagy közmondás kialakul és megszilárdul. *A szólásműveletnek*⁵ ebben a képlékeny szakaszában több szint lehetséges, de csak valamelyiken szilárdul meg a végső forma, esetleg kettőn: az azonos képanyagból szerveződő közmondásként, illetve szólásként. Például:

Annyira vannak egymástól, mint az ég és a föld.

Megszilárdult forma: *ég és föld*

szavát adta

adott szó mindkettő megszilárdult

kosarat ad

kikosaraz mindkettő megszilárdult

— nem realizálódott: kiadja neki a kosarat

olyan sovány, hogy csak a csontja és a bőre látszik

csak a csontja és a bőre van meg

csont és bőr

nem realizálódott pl. a csontsovány

Nagy jelentőségű, sajnos általa sem kiaknázott és továbbfejlesztett Károly Sándor (1970.) megállapítása, hogy „a jelentésváltozások jó része is ilyen egységekben⁶ megy végbe.“ Ebből alakilag, a különformáltság szempontjából azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy vannak a proverbiumok között is olyanok, amelyek keretmondatként, stemmaként⁷ is funkcionáltak és így rögzödtek, mások esetében, amelyeket pl. Juhász József (1979.) *megnevező funkciójúnak* nevez, és Voigt Vilmos is hasonlóan *A frázis és frazeológia* c. írásában (Voigt V. 1975.) — amelyeknél az elemi forma elsorvad, és a beszédhelyzet elemeivel alkotnak új mondatot: *Te boszorka!* Ennek keretközlése: Olyan gonosz vagy, mint egy boszorkány lehetett.

Ugyanez játszódik le lényegében a költői képeknél, a szóképeknél is, csak jóval nagyobb feszítvolságokon, merészebb látásmóddal, és a stemmák elenyésző ritkasággal maradnak fenn.

A frazémák „útóéletének“ azt a fázist nevezzük, amely megszilárdulásuk után következik. A különformáltság tekintetében itt is jelentős változások következhetnek be, bár néha nagyon nehéz elhatárolni, mikoriak ezek, mondjuk a *kikosaraz* esetében, de egyértelmű, hogy az *agyonút* először a szó szoros

⁵ A szólásművelet szakszót a szemiotikai fejezetben kívánom meghatározni.

⁶ Frazeológiai egységekre gondol.

⁷ A stemma kontrasztív nyelvészeti terminus, a szószerkezetek keretmondatait jelöli.

értelmében volt használatos: valaki valakit *agyon ütött*,⁸ azaz a fejére vágott, majd átvitt értelemben, bármilyen ütésre vonatkozott, amely halált okozott, végül poétikai okokból, „kiürülése“ következtében lejátszódott az egybeformálódás.

A rengeteg példa közül említsünk meg még csak egyet, a *délibátot*, amelyet az Értelmező Szótár is a *déli bába* (boszorkány) alakból származtat, de ki tudja ma már, milyen képből és transzformációk révén vált szóösszetétellé.

Nem lényegtelen a transzformálódás iránya sem, és nem érthetünk egyet Voigt Vilmosnak az *Egyéb epikus műfajok* c. dolgozatában (Voigt V. 1966.) kifejtett fejlődési sorozatával, miszerint a szókép a proverbium kezdeménye, előzménye, ezt már az ő folklór példája, az *agyafúrt* sem igazolja, hiszen köztudott, hogy a régiiek a gyengeelméjűséget úgy próbálták gyógyítani, hogy megfúrták a delikvens koponyáját, viszont épp ilyen embereknél tapasztaltak sok apró fondorlatot, ravaszságot, következőképp előbb volt az „ennek is megfúrták az agyát“ átvitt értelmű kapcsolat, mint a szóösszetétel⁹. A példát Voigt dolgozatának későbbi változatában (1979.) már nem is említi.

Számunkra a legérdekesebb összefüggéseket a több nyelvi összevetés példái adják, amelyek közül az egyik szintaktikailag kifejtettebb, a másik tömörebb, akár összetétel is lehetséges, így az alábbiakban is:

vučji apetit — farkasétvágy
imati bube u glavi — bogaras (bogarak vannak)
cepati dlaku na četvoro — (szőr-) hajszálhasogató
nemati obraza — arcátlan

Természetesen itt csak az azonos képanyagból és szerkezetekből kialakult frázisok jöhetnek tekintetbe, amelyek közül a magyarok különformáltság tekintetében már nem azok, de még lehetnek fordítási ekvivalensek.

A frazeológiai egység *megjelenési formájának* szabályszerűségét a következőképp értelmezhetjük: a frazéma alakilag meghatározott számú, minőségű elemek meghatározott módú szintaktikai kapcsolata, amely azonban már nem szintaktikai viszonyként funkcionál.

Ebből a meghatározásból legalább két alapvető sajátosság következik:

- a) a szókapcsolat *állandósultsága*;
- b) a frazémák *meghatározott szerkezet típusokban, formákban történő realizálódása*.

Az állandósultság a szakirodalomban korántsem olyan problémátlan fogalom, mint hinnénk, és ez vonatkozik természetére is, érvényességi körére is, sőt okaira, esetleges funkciójára még inkább. Tovább nehezíti a kérdést az a tény is, amit a kutatók egész sora hangsúlyoz (*Juhász J.* 1979.; *H. Molnár I.* 1969.; *Molnár E.* 1981.; *Penavin O.* 1979.), hogy a jelenséget igazán

⁸ Szabó T. Attila Erdélyi magyar szótörténeti tárában (1976.) ezt a fejlődést jól nyomon követhetjük, az *agyonüt* címszónál.

⁹ Bárczi Géza is ezt fogadja el egyik magyarázatként, A magyar nyelv életrajza c. művében (262. l.), a másikként pedig, azt, hogy a koponyalékeléssel a táltosok idegrendszerét izgatták, bolygatták meg. Az tény, hogy már 1616-ban a képződmény *agyafúrt* alakban szerepel. (Bárczi G. 1963.)

nyelvészeti-alaki szempontból alig vizsgálták. Ehelyett a legkülönbébb tartalmi, használati, lélektani szempontok szűrődnek be. Másrészt túlságosan eluralkodott a frázémák lexikai megközelítése, amely alkotóelemeit önmagukban elhanyagolja, lineárisan, differenciálatlanul veszi számba, nem tekinti szerves, de funkcionálisan mégis tagolt alakulatnak. Erre még több helyen visszatérünk.

Az állandósultságot ily módon sok szinonimával értelmezik, például: *változatlanság, változtathatatlanóság, megmerevedettség*, ami azt jelenti, hogy az ismétlődő beszédhelyzetekben mindig azonos formában fordul elő. Ez együttjár az alakulat *zártságával*, hogy világosan *lehatárolt* (a frazéma határáról még sok szót kell ejtenünk máshol), tagjai a legszűkebb szöveggörnyezet elemeivel sem léphetnek szintaktikai kapcsolatba.

Másik következmény az ún. *kötelező kiegészülés*, másfelől fogalmazva az alkotóelemek *frazeológiai kötöttsége*. Mindkettő a frazéma reprodukált, készen felhasználható természetéből következik.

A *kötelező kiegészülés* értelmezhető közlésileg is, morfológiailag is. Az első értelemben kizárja a kommunikációban mindig megnyilvánuló választást, Jakobson kifejezésével élve (*Jakobson, R. Hang — jel — vers, 1969.*) a kombinációt, azaz az alakulat egésze, vagy más kifejezési mód közül választhatunk. Morfológiailag, szintaktikailag ez azt jelenti, hogy a *szerkezeti szinonima*, amint Károly Sándor nevezi (*1970.*) kizárt, egyetlen mondatviszony, egyetlen morfematikus realizáció lehetséges, azaz:

1. Szabad kapcsolatknál:

Nézem / a naplementét
 — hogyan megy le a nap.
 \ a napot, amint lemegy.

2. Ezzel ellentétben a frazémánál nem valósulhatnak meg más lehetőségek:

nem készpénzként	nem veszi
nem készpénzül	tekinti
<i>készpénznek</i>	<i>vesz</i>
<i>kerülgeti,</i>	nem: olyannak vesz, mint a készpénzt.
	<i>mint macska a forró kását</i>
	nem: macskaként kereng a kása körül

A fakultatív kiegészüléssel szemben kiteljesedő kötelező kiegészülésről nagyon sok kérdést fel lehetne vetni a valencia-elmélet felől is, amelyet Elekfi László idézett tanulmánya reprezentatívan képvisel (*1966.*) egy-, két- és háromváltozós predikátumaival, a tárgyat és a határozót kiegyenlítő *kinetikus bővítménystruktúráival*. Helyén való azonban ezzel kapcsolatban H. Molnár Ilona kritikája, (*H. Molnár I.: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra 1969.*), hogy ez az elmélet a *kapcsolódási értéket* hallgatólagosan a nyelven kívüli valóság eleve létező, természetadta tulajdonságának

tartja, mint az atomok vegyértékét, mint ez az irányzat alapítójának, *Tesniére*-nek tanulmányaiból is kiderül (vö. Károly Sándor: *Tesniere* szintaxisa, 1964.), holott nem az, mert akkor a valóságbeli körülmények figyelembe vételével minden nyelvre azonosan meg lehetne határozni. Ez azonban nem lehetséges, tehát, mint H. Molnár megjegyzi, valamilyen elvontabb, „nyelvibb“ strukturális jegyről van szó.

H. Molnár egyébként, mint idézett műve címéből is kiderül, az állandósult szókapcsolatoknak bizonyos típusával foglalkozik, a vonzatokkal, amelyeket mi ki akarunk rekeszteni vizsgálódásainkból. Tanulmányával mégis foglalkoznunk kell, mert számos kulcskérdést tisztáz, többek közt azt is, hogyan kell közelíteni az állandósultsághoz igazán alaki-szintaktikai szempontból. Vele együtt be kell vezetnünk még néhány fogalmat, így a *kapcsolódás szorosságának* kritériumát, ami az abszolút viszonyítási pont kérdését is fölveti, azt tudniillik, hogy mi mihez kapcsolódik lazán, vagy szorosan. A valencia-elmélet már eljutott bizonyos elemek prioritásáig, hogy van *kiegészülő* v. „*kormányzó*“ elemcsoport, és *kiegészítő* v. „*kormányzott*“ elemcsoport, amint a külföldi eredményeket összefoglalva *Tarnóczi Lóránt* nevezi ezeket (*Fordítástechnika*, 1972.).

Az állandósult kapcsolat szintaktikai magva H. Molnárnál is, máshol is a *predikátum*, az *igei csoport*, amely szemantikájával, strukturális lehetőségeivel megszabja a kiegészülés irányát, számbeli tényezőit. Ő megkísérli leltárba venni a szorosság tényezőit, okait, a *gyakori együttlőfordulást*, amelyet Károly Sándor is hangsúlyoz (1970.), a *tranzitivitást*, vagy *kinetikus jelleget* amely már igazi nyelvi sajátosság, az ún. *opozíciós tiltó* és *megengedő szabályokat* (egy bővítmény egyszer lehetséges, máskor nem, egyszer kötelező, máskor lehetséges stb.), és végül eljut addig a megállapításig, hogy az igazi vonzatok, másként a kapcsolódás szorossága akkor jön létre, amikor a *szemantikai és a szintaktikai viszony tengelye keresztezi egymást*. Másként ez azt jelenti, hogy egy szemantikai (mondhatnánk azt is: mélyszerkezeti) kapcsolat nem a legközvetlenebbül megfelelő szintaktikai kapcsolat révén valósul meg, amelynek egyik következménye a jelentésátvitel, a másik a struktúraszűkülés.

Ez magyarázza meg, hogy például a *tehén tejet ad* nem vonzat, mert a szemantikai és szintaktikai tengely konvergens, viszont a *nevelés gondot ad* igen, mert az *ad* ige mint predikátum élő jegyű alanyi funkciójú névszói bővítmény, a cselekvésben fizikailag is aktív ágenst¹⁰ feltételezne, ám a nevelés nem az, természetes realizálódása a *gondot okoz* lenne.

Mindezt azért volt fontos felidézni, hogy a valódi proverbiumokat jól elhatárolhassuk ettől a jelenségcsoporttól, noha mindkettőben jelen van az állandósultság. Jelen van, de egészen más okból, és ezt figyelmen kívül hagyva gyakran közelítenek a szólásokhoz, közmondásokhoz a csak vonzatoknál beigazolódó feltevessel, miszerint a frazéma valamely része átvitt. Valójában az adott kapcsolaton belül ezeknél nincs szó a szemantikai és a szintaktikai tengely kereszteződéséről. Álljanak ennek példaként a bal oldalon magyar és szerbhorvát vonzatok, a jobb oldalon proverbiumok:

¹⁰ a generatív nyelvészet és a tipológia terminusaként használom

jártas a jogban	színt vall
szívén fekszik valami	kemény a gerince
zavarba jön	kibújik a szeg a zsákból
to ide na hiljade	baciti ključ
idu razne glasine	prodavati svilu
izmakla se greška	svaka krava svoje tele liže

A proverbiumok esetében a kapcsolat egészében zajlik le vagy nem zajlik le átvitel, jelentésváltozás, habár nemcsak ez a különbség közöttük. Ugyanakkor két nyelv viszonylatában gyakran mutatkoznak a frazémák között olyan különbségek, amelyek egy-egy elemet, kapcsolódást érintenek.

Ami a szerkezet felől a kötelező kiegészülés, az a frazéma tagjai felől a *frazeológiai kötöttség*, és ez főleg a lexikai állományt érinti; azt jelenti, hogy az adott proverbium szerkezetében egy szinonimacsoportnak egyetlen tagja szerepelhet, és nem cserélhető fel a többivel. Ez a *felcserélhetőség* hiányának kritériuma, amely két-, többnyelvi viszonylatban bonyolult összefüggéseket tár fel.

Ezzel foglalkozik a szerbhorvát állománnyal kapcsolatban Antica Menac (*O strukturi frazeologizma, 1970.*) a következő példák alapján:

zbogom diko és nem *zbogom dragi*
borba prsa o prsa és nem *borba grudi o grudi*
vaditi kestene iz vatre és nem *vaditi kestene iz ognja*

Ugyanígy a magyarban sem lehetséges variálódás a következőkben:
lóvá tesz és nem *lóvá változtat*

húzza az igát és nem *húzza a jármot*, viszont *járom alatt nyög egy haja szála sem görbül meg* és nem *egy szőre szála sem görbül meg*, pedig a szerbhorvát megfelelőben az áll: ni *dlaka* neće pasti sa glave.

Az állandósultság kiterjedhet a *kiegészíthetőség* hiányára is, amelyről kvantitatív-terjedelmi vizsgálatoknál szólunk, és a *szórendi rögzülésre* is;

Csak	és nem
<i>dići kuku i motiku</i>	dići motiku i kuku
<i>na vrbi svirala</i>	svirala na vrbi
<i>rečju i delom</i>	delom i rečju
<i>jóban-rosszban</i>	rosszban-jóban
<i>se pénz, se posztó</i>	se posztó, se pénz

A nyelvek közti példák viszont azt tanúsítják, hogy motivációjukban nemcsak formai, szórendi tényezők jutnak kifejezésre, hiszen az *éjjel-nappal*, a *télen-nyáron* a szerbhorvát nyelvben megfordul: *danju i noću*, *leti i zimus*, *zimi*. Ez még csak megmagyarázható azzal a poétikai törekvéssel, hogy a magyar ikerképződményekben mindig elől állnak a magas hangrendű alakok, a szerbhorvátban viszont nincs ilyen szabály, a *jóban-rosszban* (u dobrom i zlu) rendje azonban már az alaki tényezőkön túlra mutat.

Az alaki-szerkezeti állandóságról még sokmindent találunk, de a mi kutatásainkat nem vinné előbbre számbavételük. Figyelemre méltó Juhász József gondolata (1979.), hogy a proverbiumoknál olyan szerkezeti sémáról, modellről van szó, amely nem produktív, általa hasonló, azonos alakok nem generálhatók (a jobbnál-jobb félek annál inkább: szebbnél szebb, gazdagabbnál-gazdagabb...), de ez is csak a lexikai építőanyag és a szerkezeti modell együtthatójában igaz, hiszen például az összes európai nyelv közmondása mondjuk 60—70 alapszerkezetre, sőt Permjakov szerint 4 típusra redukálható. Sokan, így O. Nagy (1954.), Telegdi Zsigmond (*Bevezetés az általános nyelvészetbe*, 1977.) abban látják az összeforrottság okát, hogy a proverbium szinonimaként szót helyettesít, sőt O. Nagy az egyes szavak, grammatikai viszonyok archaizálódását, elhomályosulását tünteti fel indokként. Valamely alakulatot nem vizsgálhatunk formailag-szerkezetileg úgy, hogy opozíciós szinonimájának megjelenési formájáról beszélünk. Ez épp olyan, mintha a *nem nős* tagadó szerkezet alakjáról a legény főnévre tekintve akarnánk beszélni. Nem fogadhatjuk el a szólások és a közmondások ilyen alapú szétválasztását sem, hogy az egyik szóra redukálható, a közmondás pedig csak mondattal helyettesíthető, mert ugyan az előzők, mint Penavin Olga (1979.) is megjegyzi, fogalmakat, az utóbbiak pedig ítéleteket közölnek, de ez nem függ össze (ezt Penavin Olga sem állítja) behelyettesíthetőségükkel, sem kiegészíthetőségükkel, hiszen próbálná meg valaki a *zsindey van a háztetön, veri az ördög a feleségét, nem úgy verik a cigányt, köztünk legyen mondva* proverbiumokat szóval akár helyettesíteni, akár kiegészíteni.

Az *alaki-szerkezeti állandóság érvényéről, hatályáról*, problémáiról már tettünk említést. Csak módszertani okoknak köszönhető, hogy már eddig is nem ütköztünk bele a *változatok*, a *variálódás* jelenségébe, amely az előzőekben kifejtettek a helyükre teszi: az állandóság és rögzítettség a proverbiumoknak csak egy szűkebb csoportjára érvényes fenntartás nélkül, kiterjesztése ezek abszolútizálását jelenti.

Példái mind a szerbhorvát, mind a magyar nyelvben sorjáznak, így Menac idézett művében (1970.)

čovek od reči (besede)
 vrag (đavo) ga znao
 govoriti u vetar (u tutanj)
 dobiti košaru (korpu), dati košaru (korpu)
 mačka u vreći (u džaku)
 imati zub na koga / imati koga na zubu
 obećavati brda i doline (zlatna brda)
 okretati se prema vetru (kako vetar duva)

A szerbhorvát-magyar frazeológiai szótárban is ilyeneket találunk (FRSJ. 1983.):

staviti (metnuti) ad akta
 ostaviti (što) u amanet
 meriti istim (jednim) aršinom
 biti (kao) kost u grlu.

A változatok bősége található Voigt Vilmos tanulmányában (*A szólások változatainak szintjei*, 1971.):

Az ördögnek is *kell* (ajánlatos, muszáj) gyertyát gyújtani.
Három tehén egy csorda; Három asszony egy vásár.

Aki nyáron nem gyűjt, télen aggebül bánkodik; Aki ifjúkorában jól gyűjt, öregségében jól fűt.

Ugyanígy O. Nagy Gábornál is (1968.):

az ablakon *dobja* (hajítja, szórja) ki a pénzt
hadilábon *áll* (van)
kilógott (kilógna) a lóláb
ördögöd (ördöge) van

Még árnyaltabbak a változatok Penavin Olgánál (1974.)

Sok szakács *ēsózi* (ēsózza) a levest
Vak *tik* is *lel* (tyúk is talál) szemet
Nem hajt a *török* (tatár)
Olyan vékony, mint a nádszál (az újom), (majd efűvi a szél).
Könnyű Katót a bálba vinni, *ha ű is akar*.
Kinye Katót táncba vinni.

A szakirodalom a felsorolásból is érzékelhető különbségekhez problematikusan viszonyul, és igen sokféleképpen. Károly Sándor a rögzítettség fokozatait kísérli meg felállítani (1970.), Rozgonyiné, Molnár Emma (1981.) oly módon próbálja a problémát áthidalni, hogy van *szótári forma*, és *használati változatok*, illetve *állományi anyag* és *alkalmazott változat*, másként fogalmazva *megszerkesztettség*, amely a frazéma *eszméi* (miért nem eszményi?) *alakját* eredményezi, és a *beszerkesztés*, amely az alkalmazott, használati változatot adja. Mint már korábban is megállapítottuk, ez a felfogás sok kárt okozott már a frazeológiai állomány lexikográfiai adatgyűjtésénél, feldolgozásánál is, mert az „állományi“, a „szótári forma“ olyan alakot merevít meg mesterségesen, amilyen a szólás természetes közegében, az élő nyelvben soha sincs. Elhagyja viszont a mellékesnek hitt, valójában lényeges mozzanatok. Ide kívánczik az a kérdés is: hol végződik a változat, és hol kezdődik a rokon alakú, de már más szólás, frazéma határa? Lehet-e például változatként kezelni a kényelvű frazeológiai szótár (FRSJ 1983.) a bacati u staro gvožđe-nek megfeleltetett két alakját:

ócskavasba kerül;
szemétdombra vet?

Aligha. Már az ócskavasba *vet* és *kerül* is külön frazémák, mert az egyik az ágens (a cselekvő), a másik a cselekvést elszenvető felől fogalmazza meg az alap gondolatot) Természetesen csak az első felel meg az eredetinek.

A kérdéskör tisztázását szerintünk az alaki funkciók, információk elhatárolásával, differenciálásával, kellene kezdeni:

1. tagolási mozzanatban

ÁLTALÁNOS TAGOLÁS

KONTEXTUÁLIS ELEMÉK	A FRAZÉMÁK BELSŐ ÁLLOMÁNYA
---------------------	-------------------------------

A reč-beseda, košara-korpa, kilógott-kilógna, sóz-sózsa, ördögöd-ördöge, könnyű-könye változatokat nem egyenlíthetjük ki a variálódás más eseteivel, mert nyelvi, használati információt tartalmaznak ugyan, de ez a nem szorosabb értelemben vett frazémára vonatkozik, hanem a kontextusra, habár maga a proverbium csak valamelyik változat szerint realizálódhat.

2. tagolási mozzanatban:

KONTEXTUÁLIS ELEMEL

A BESZÉDHELYZET ÉS A KÖZLÉS ELEMEL	A SZÉLESEBB KONTEXTUS ELEMEL
---------------------------------------	---------------------------------

A kontextus szót az előzőekben a legszélesebb értelemben használtuk, hogy most további felosztást végezhessünk.

A *beszédhelyzet* formális *elemel* a közlés elidegeníthetetlen tényezőire terjednek ki, a beszélőre, a hallgatóra, a közlés idejére, helyére és egyéb körülményeire. Nem véletlen, hogy O. Nagy is úgy látja, hogy az ige jóval változékonyabb a frazémában, mint a névszói bővítvények (O. Nagy G. 1968.), de nem okvetlenül azért, mert az utóbbiak tartalmazzák képi magvát, hanem mert a predikátumban tükröződnek a beszédhelyzet körülményei, noha lehetnek szupraszegmentális eszközeik is. Ezek tehát, Molnár Emma terminusával élve, csakugyan a beszerkesztés elemel (1981.) amelyekről ő is azt tartja, hogy nem részei a frezeológiai egységnek. Nem részei, de rajtuk érzékelhető a proverbium használati kötöttsége vagy szabadsága, hogy az alakulat szűkebb szöveggörnyezetével vagy csak a szélesebb szövegösszefüggések szintjén képes a szituációhoz idomulni. Ezek fejezik ki, hogy a beszélő mindenkire vonatkoztathatja-e közlését, vagy csak önmagára (*van szerencsém*), vagy csak a hallgatóra, esetleg harmadik személyre; a közlés idejére, igemódra stb. Ezért törődni kell velük, és ezért feltétlenül jobb a magyar szótári gyakorlat, mint számos idegen (és szerbhorvát) megoldás, amelyeknél a főnévi igenévi szerkezetek vajmi keveset sejtetnek a használati kötöttségekből (biti, imati, íci stb.)¹¹

A közlési cél jegyei jól elkülöníthetők, a felszólítás, a kérdés, az emotív célzat. Ezeket a szótárak általában jelölik is: *Prvo skoči pa onda reci hop!* Alakilag is fontos annak megkülönböztetése, hogy valóban felszólító, kérdő célzatról van-e szó, vagy megmerevedett, funkciót vesztett formáról, pl. *Ne szólj szám, nem fáj fejem!* Alapgondolati jelentése ugyanis az, hogy jobb hallgatni, mert akkor nem lesz baj, azaz nem határozott felszólítás. Másoknál a forma a helyzethez igazodik: *lóvá tesz*; de: *Tedd lóvá a barátodat, ne engem!*

A szélesebb kontextus elemel közé soroljuk a nyelvrétegbeli, műfaji jelentést hordozó, a frazéma keletkezési idejéről árulkodó jegyeket, a nyelvi normát, illetve az ettől eltérő változatok térbeliségét érzékeltető variánsokat.

¹¹ Mi sem jellemzőbb erre a formalista szemléletre és rögzítésmódra, mint Antica Menac (1978) megjegyzése, hogy az igevonatok csak személyragos formában válnak mondattá, tehát a *plivati protiv struje* nem mondat, csak a *plivaš protiv struje*, de szem elől téveszti, hogy az első formában a vonzat soha sem szerepel — a szótárak kivételével.

A reč-beseda, košara-korpa, a tyúk-tik, könnyű-kinye ezeket példázzák, az „aggebül“ elemből világosan érezzük, hogy régi, archaikus proverbiumról van szó. Egy konkrét használó esetében ezek a változatok általában kizárják egymást.

3. tagolási mozzanat

A FRAZÉMA BELSŐ ÁLLOMÁNYA

A FRAZÉMA KONSTANS SZERKEZETI, LEXIKAI MAGVA	VÁLTOZÓ ÁLLOMÁNY
--	------------------

Ez a tagolás a kutatások mai állása szerint igen relatív, hiszen — mint arra Voigt Vilmos is figyelmeztet, (*Új jelenségek a szóláskutatásban, 1975.*) — először is arra lenne szükség, hogy egyazon proverbium változatait szó szerinti hűséggel feljegyezzük, és ezeket az egész országból ismerjük. Addig még csak statisztikai adatok sem adnak támpontot, a már kifogásolt *alapforma és változat* megítélésében.

Nehéz a fenti kritériumot érvényesíteni az ún. *menyiségi szinonimáknál* is, mint: *Könnyű Katót a táncba vinni*, illetve a „ha ő is akar“ mellékmonddal bővített változat, Juhász József példái (1979.), a *lejárja (tér)dig lejárja* a lábát, a megnyalja (*mind a tíz*) ujját, Antica Menac érdekes kiegészíthető variánsai (*Neka pitanja u vezi sa klasifikacijom frazeologije, 1978.*): bez kraja (*i konca*); (*hajde*), Jovo nanovo. Nehéz, mert esetről esetre kellene eldönteni, hogy a rövidebb változat volt-e az eredeti, és a proverbium utóéletében egészült ki, vagy az eredeti hosszabb változat rövidült-e meg.

Mindenesetre ezeknél az ismétlődő rész számít konstans állománynak, de erre még a szerkezeti és terjedelmi vizsgálatokból vissza kell térnünk.

Nem könnyű a konstans állomány behatárolása az ún. *minőségi (kvalitatív) szinonimáknál* sem. Általában vagy a *lexikai állomány* állandósult és a *szerkezeti modell* variálódik, vagy a modell szilárdul meg, és a lexikai építőelemek variálódnak.

Példák az első esetre: *Békén (békében)* hagy valakit

megéri a *pénzt/pénzét*

állja a szavát/a szavának áll

Vizsont nem foghatók fel változatnak olyanok, mint a *Vékony, mint a nádszál* és *Olyan vékony, hogy majd elfújja a szél*, csak szinonimáknak.

Példák a második esetre: Nem hajt a *török|tatár*

Füle *botját|gombját* sem mozditja

cigányútra *megy|téved*

zdrav, kao *riba|drenovina mačak*

nisu mu sve *ovce|koze* na broju

šćepati|uhvatiti za vrat

A látszólag azonos jelenségek nagyon sokrétű problematikát érintenek. Érdemes különválasztani az igei és a névszói csoportot.

Az *igei rész* váltakozása, úgy tűnik, nem érinti oly mélyrehatóan a konstans állományt, mint a névszói, azaz megfogalmazási, transzformációs különbségeket jelez. Viszont a kosarat *ad|kap*, *ostaviti* és *ostati* na cedilu már nem lehet változat, mert más a hírtartalmuk, noha azonos eseményt interpretálnak.

A *névszói csoport*, ha egyáltalán elválasztható az igétől, általában a mélyebb szemantikai szintek, információk hatására variálódik, ezért sokszor jelentésváltozatoknak, más asszociációs bázisra épülő hasonló proverbiumoknak kell őket tekintenünk, amelyek rokon, de mégis eltérő szemléletben gyökereznek. Legtöbbször ennek elhanyagolása vezet szóláskeveredéshez. Erről a jelentéstani és a szemiotikai fejezetben esik még szó.

Még kevésbé tekinthetők a komplex vizsgálat felől változatoknak az idézett *Aki nyáron nem gyűjt, télen aggebül bänkődik*, és az *Aki ifjúkorában jól gyűjt, öregségében jól fűt*, itt csak alaki, szerkezeti párhuzamokról van szó. Voigt Vilmos és Szemerkenyi Ágnes a logikai struktúrákból mélyszerkezeti elemekből kiindulva ki is építik ezeket a párhuzamokat (*Szemerkenyi—Voigt 1970*), olyan rendszerben, amelyet mi terjedelmi okokból sem érinthetünk esetleg rendszerszerű vizsgálatok felvázolásánál. Figyelmet keltő, hogy itt sem fogadják el az alapforma és változatok szembenállását, noha ők is egy kikövetkeztetett alapformából indulnak ki. Rendszerükből az is kiderül, az olyan oppozíciós párokat, mint az *Aki gazdagnak kelt, szegényen feket*, illetve *A gazdag még szegény is lehet* nem foghatjuk fel alaki változatokként. Az első a proverbium, pontosabban a közmondás tiszta formája, van asszociációs bázisa, képanyaga, a második viszont a formától elvonatkoztatott tanulság, ahogyan Voigték nevezik, az előző *ideológiai értelme*. Igaz, két nyelvi viszonylatban gyakran meg kell elégedni ilyen ekvivalenssel.

Az alaki állandóságról, változóságról sokmindent el lehetne még mondani, de már az eddigiek is szétfeszítik az összevető célzatú dolgozat keretét. Csúpan az előzőek indoklásául kell még néhány gondolatot kifejtenünk.

A szélesebb kontextus elemei Voigték dolgozatában is elkülönülnek (*i. m.*) a legáltalánosabb szinten, a következő megjegyzések formájában: régi szólás, tájnyelvi alak, maxima (tehát a műfaji kategória is ide tartozik).

A konstans állományt O. Nagy is elkülöníti (1954.), de csak a lexikai anyagra szűkíti.

Matti Kuusi Towards an International Type-System of Proverbs¹² c. művében (1972.), az *ötlet, struktúra* és az *építőmag* (jelentés) szerint vizsgálja a proverbiumokat (amelyeket egyébként igen szűken értelméz, erről a folklorisztikai vizsgálatok kapcsán lesz még szó), és a *hasonló séma* szerint képzett alakulatokat hasonló struktúrájúnak nevezi, amelyek nem változnak. Ennél is fontosabb az alaki-szerkezeti funkciók szerinti tagolása. A proverbium szerinte is három különböző elemet tartalmaz:

- 1) magelemeket,
- 2) töltőelemeket és
- 3) formai elemeket

¹² Eredményeit Szemerkenyi Ágnes foglalta össze magyarul A parömológia néhány kérdése c. dolgozatában (*Szemerkenyi Á. 1977.*)

A *töltőelemek* szerinte „rögtönzésekből“ állnak, a helyhez, szituációhoz kötött kiegészítésekből. A töltőelemek tehát a kontextus, pontosabban a beszédhelyzet általunk elhatárolt elemeivel azonosak.

A *formai elemek* Kuusi megfogalmazásában „keretszavak“, amelyek a hasonló struktúrájú proverbiumokat jellemzik. Példaként két latin közmondást idéz:

Plus prodest omen felix quam nobile omen.

Plus valet exemplum quam verborum documentum.

Az aláhúzott, a magyarban a több. . . , mint szavaknak megfelelő elemek a mondat tükrözte ítélet modelljéből következnek, legtöbbször az *utaló-* és *kötőszóval* azonosíthatók. Magelemenek ugyan nem tekinthetők, de nem is variálódnak a változatokban.

A *magelemek* a töltő- és a formai elemek elkülönítése után fennmaradó részt képezik, s a megértéshez szükségesek.

Tehát Kuusi is stabil részre tagolja a proverbiumokat.

A proverbiumok **szerkezetének** vizsgálata fontos információkat eredményez a frazémák grammatikai-nyelvi viselkedését illetően, és összekapcsolja a formai szintet a szemantikai, logikai, tartalmi síkokkal.

Már eddig is sok idevonatkozó kérdést érintettünk, de most a *szerkezet típusokat* kívánjuk számba venni.

A frazémák bizonyos *számu, terjedelmű és fajtájú* szerkezetben realizálódhatnak a szakirodalom tanúsága szerint. Ezek a típusok, azt mondhatjuk, minden nyelvben megvannak, bár egy bizonyos proverbium esetében ritkán azonosak két nyelvi közegben.

A *szerkezet típus* és a *felépítés* vizsgálatának két hagyományos felfogása, eljárása alakult ki:

A. Felszíni szerkezeti vizsgálatok

B. Mélyszerkezeti, strukturális vizsgálatok

A. *A felszíni, grammatikai vizsgálatok* mindenekelőtt a frazémák terjedelmét, nyelvi egységét próbálják behatárolni. Maximális szintként a *mondatot*, minimális szintként pedig a legalább *két elemből álló kapcsolatot* szokták megjelölni. Az alsó szintről az egybeformáltság kapcsán szoltunk, a köztes síkokról a következőkben és a mennyiségi, terjedelmi kutatások kapcsán fogunk. A mondatról mint legfelsőbb frazeológiai szintről csak annyit, hogy ez szintaktikailag elfogadható, kommunikációs szempontból viszont nem, mert vannak proverbiumok, amelyek párbeszéd formájában valósulnak meg:

1. személy mondja: Szép felé megy a füst.

2. személy mondja: De bolond, aki állja!

Vagy: 1. Jó pap is holtig tanul.

2. Mégis bolondul hal meg.

Más kérdés, hogy ezt azonos közlő is mondhatja. Ez is azt mutatja, hogy érdemes a szöveg nagyobb egységében vizsgálni.

Általánosan elfogadott a frazémák *mondatszintre* és *mondat alatti szintre való tagolása*. Ez alól csak Voigt Vilmos dolgozata a kivétel (1975.), ahol csak *mondatrész* jellegű frázisokat, és mondat szerkezetben belüli önálló frázisokat találunk, noha az előzőekben is számos teljes mondat formájú példát ad (csont van a derekában).

Nagyon és zavaró módon elmosódott a *mondat alatti szintű* és a *hiányos* (kiegészíthető, vagy ki sem egészíthető) mondat formájú frazémák határa.

Hallgatólagosan abban is ütköznek az álláspontok, hogy a *mondatérték* vagy a *mondatforma* legyen-e a kritérium.

A mondat érték kritériuma bukkan elő O. Nagy Gábornál (1954.) a szólás és a közmondás szembeállításánál, az oppozíciós szinonimákhoz való viszonyításnál, és ennek szimmetriájaként a *szófaji értékűség* (névszói értékű, igei értékű frazeológiai egységek) Juhász Józsefnél (1979.) Másoknál a valós *mondatforma* kritériuma kerül előtérbe, így Molnár Emmánál (1981.), Antica Menacnál (1978.), Penavin Olgánál (1974.), aki ezt tartja minimális egységnek is.

Bár jómagunk fontosnak tartjuk azt a tényezőt, hogy a proverbium mi helyett áll, de inkább jelentéstani, stilisztikai szempontból. Ezért nem a behelyettesíthetőséget, hanem a valós szerkezetet részesítjük előnyben. Ezek, több szakforrás szerint a következők:

Mondatszint alatti szerkezetek

a. *szintaktikai viszonyú szópár*, vagy *szócsoport* amelyre csak azért nem használjuk Molnár Emma *szólásglosszéma* terminusát (1981.), hogy ne szűkítsük be a jelenségcsoportot. Szószerkezetnek azért nem nevezhető, mert csak az egyik elem tartalmaz, önálló szó, a másik a mondatviszonyítást szolgáló formaszó. Antica Menac, ki tudja miért, *fonetikus szónak* nevezi (fonetska riječ), amelyhez vagy proklitikus, vagy enklitikus csatlakozik: *Za dlaku, bez daljnjege, među nama, ni govora, duše mi, iz inata, ni u snu.*

Molnár Emma (i. m.) főleg névutós szerkezeteket idéz: *egy füst alatt, nyakló nélkül*. Másik példája, a *kutyástul-macskástul* már megkérdőjelezhető.

b. *Szószerkezet szintű frazéma*, vagy ahogyan Molnár E. nevezi (i. m.), *szólásszintagma*, Menac (i. m.) pedig ismét furcsán szócsoportnak (skup riječi). Szerbhorvát definíciója nagyon formális: „veza dviju ili više samostalnih riječi uz pomoćne riječi ili bez njih“, (A. Menac, 1978., 221. 1.). Azaz csak az önállóságot és a segédmorfémák meglétét hangsúlyozza. Molnár E. a *mondattani megszerkesztettséget* emeli ki. Érdekes, hogy a magyar szerzők egész sora (Molnár E., O. Nagy G. stb.) már mondat formájúnak véli a *mellérendelő szerkezeteket*, vagy nem is tartja fontosnak kiemelésüket (Voigt V. 1975.), csak Juhász J. tartja fontosnak elhatárolásukat (1979.). Őt és Antica Menacot (1978.) követve tehát megkülönböztethetők:

b. 1. a *mellérendelő szószerkezetes frázisok*, Juhásznál: *ég és föld, tűz és víz*, Voigt-nál (1975.) más szempontok (pl. a párhuzamosság) példaként: *szárazon és vízben, egyszer és mindenkorra, stíppal-dobbal* (ezért nem jó a glosszémára Molnár példája, a *kutyástul-macskástul*). Menicánál is hasonlóak a szerbhorvát alakok: *živ i zdrav, sad ili nikad, ni riba, ni meso.*

b. 2. az *alárendelő szószerkezetes frázisok*, amelyek a predikátum reálizálódása és relevanciája szerint tovább oszthatók:

b. 2. 1. *igei szerkezetekre*, amelyeknek szintaktikai magva az ige. A teljes mondatformától csak úgy tudják elhatárolni, nem is valami szerencsésen, hogy ezekben nem explicitálódik a felszíni szerkezetben az ige minden lehetséges bővítője, további csoportosításukat pedig épp az adja, hogy melyik névszói bővítője jelenik meg az ige mellett. O. Nagy, hogy ne keljen elvesznie annak taglalásában, melyik élvez elsőbbséget két kiemelt bővítője közül, *egyszerű és összetett igei szerkezetekről* beszél (1968.), és csak az első típust osztja tovább:

— *alanyi szerepűekre*, mint a *felkopik az álla, ördöge van*, Voignál a nominativusz és a n. absolutus kategóriák alatt: *csont van a derekában, tele a gatyá*. Szerbhorvát példát csak a szótárban találunk, mert a szakírók ezt az altípust nem különítik el: *došle mu lutke (bube), oduzele mu se noge*.

— *igéből és tárgyból állókra* (változott O. Nagynál a megnevezés logikája): érti a *csíziót*, adja a *bankot*, rossz *vért* szül (az alárendelt részt nem tekinti újabb bővítőnek), Berislav Nikolićnál (*Osnovni tipovi frazeoloških obrta... 1975.*) *jesti kamen*.

— *igéből és határozókból állókra*: *dugába dől, fűbe harap*, Voignál (1975.) egy glosszematikus példa: *jobb híján*, amelyet nem egészíthetünk ki igével; Juhásznál (1979.) *pihen a babérokon*, Menacnál (1978.) *isisati iz prsta, kovati u zviježde*.

Az *összetett igei szerkezetek* meghatározása az előzőekből értelemszerűen következik, hogy több bővítője épül be a szintagmába: *kákán csmót keres, körmére ég a dolog*, szerbhorvátban: *vrana mu je mozak popila*, Nikolić- (i. m.), *povući mačka za rep*, amely szerintünk mindenképpen egyszerű mondat szintű, sőt az előzőek legtöbbje is.

b. 2. 2. *névszói szerkezetekre*, amelyekkel O. Nagy nem foglalkozik, Juhász J. viszont igen (i. m.), de nem differenciálja tovább, hogy *birtokos jelzős szintagmáról*: *mérleg nyelve, Szent János áldása, kamen slutnje, junak dana*; *minőségjelzős szerkezetéről*: *lengé magyar, más káposzta, krokodilske suze, plava krv*, vagy *határozóiról* van-e szó: *egy helyben topogás, trn u oku, čovek od reči, zao do srži*.

Mondatszintű szerkezetek

A megkülönböztetés problematikájáról már szóltunk, főleg ami az egyszerű mondatot illeti, különösen a hiányos szerkezetét. Juhász József azonban még a hasonlító mellékmondatos alakulatokat is a szófaji értékrendnek, szintnek rendeli alá, nyilván azért, mert az első résszel, mondjuk az *alszik*, mint a bunda esetében az igével nem tud mit kezdeni.

A mondatszintű frazémákkal a magyar nyelv vonatkozásában Penavin Olga foglalkozik kimerítően (1974.), felépítésüket és kapcsolódási sémáikat ágrajzokkal, strukturális leírással is szemléltetve, illetve Molnár Emma (1981.), a szerbhorvát nyelv vonatkozásában pedig Antica Menac (1978.). Munkáik alapján kíséreljük meg felvázolni ezek rendszerét:

a. *Egyszerű mondatok*, ahová a fenntartással kezelt megkülönböztetési elv szerint a fő mondatrészeket, vagy azokat is kifejtő alakokat soroljuk, de például Molnár ide vonatkozó példái teljesen azonosak O. Nagy alanyi szerrepű szerkezeteivel. Ettől függetlenül:

a. 1. *Tőmondatok*: *kilóg a lóláb, ázik a kötél, ebcson beforr, žena je varljiva*.

a. 2. *Bővített mondatok*: *szikrát szór a szeme, duša mu je na jeziku* (tehát Menica szerint a szerbhórvát nyelvben is megvan ez a forma)

a. 3. *Hiányos szerkezetűek*: *Lelke rajta, Od Kulina bana*.

b. *Összetett mondatok*

b. 1. *Mellérendelő viszonyúak*

b. 1. 1. *Teljes értékű összetett mondatok*: *A kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad; I decu mi hrani, i hranu mi štedi*.

b. 1. 2. *Hiányos szerkezetűek*: *Se hire, se hamva; Ni traga, ni glasa*. Ide általában a párhuzamos szerkesztésű, konfrontáló szerkezetek tartoznak.

b. 2. *Alárendelt mondatformájúak*

b. 2. 1. *Teljes értékűek*: *Nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal; Trla baba lan, da joj prode dan*.

b. 2. 2. *Hiányos szerkezetűek*:

b. 2. 2. 1. *Valamely tagmondat hiányzik*: ... *Mint egy falat kenyér, Az vesse rá az első követ...*, *kao od majke roden*.

b. 2. 2. 2. *Egyik mondat hiányos*, amelynek tipikus jelensége a hasonlító mondat, illetve a *szóláshasonlat*. Erről mindkét, általunk vizsgált nyelvterületen külön tanulmány is született, az egyik Josip Matešićé: *O poredbenom frazemu u hrvatskom jeziku* (1978.), illetve Katona Imréné: *A magyar népnyelv egyszerű és szóláshasonlatai* (1974.), amely ugyan nem nyelvészeti indíttatású, de ilyen jelenségekkel is foglalkozik. Más kérdés, hogy a hasonlatoknak egy része nem is hiányos mondat, illetve, hogy miért siklanak el a szerzők azon, hogy az első rész, a hasonlított is hiányos. Nem szólhatunk arról sem bővebben, hogy a hasonlító mondatformát sem szabadna teljesen formalista módon szemlélni, mint akár Katonánál történik: *Ki mint él, úgy ítélt*, ahol a *mint* az *amint* rövidített alakja, akár pedig Matešićnél: *Gleda kao da iz neba pao*, ahol a *mintha* kötőszó áll. Lássunk néhány jó példát: *Szemtelen, mint a piaci légy; Él mint hal a vízben; zdrav kao dren, raditi kao konj*.

b. 2. 2. 3. *Mindkét mondat hiányos*: *Türelem, barátánc*

c. *Többszörösen összetett mondatok*: *Amíg lányok, nevetnek, ha férjhez mennek sírnak; Izidi, lisica ti na put a vuk pred put, i sjutra došla da ti soli uzajmio*.

Mindez természetesen szorosan összefügg a logikai ítéletformákkal, amelyeket pl. a közmondások tükröznek, ezért például számba kellene venni minden kapcsolódási módot mind az alárendelt, mind pedig a mellérendelt mondatoknál, mert minden típus proverbiumként is funkcionál. Ez azonban még várat magára.

A felszíni szerkezeti vizsgálatoknak még más irányban is ki kellene terjedniük, például a közlésileg nehezen megragadható *állító és tagadó* formák összefüggéseire, amelyek gyakran jelentkeznek különbségként az egy nyelven belüli változatoknál és az interlingvális példáknál egyaránt.

B. Mélyszerkezeti, logikai vizsgálatok

Már eddig is számos olyan frazeológiai jellemvonást, szerkezeti jegyet említettünk, amelyek a felszíni megfogalmazódásnál mélyebb rétegekben lelik magyarázatukat, az egybe- és különformáltságtól kezdve a változatokon át egészen az állító és tagadó formáig. Mivel szaktudományi előzményekről beszélünk, erre az általánosítóbb síkra vonatkozó információkat is valamely szakterülethez kell kötnünk.

Erre a célra pillanatnyilag a *generatív nyelvészet* a legalkalmasabb a lingvisztika területén, pontosabban két, a nyelv tényeit megközelítő módszere: a *transzformációs síkok* elhatárolása és leírása.

A frazeológiai szakirodalomban elég sok az ide vonatkozó megállapítás, főleg az újabb keletűben, súlypontjuk azonban a parómológiai vizsgálatokra esik.

A kutatók Voigt Vilmostól, Szemerkenyi Ágnestől kezdve Juhász József, Penavin Olgáig gyakran hivatkoznak ezekre a kategóriákra, módszerekre, s ez tükröződik erőteljesen Permjakov (1968.) munkásságában is. Megállapításaik azonban, mint például a szegmentumokra tagolódás, az elvont strukturák logikai-retorikai szerveződése, a linearitás vagy párhuzamosság, inkább a generatív nyelvészet ihlette, de már az irodalomtudomány talaján felnövekvő *generatív poétikát* érintik, amelyről mi röviden, de külön kívánunk szólni.

A generatív nyelvészet ugyanis önmagában nem nagyon tud mit kezdeni a proverbsmokkal, mint poétikailag is funkcionáló folklór alkotásokkal, amelyek miniatűr irodalmi műként, másodlagos jelzésként is felfoghatók, azaz *eltérésként*. Nem tud, mert egyik, nem mindig bevallott célja épp a gépi fordítás nyelvészeti alapjainak megteremtése volt, ehhez viszont a legáltalánosabb, leggyakoribb szöveggenerálási modelleket kellett kidolgoznia.

A mélyszerkezet felé való hatolás a frazémáknál is azt jelenti, hogy el kell tekinteni a felszíni szintaktikai jegyeiktől (szófaji jellegtől) és mondatrészfunkcióktól, és el kell jutni olyan univerzálékig, amelyek abszolút viszonyítási pontot jelenthetnek egy nyelvben is, több nyelv proverbsmainál is.

Ehhez először is az kell, hogy a predikátumot, az állítmányt tekintsük a közlemény kulcsrészének, az alanyt pedig a többi névszói bővítménnyel egyenlőnek, és csak közlési-szintaktikai szempontból, a tematizáció¹² során fókuszba állítottunk. A következő lépésben már a *Ch. J. Fillmore* által kidolgozott (*The case for case, Universals in linguistic theory, 1968.*), és a *Dezső László* által magyar példákkal is illusztrált (*Tipológiai vizsgálatok, 1971.*) mélyszerkezeti bővítményeket kell alapul venni, amelyek az aktivitás + — és az élőgyűség + — kombinációi alapján különböznek egymástól: az *ágenst, experienst, instrumentumot, objektumot, lokálist, stb.* Az már az aktuális

¹² Dezső László terminusa, a témává történő kiemelést jelenti.

tagolás síkjához tartozik, amivel Penavin Olga is foglalkozik a téma-réma¹⁴ kapcsán (1974.), vagyis hogy mi csapódik ki az ismertet közlő témaként: az ágens (a cselekvő), hiányában, illetve szemantikai transzformációk következtében, az instrumentum, az objektum, a lokális.

Ami a proverbiumokat illeti, ezek a módszerek akkor lennének igazán használhatóak, ha egy szólásalaknak az egész nyelvterületen előforduló minden változatát ismernénk, összevethetnénk. Így is sok minden világosabbá válik, a változatok tarkasága is lehet a mélyebb azonosság felszíni, morfológiai variálódása: a *megtesz minden tőle telhetőt és megtesz mindent, ami tőle telik* a mélyszerkezetben azonos, a predikátum és az objektum kapcsolata, a *szavának áll és állja a szavát* úgyszintén, de van egy adverbiális szerkezeti megvalósulása is. Akinek *megoldódik a nyelve* (objektum a téma) annak *meg is oldhatják a nyelvét*; akinek *ördöge van*, arra akár azt is mondhatná a szólás, hogy az ördög rejtőzik benne (akkor az ágens kerülne tematikus helyzetbe). Aki *ütődött* (nincs ágens, csak pátiens, sem instrumentális), arra azt is mondhatni: *tökkelütött* (van instrumentális), és hiányzik proverbiumként és ma az elemi közlés szintje: tökkel ütötte XY fejét.

A nyelvek közi összevetés még tanulságosabb ilyen szempontból. Ekkor derül ki, hogy a szubjektívabb, megszemélyesítőbb természetű magyar nyelv szívesebben emeli ki a téma pozíciójába az ágensen kívüli bővítményeket, mint a szerbhorvát: *izgubiti dah* — *eláll a lélegzete* (az elveszti a lélegzetét alakkal szemben); *ostati bez glasa* — *eláll a szava* (hang nélkül marad vki); *bije ga glas* — *rossz hírben áll* (veri a hír); *Potreba zakona nema* — *szükség törvényt bont*.

Számtalan érdekes példát idézhetnénk még. Olyanokat, mint a *svako čudo za tri dana*, amelyben a predikátum nem releváns, magyar megfelelőjében igen: minden csoda három napig *tart*, vagy mint a *klonuti duhom*, amelynek a magyar ekvivalensében csak az *elcsügged* (a predikátum) maradt meg, vagy a *betelt a mérték* szerbhorvát párja, amelynek cselekvő igéje és ágense van: *prevršilo dara meru*. Ez vonatkozik a *tu je davo umešao svoje prste*, illetve az *ördög keze van a dologban* példájára is. Idézhetnénk a példákat, de nem a szakirodalmi előzményeket tárgyalva, mivel a frazeológiai vizsgálatokban ennek a módszernek alig van nyoma. Kissé kritikusan szemlélődve azt is kimodhatjuk, hogy a mélyszerkezet, a mélystruktúra is igen körülhatárolatlan fogalom, mert hol egy szemantikai mondatkeretet értenek alatta hol pedig valamilyen miniatúr kerettörténetet, eseményt, amely a proverbiumok mélyén lappang Szemerkenyi Ágnes és Voigt Vilmos (1970. 358. 1.) például így ábrázolták ezeket az összefüggéseket:

1. Mélyszerkezet:
(aki hibás... az megbűnhődik)
2. Transzformált mélyszerkezet:
(aki nem gyűjt, az keveset fűt)

¹⁴ Ő topic, illetve comment alakban használja.

3. Felszíni szerkezet:

(aki nyárban...)

nem gyűjt

az télen

, keveset fűt)

Kísérleti jellegű modelljünkben figyelemre méltó, hogy a mélyszerkezetet elvonatkoztatták az alapformától, noha ettől jóval absztraktabb, általánosítóbb szint is elképzelhető. A transzformált mélyszerkezet markáns jegye a tagadó forma, és a konkrét cselekvés szemantikai megvalósulása. A felszíni szerkezetben lejátszódik a lokális formájú, de valójában temporális értékű egyedítés (nyárban-télben).

Erre a modellre a rendszerszerű vizsgálatoknál még visszatérünk, főleg az itt hiányos absztraktabb szintek miatt, amelyek olyan távlatokat villantanak fel, ahonnan már a *tökkelütött* és a szerbhorvát *ko s davolom tikve sadi, o glavu mu se razbijaju* közmondás összefüggései is láthatóak. Elképzelhető ugyanis, hogy ez a forma őrzi azt az ősképet, hiszen szó szerint körülbelül azt jelenti, hogy aki az ördöggel tököt ültet, annak (a tököt) *a fejéhez ütik, fejéhez verik*.

A transzformok, transzformációs síkok vizsgálata is sok eredménnyel kecsegtet, amelyekkel azonban a szakirodalom alig élt. Penavin Olga (1974.) foglalkozott azzal a folyamattal, hogyan tömörülnek, redukálódnak a magmondatok egyetlen közmondássá, az ismétlődő elemek kiszűrődésével:

1. A vő utolsó portéka.
2. A korpa utolsó portéka.
3. A vő meg a korpa utolsó portéka.

A példákban az is világosan kirajzolódik, hogy az azonos bázisból származó közmondás és szólás között is alakilag az a különbség, hogy más transzformszinten rögződnek. Az előzőekben idézett közmondásnak is van szólásformája: *s kim tikve saditi*, amelynek 'egy gyékényen árul' jelentése van; így alakult ki az eső után *késő* a köpönyeg formából az *eső után köpönyeg*.

A proverbszerű nyitott alaki-szerkezeti kérdésének megoldása a **kvantitatív-terjedelmi** kutatásokra vár. Ma azonban még csak inkább a hiányuk, leendő kompetenciájuk rajzolódik ki a szakirodalomban. Lássuk először is, milyen problémák igénylik ezeket a vizsgálatokat!

Mind az alaki állandóságot, mind a szerkezet típusokat mélyen érinti az a kérdés, hogy meddig terjed valójában a proverbszerű rögződött, belső állomány, és hol kezdődik a szöveggörnyezet, kontextusa, mikor beszélhetünk hiányos, de kiegészíthető, és hiányos kiegészíthetetlen alakulatokról? Rész-e a szóláshasonlat első szerkezeti eleme a proverbszerű, hiszen mint Juhász József (1979.) és Károly Sándor (1970.) is megjegyzi, semmi átvitel, idiomatikus jelleg nincs benne? Mondjuk az *úgy áll a haja, mint a szénakazal* esetében a vessző előtti rész. Viszont csakugyan csak szintagmatikus terjedelmű az *egy füst alatt, suba alatt*, mint frazeológiai egység.

A szakirodalom ezt a terjedelmi kérdést két felfogásban próbálja tisztázni, egyrészt a frazémán, a minimális egységen belül vizsgálódva, másrészt a proverbszerű teljes szövegösszefüggésében gondolkozva azt vizsgálja, illetve

kellene vizsgálnia, meddig terjed az értelmezési egység. Az utóbbinak sokat ártott, hogy már évszázadok óta a közlésből, a természetes környezetből kiszakított, szótározott szólásokat, közmondásokat vizsgálnak.

A belülről kifelé haladásra példa Stefan Ritgassernek a frazémák hatáiraival foglalkozó dolgozata (*O problemu odredivanja frazeologizama*, 1975.). Figyelemre méltó H. Molnár Ilona két észrevétele is (1969.), hogy minden ilyen természetű szerkezetnél mindig a *teljes mondatforma rekonstruálására* van szükség, másrészt azt jegyzi meg, hogy a kiegészülés azért is elmaradhat, mert *a szöveggörnyezet átveszi funkcióját*.

Az újabb szerbhorvát frazeológiai irodalomban, így például Dragana Mrševićnél (1982.) az orosz előzmények hatására már megjelenik a két fajta szöveggörnyezet:

1. *Belső kontextus*, azaz a proverbium szűkebb magrésze, amelyet nagyon hozzávetőlegesen határol el a *megöl* ige frazeológiai szinonimáit vizsgálva. Lényeges meglátása, hogy itt egy külön mélyszerkezeti bővítmény-csoport realizálódhat, de azonos lehet a beszédhelyzet cselekvőjével, cselekvésével is.

2. *Külső kontextus*, amelyet annak a beszédhelyzetnek a terjedelmével azonosít, amelyben a proverbium előfordul. Ennek, mint megjegyzi, megvan a maga aktánsai (ágensei), és néha a belső, a proverbium-beli ágens és ezek közt csak párhuzamok találhatók.

Programként Juhász József is hangsúlyozza (1979.), hogy a frazémák sajátosságait szövegek alapján kell vizsgálni mert csak szövegekben mutatkoznak meg viszonylagos teljességgel az alaki, szerkezeti és funkcionális sajátosságok. A konkrét feltárások azonban a mondat határánál tovább alig jutottak. Voigt is csak mondatrészjellegű és mondatba ékelődő frázisokról beszél (1975.). A szűkebb kontextusra csak véletlenül érez rá A mai nyelv rendszere (*MMNYR II. 1970. 13. 1.*): „Eddigi példáink között is volt egypár, amelyben a voltaképpeni szólás (szólásféle) *bevezető* vagy *kísérő* — esetleg *közbeékel*¹⁵ — tagmondattal szerkezettel alkot teljes, önálló mondatot; ennek természetesen igen sokféle más változata lehet: ahogy mondani szoktuk; a közmondás is azt tartja; a népies szólás szerint“. Véletlenül, mert ezek funkciójával szemben érdektelen.

A textuális vizsgálat szükségességét a magyar szakirodalomban Szermerkényi Ágnes (1977.) fogalmazza meg legtudatosabban: „... akkor következik a második legfontosabb kérdésnek a vizsgálata: hogyan és miért tudja egy közösség egy kultúra tagja helyesen használni a közmondást? És ennek a kérdésnek a megválaszolásához nem elegendő a hagyományos úton gyűjtött közmondás és szinte semmit sem mond bármely régi közmondásgyűjtemény. Ennél még a korabeli szépirodalmi vagy egyéb — esetleg hivatalos — írott emlékek is használhatóbbak, ahol a közmondás nem pusztán magában áll, hanem egy szövegben. . . A fontosabb lényegesebb kérdés ezután jön: milyen szöveggörnyezetben, milyen kontextusban jelenik meg, milyen szerepet tölt be: vagyis a közmondás értelmezése a feladat. . . Hogyan értelmez-

¹⁵ A kiemelés az eredeti szövegből származik.

hető a közmondás? A helyes értelmezéshez elengedhetetlen a szövegkörnyezet vizsgálata — többek között azért is, mert az ismeretlen közmondást a kontextusból ismerjük fel rögtön. . .“

Ezeknek fényében nem fogadhatjuk el az olyan megállapításokat sem, hogy a szólást mindig ki lehet, ki kell egészíteni valamivel, a közmondás pedig önmagában is egész, megáll. Ez esetleg az utóbbi általános, vagy alapjelentésére vonatkozhat, amelyet a beszédhelyzetbe magával hoz, de konkrét jelentése, hogy miért élt vele a közlő, az az adott kontextusból derülhet ki, csak lehet, hogy tágabból, mint a szólásé.

Az összefoglaló második fejezetben a fentiek értelmében ki kell röviden a következőkre térnünk:

1. Mi a proverbium megszilárdult állománya, amit a beszédhelyzetbe magával hoz, és melyek a beszédhelyzet elemei. Ehhez foglalkoznunk kell a frazéma „prózai szinonimájával“ is, amellyel a proverbium koránt sincs mindig egymást kizáró viszonyban.

2. Számba kell vennünk a proverbiumnak a magrésztől rétegesen távolodó, használati és értelmezési textuális kereteit, a szűkebb és tágabb kontextust.

3. Az előzőekhez az is nélkülözhetetlen, hogy a visszatérő elemcsoportok funkcióját is meghatározzuk.

4. Az értelmezhetőség, beszédhelyzeti funkció szoros kapcsolatban van a motiváltsággal, a motiváltság fokozataival, amiről majd a jelentéstani vizsgálatok keretében kell szót ejtenünk.

1. 2. 2. *A frazémák valamely részére, elemére irányuló vizsgálatokat* a komplex elemzéssel szembeállítva fogalmaztuk meg. Jelen vannak a szakirodalomban, noha igen gyéren, távolról sem súlyponti kérdésként. Általában a jelenségközpontú kutatásokban képzelhetők el olyan célkitűzések, hogy mondjuk az ige, tárgy, egy-egy névszói bővítmény viselkedését tanulmányozzuk a frazémában. A funkcionális és a fordítástudományi megközelítés kizárja az ilyen leszűkített nézőpontot. Indokltsága ott világlik ki, amikor a frazémák alkotóelemeinek relevanciájáról, fontossági rendjéről kell döntenünk — többnyire gyakorlati okokból.

Gyakori ok például a proverbium katalogizálási, szótári feldolgozási helye, amelyről már a lexikológiai fejezetben, O. Naggyal kapcsolatban volt szó. Az, hogy az első névszó betűrendi helyén dolgozom fel az alakulatot, elegendő lehet egy laikus használónak, de a frazéma lényegéről semmit sem árul el. Ezért vett fel O. Nagy is járulékos kritériumokat (1966.), mint a tulajdonnevek, kiemelt pozíciók stb. Ezeknek a problémáknak java része a szemantikai és a szemiotika tárgykörébe tartozik, de nyelvileg, grammatikailag is megragadhatók, épp a mélyszerkezeti bővítmények segítségével, hiszen a releváns elem legtöbbször fontos szintaktikai szerepkört is kap.

1. 3. 3. *A rendszerszerű vizsgálatokat* alaki-szerkezeti értelemben is inkább csak igényként, elvárásként fogalmazhatjuk meg a frazeológiában, pedig nekünk az összevető és fordítástudományi kutatásokhoz nagy szükségünk lenne rájuk.

A szükségességüket nagyon gyakorlati szempontok indokolják: mind a kétnyelvű frazeológiai szótár készítőjének, mind a fordítónak a minden szempontból legmegfelelőbb célnyelvi ekvivalenshez kell munkája során eljutnia. Ez csak úgy képzelhető el, hogy a kiinduló nyelvi alakulatot is, a célnyelvi alakulatot is a változatok, szinonimák rendszerébe helyezi, a részrendszereket pedig konfrontálja, és van legalább intuíciója bizonyos gyakorisági jellemzőkről.

A használókban élő és funkcionáló rendszereknek, szóláscsoportoknak természetesen csak részét, egy síkját képezik az alaki jellemzők, annak az igénynek is, amit Szathmári István fogalmazott meg a *Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról* c., O. Nagy Gáborral foglalkozó tanulmányában (1966.): „Kívánatos volna együtt látni egyfelől a szólások teljes rendszerét, osztályozását: eredetük, alakjuk, tartalmuk és stilisztikai jellegük szerint“.

Mi is kellene ehhez a programhoz? Azonos kritériumok következetes alkalmazása, amelyekben — erre már utaltunk — nem keverednek a stilisztikai, közlési, grammatikai szempontok, noha mind jelen van a maga helyén. Kellenek a kellő mélységű szintek, viszonyítási pontok is. Szemerkenyiék (1970.) mélyszerkezeti modelljénél is hangsúlyoztuk, hogy minél általánosabb mélyszerkezeti struktúrákhoz kell eljutnunk, mert akkor egyre több alakulat belső rokonsága, összefüggései tárulnak fel előttünk. Ha például az *aki hibás, megbűnhődik* képletet úgy általánosítjuk, hogy *A* negatív megnyilvánulása *B* negatív következménnyel jár, egész sor közmondás transzformjait, felszíni szerkezeteit tudjuk rendszerbe állítani.

A rendszerszerű vizsgálatok révén talán azt a helyzetet is sikerül majd túlhaladni, amelyre Szemerkenyi Ágnes figyelmeztet (*A proverbiumok logikai-szemiotikai összehasonlító vizsgálatához*, 1969.): „A kutatás általában nem jellemző tulajdonságainak az együttesében vizsgálja a proverbiumot, hanem egyet-egyet kiemel, kizárólagosnak tartva azt“, és folytathatnánk is: ami nem fér bele ebbe az abszolutizált kategóriába, azt egyszerűen kirekeszti a jelenségcsoport köréből, vagy előzménynek, vagy kivételnek tartva.

IRODALOMJEGYZÉK

- Baranyai 1598. — Baranyai Decsi János, *Adagiorum graceolationarum Chiliades quinque...* Bártfa.
- Binder 1902. — Binder Jenő, *Kenyértörésre kerül*, *Ethnographia*, XIII. 238. 1.
- Bíró 1963. — Bíró Izabella, *A nyelve hegyén van a lelke*, *MNy*, 71—73. 1.
- Csefkó 1930. — Csefkó Gyula, *Szállóigék, szólásmódok*, Bp.
- Dezső 1974. — Dezső László, *Tipológiai vizsgálatok, Kontrasztív füzetek 1. Újvidék.*
- Erdélyi 1851. — Erdélyi János, *Közmondásokról*, in. *Magyar közmondások könyve*, Pest.
- Faludi 1787. — Faludi Ferenc, *Magyar közmondások*, in. *Jegyzőkönyv*, Győr.
- Fehér 1984. — Fehér Ferenc, *Szólásmondások Vuk gyűjtéséből*, *Magyar Szó*, június 9. 16. 1.
- Fillmore 1968. — Fillmore, Ch. J., *The case for Case*, in *Universals of linguistic theory*, New York.
- Gódar 1895. — Gódar Sándor, *Csütörtököt mond*, *Nyr*. 228. 1.
- Hernádi 1976. — Hernádi Miklós, *A közhely természetrajza*, Bp.
- H. Molnár 1969. — H. Molnár Ilona, *Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra*, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI.*
- Ipolyi 1855. — Ipolyi Arnold, *Vizsgálatok régi magyar népkönyvek felett*, *Salamon és Markalf, Új magyar Múzeum*, V. 1. 261—303. 1.
- Iveković 1901. — Iveković, Ivan Broz, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb.
- Jakobson 1969. — Jakobson, Roman, *Hang—jel—vers*, Bp.
- Juhász 1979. — Juhász József, *A magyar frazeológiai egységek osztályozása*, (kandidátusi értekezés (kézirat)).
- Karadžić 1965. — Karadžić, Vuk, *Srpske narodne poslovice*, Beograd (Ezt a kiadást használtam).
- Károly 1970. — Károly Sándor, *Általános és magyar jelentéstan*, Bp.
- Kuusi 1972. — Kuusi, Matti, *Towards an International Type-System of Proverbs*, Helsinki.
- MMNyR 1970. — *A mai magyar nyelv rendszere, II.* Bp.
- Margalits 1897. — Margalits Ede, *Magyar közmondások és szólások*, Bp.
- Matešić 1978. — Matešić, Josip, *O poredbenom frazemu u hrvatskorpskom jeziku*, *Filologija* 8.
- Menac 1970. — Menac, Antica, *O strukturi frazeologizma*, *Jezik*, 1.
- Menac 1978. — Menac, Antica, *Neka pitanja u vezi s klasifikacijom frazeologije*, *Filologija* 8.
- Molnár 1981. — Molnár Emma, *A szólások grammatikai tulajdonságai*, *Nyr*. 3. sz. 339—48. 1.

- Mršević 1982. — Mršević, Dragana, O kriterijumima koji određuju mesto obrade frazeologizma u rečniku, Leksikografija i leksikologija, Beograd.
- Nikolić 1975. — Nikolić, Berislav, Osnovni tipovi frazeoloških obrta u savremenom srpskohrvatskom jeziku. Naš Jezik, XXI 1—2.
- O. Nagy 1954. — O. Nagy Gábor, Mi a szólás? Bp.
- O. Nagy 1965. — O. Nagy Gábor, A magyar szólások eredete (kandidátusi értekezés, kézirat)
- O. Nagy 1966. — O. Nagy Gábor, Magyar szólások és közmondások, Bp.
- O. Nagy 1968. — O. Nagy Gábor, Az ige a magyar frazeológiai egységekben, Nyr. 2. 204—210. 1.
- Penavin 1974. — Penavin Olga, O izrekama i poslovicama kod mađara u Jugoslaviji, Gođšnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad.
- Penavin 1979. — Penavin Olga, A proverbiumokról (A jugoszláviai magyarok szólás- és közmondáskincse alapján), HK 39—40. szám, Újvidék.
- Permjakov 1968. — Permjakov, Logiko-szemioticseszki plan poszlovic i pogovork, Narodi Azie i Afrike, Moszkva.
- Prikkel 1895. — Prikkel Marián, Csütörtököt mond, Nyr. 4. 178—80. 1.
- Rečnik, . . . Srpskohrvatsko—mađarski rečnik—Szerbhorvát—magyar szótár, 1968—75. Újvidék.
- Reményi 1964. — Reményi Mária, Nelve hegyén van a lelke, MNy. 211—13.
- Simonyi 1900. — Simonyi Zsigmond, A német nyelvből !meghonosult szólások, Nyr.
- Szarvas 1895. — Szarvas Gábor, Kérdések és feleletek, Nyr. 44. 1.
- Szathmári 1966. — Szathmári István, Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról, MNy. 504—11. 1.
- Szemerkenyi 1969. — Szemerkenyi Ágnes, A proverbiumok logikai-szemantikai összehasonlító vizsgálatához, in. Népi kultúra — népi társadalom 4.
- Szemerkenyi 1970. — Szemerkenyi Ágnes, A proverbiumok történeti formáinak a változásához, Népi kultúra — népi társadalom 2—3.
- Szemerkenyi 1977. Szemerkenyi Ágnes, A paromológia néhány kérdése, Népi kultúra — népi társadalom 9.
- Tarnóczi 1972. — Tarnóczi Lóránt, Fordítástechnika, Bp.
- Telegdi 1977. — Telegdi Zsigmond, Bevezetés az általános nyelvészetbe, Bp.
- Voigt 1966. — Voigt Vilmos, Egyéb epikus műfajok, in. A magyar népköltészet (egyetemi jegyzet) Bp.
- Voigt 1975. — Új jelenségek a szóláskutatásban, MNy. 404—409. 1.
- Voigt 1975/a. — Voigt Vilmos, Frázis és frazeológia, in. Világirodalmi lexikon, Bp.
- Voigt 1979. — Kisepikai prózaműfajok, in. A magyar folklór, Bp.

REZIME

Značaj etimoloških i strukturalnih ispitivanja u proučavanju proverbija (frazeoloških jedinica)

Ova studija sadrži uvodni deo i još dva poglavlja magistarskog rada autora pod naslovom: Metode analize i kontrastivne analize proverbija.

U uvodnom delu razmatraju se osnovni terminološki problemi ove nedovoljno proučavane oblasti, mogući ciljevi, metode i discipline proučavanja u ispitivanju jedno- ili višejezičkog fonda frazeologizama.

Poreklo, vreme nastanka, međusobni uticaji raznih jezika su veoma složena pitanja u teoriji i prakti paremiologije, na koja nema odgovora bez etimoloških istraživanja, a kom-

parativno proučavanje je još osetljivije u tom pogledu. Autor na osnovu više srpskohrvatskih i mađarskih parema, i paremioloških podsistema prikazuje osnovne metode i primenu rezultata etimoloških ispitivanja.

U poglavlju strukturalnih ispitivanja razmatraju se opšti uslovi i kategorije frazeologizama i jezičkog funkcionisanja parema, osnovni strukturalni elementi, gramatička obeležja frazeoloških jedinica (varijanti i osnovni oblik, pojava sinonimije, osnovni i fakultativni elementi, elementi govorne situacije u paremama). Na kraju ovog poglavlja je izvršena sintaktična klasifikacija frazeologizama (frazeološke jedinice sastavljene od spoja reči, sintagmi, prostih i složenih rečenica itd.).

SUMMARY

Importance of etymological and structural investigations in the study of the proverbs (phraseological units)

In this study is the prefatory part and two chapters of author's dissertation for master under the title: Methods of analyse and contrastive analyse of proverbs.

In the prefatory part is considered on the basic terminological problems in this insufficiently studied regions, targets-, methods- and examination's disciplines-to-may-be of investigation one- or many-languaged set of the phraseological units.

Origin, time of beginning, reciprocal influences of the different languages are most compound questions in the theory and practice of the paremiology, which have not an answer less etymological investigations, but comparative examination is a more sensitive from this aspect. The author, on the base of more Serbocroatian and Hungarian proverbs and paremiological undersystems present the basic methods and the application of results of the etymological investigations.

In the chapter of the structural explorations are considered the general conditions and categories of the phraseological units and the lingual function of the proverbs, basic structural elements, grammatical features of the phraseological units (variantes and the basic form, appearance of the synonymy, the basic and facultative elements, the elements of speech-situation in the proverbs). On the end of this chapter is executed syntactic classification of the phraseological units (phraseological units compound from connection of words, syntagms, simple and compound sentences etc.)

A KISGYERMEK SZÓKINCSENEK LEXIKOLÓGIAI VIZSGÁLATA

(BABASZÓTÁR)

CSEH MÁRTA

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások
Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1984. május 16.

BEVEZETÉS

A szótár jellege

Az itt következő szótár a lexikológiai (szótártani) besorolás szerint az egynyelvű — értelmező — szótáraknak abba a kategóriájába tartozik, amely az egyéni szókészlet bemutatását tűzte ki célul; e jellegénél fogva leginkább az írói szótárakhoz hasonlítható. Csakhogy míg az írói szótár egy író-egyén szellemi-nyelvi hagyatékának, egy írott, művészileg megformált anyagnak a szótárszerű bemutatására vállalkozik, addig ez a „babaszótár“ kísérlet arra, hogy egy kisgyermek természetszerűleg élőszóbeli, spontán nyelvi megnyilatkozásait összegyűjtse. Mint ilyen, elsősorban a gyermeknyelvi kutatások segédeszköze kíván lenni.

A „babaszótárt“ nyelvünk értelmező szótárához anyagának természeténél fogva olyan viszony fűzi, mint az egyedit az általánoshoz.

A gyűjtés körülményei

A szókészlet felmérésének nehézségeit — legyen szó akár az egyén, akár a nyelvközösség egészének szókincséről — jól ismeri a szakirodalom. E nehézségekkel magyarázható, hogy a szókészlettan még manapság is csak hozzávetőleges — és nagyon különböző — értékeket ad meg az egyéni, az átlagos és a közösségi szókincs nagyságát illetően.

Az egyéni teljes szókincsnek (tehát nemcsak a leírt, de a kimondott vagy akár az ismert szavak halmazának) felmérésére vállalkozni reménytelen feladatnak látszik még a mai fejlett technikai feltételek mellett is, amelyek tökéletes beszédmegőrzést tesznek lehetővé. A felnőtt ember szókincsét illetően mindenképpen az is. Ettől némileg eltérően ítéhető meg azonban a helyzet a nyelvelsajátítás kezdeti szakaszában, a kisgyermekkorban, amikor még — kedvező feltételek mellett — megvalósítható egy szókészletteni felmérés; ha az ezt végző személy a gyermek állandó környezetéhez tartozik, akkor egy bizonyos életkorig — a beszédképesség egy bizonyos (nem túl ma-

gas) fokáig — megbízható pontosságú, meglehetősen teljesnek vehető nyelvi anyag rögzítése lehetséges.

Az ilyen próbálkozások mégis ritkaságszámba mennek. Csak egy ilyen munkáról van tudomásom, amely angol nyelvterületen készült a harmincas években (W. F. Leopold, 1939). Magyar nyelvi vonatkozásban, tudomásom szerint, mindmáig nem történt ilyen jellegű kísérlet a gyermeki szókincs felmérésére, habár a nyelvelsajátítás köréből nagyszámú tanulmány, sok figyelmet érdemlő vizsgálat készült.

Mi lehet ennek az oka?

Egyebek között talán az is, hogy a gyermeknyelvi vizsgálatok területén nem a szókészlettan kecsegtet a leglátványosabb eredményekkel. A szókészlet alakulásában nagy a nem-nyelvi tényezők (a gyermek pszichofizikai fejlettsége, a családi és a tágabb szociális valamint a tárgyi környezet stb.) befolyásoló hatása, és ebből következően az egyéni (s így a begyűjtött/begyűjtendő anyagok minősége és mennyisége közötti) különbségek is nagyok lévén¹, elkedvetlenül hathatnak azokra a kutatókra, akik általánosabb érvényű következtetések levonására, szélesebb körben érvényes eredmények felmutatására törekednek. Az is közrejátszhat, hogy — mint már volt róla szó — meglehetősen nehéz olyan feltételeket teremteni a gyűjtéshez, amelyek lehetővé teszik az adatok viszonylag teljes feljegyzését egy aránylag hosszabb időszakon keresztül. (Az a módszer, amelyet a gyermeknyelvi kutatások leginkább alkalmaznak, az időszakonként történő magnószalagra rögzítés, itt nem alkalmazható.) A teljes lexika csak valamelyest is teljes megragadása csak szüntelen adatgyűjtéssel lehetséges, amihez viszont az kell, hogy a gyűjtő állandóan az „adatközlő” közelében legyen. Magának a nyelvi anyagnak azokat az esetlegességeit, amelyek parole-jellegéből következnek, a gyűjtési technika következetessége és hosszabb időn keresztül való alkalmazása ellensúlyozhatja, s így egyetlen személy szókészletének tára mint a szókészlet egészéről is bizonyos információkat tartalmazó *minta* is felfogható.

Esetemben a gyűjtéshez szükséges feltételek, amelyeket kísérleti körülmények között szinte elképzelhetetlen biztosítani, maguktól adva voltak: gyermekgondozási szabadságom, amelyet második gyermekem születése után élveztem, éppen arra az időszakra esett, amikor elsőszülött kislányom,

¹ A szakirodalomban talált adatok alapján állítottam össze a következő táblázatot, amely azt mutatja, hogy különböző szerzők szerint mekkorára becsülhető a 2—2,5—3 éves gyermek szókincse.

a kutató neve	a megfigyelt gyermek(ek) életkora	a szókincs nagysága
Preyer	2 év	79 szó
S. Meggyes	2 év	300—450 szó
Tracy	2,5 év	kb. 100 szó
Bakonyi H.	3 év	150—1000 szó (20 szerző adatai alapján)
Elkonyin	3 év	1200—1500 szó
S. Kádár	3 év	kb. 86 szó (átlag, spontán játék során)

Boglárka a második életévében járt, tehát mikor beszélni kezdett. Kezdetben csak időnként jegyeztem fel a gyermek egy-egy érdekesebb megnyilatkozását, mint sok más szülő hasonló helyzetben. Csak később, Boglárka másfél éves kora táján vált a jegyzetelés általánossá, még nem túl későn ahhoz, hogy a beszéd kezdeteinek néhány sajátja megragadhatóvá váljék. Ettől az időtől kezdve a jegyzetpapír és a ceruza — kevés kivételtől eltekintve — állandóan jelen volt a gyermekkel való foglalkozás, a róla való gondoskodás ideje alatt, tehát gyakorlatilag reggeltől estig.

Kb. hat hónapig tartó intenzív jegyzetelés után kellett lemondanom arról, hogy az eddigi módszerrel és igényekkel folytassam a gyűjtést. Ekkorra ugyanis „adatközlőm“ beszédképessége olyan fejlettségi szintet ért el, hogy jegyzetelő ceruzával nem lehetett vele tovább felvenni a versenyt. S habár a gyűjtést tovább folytattam magnóval is, ceruzával is, de jobbra már szelektálva, (ugyanakkor kiterjesztve a kört gagyógó-gügyögő kisfiamra is), itt, Boglárka második életévének végén a begyűjtött anyagban megvontam a határt.

A feldolgozott anyag

A „babaszótárban“ feldolgozott anyag tehát hat hónapos intenzív gyűjtés eredménye: 1980 júniusa és decembere között több mint 1100 jegyzet-cédulán mintegy 5500 nyelvi (lexikológiai) adatot rögzítettem. Ez az 5500 adat valamivel több mint 800 lexikológiai szempontból számba vehető nyelvi elemet érint.

Egy-egy jegyzet-cédula a nyelvi anyag, a feljegyzett közlemény mellett általában tartalmaz olyan pár szónyi kiegészítést, megjegyzést, magyarázatot amely a beszédkörnyezetre és a szituációra vonatkozik, valamint a feljegyzés dátumát. A dátumot a feldolgozás során a gyermeknyelvi szakirodalomban szokásos módon átírtam, így Boglárka esetében, aki 1978. dec. 27-én született, pl. az 1980. szept. 15-i feljegyzések az 1:8,20 jelzést kapták, amely a születési dátum ismerete nélkül is jelzi a gyermek életkorát: egy éves, nyolc hónapos és húsz napos.

A szótári feldolgozásban minden begyűjtött adatot figyelembe vettem.

A címszók megválasztása és jellege

Az, hogy szótáram címszavainak a száma jócskán meghaladja azokat az értékeket, amelyeket a szakirodalom a két év körüli gyermek szókinccsterjedelmének a jelzésére megad (1. az 1. sz. lábjegyzetben közölt táblázatot), több okkal magyarázható. Legelsősorban is a már említett kedvező gyűjtési feltételekkel. Emellett azzal, hogy — hasonlóan, mint ahogy az Értelmező Kéziszótár teszi — nem csupán szavakat vettem be a szó-tárba, de egyéb lexémákat (jelentéshordozó nyelvi elemeket) — ragokat, jeleket, képzőket — is. Olyan szavak, nyelvi elemek is bekerültek a „babaszótárba“ — természetesen megkülönböztető jelzésekkel: (U), (M), (SZH) —, amelyek elhangzottak ugyan a gyermek szájából, de tévedés lenne őket az aktív szókinccs részének tekinteni. Így került be a szótárba pl. az *aranyos*, a *betyár*, a *bőr*, a *Tisza* stb. címszó. Az (SZH) jelzéssel ellátott adatok olyan szavak, amelyek

(túlnyomórészt a tévé hatására) a szerbhorvát nyelvi rendszerből ragadtak meg a gyermek emlékezetében. Ezek a kategóriák, nem aktívan ugyan, de részei a szókészletnek.

A címszóanyagban tulajdonnevek is helyet kaptak (a gyermek saját neve, a környezetéhez tartozó személyek, a játékbabák neve stb.). A szótárnak magán a konkrét anyagon legkevésbé túlmutató elemei ezek, mivel azonban szervesen beleilleszkednek a gyermek szókincsének aktív rétegébe, hiba lett volna kihagyni őket a bemutatásból.

Nem nagy mértékben ugyan, de szintén növelik a címszavak számát az utalások. Olyan esetekben, amikor a felnőttnyelv is ismeri pl. a szinonim viszonyt két szó között (*cica-macska*), de az egyik szó (példánkban a *macska*) nem szerepel a gyermek szókészletében, utalószóként sem került be a szótárba. Felvettem ugyanakkor, mint a *cicára* utaló címszót a *farkast* és az *oroszlánt*, vagy a *borotválkozót* utalásként a *meszelre*, mivel e szópárok között a gyermek nyelvi tudatában a nyelvi standardtól eltérő módon alakult ki kapcsolat.

A babaszótár anyagának egy részéről, az önálló magyar szavak csoportjáról mutat be néhány jellegzetességet az alábbi táblázat (szófajok szerinti megoszlás, jelentéstani sajátosságok):

szófaj	a szócikkek száma	a jelentések száma	*-os ² szavak	(M)-szavak	(U)-szavak
főnév	294	352	71	24	15
fn-i igenév	23	23	1	—	—
határozószó	55	66	6	3	4
hat-i igenév	3	3	1	—	2
ige	233	282	48	8	9
igekötő	12	33	5	—	—
igenévszó	2	3	3	—	—
indulatszó	9	10	—	—	—
kötőszó	5	5	—	—	1
melléknév	42	50	7	5	3
mn-i igenév	1	1	—	1	—
mondatszó	36	38	1	8	—
névelő	2	8	—	—	—
névmás	25	36	7	1	1
névutó	1	1	—	—	—
számnév	4	4	—	—	1
Összesen	737	915	150	50	36

A szavak fontos nyelvi jellemzője a szófajiságuk. A szófajkategóriák meghatározásánál az Értelmező Kéziszótárt mint irányadót használtam:

² A jelzések magyarázata:

*-os szavak: a köznyelvi/felnőttnyelvi normától jelentéstani szempontból kisebb-nagyobb eltérést mutató szavak. Pl.: *kiköt* a. m. 'kiold'; *rajzol* a. m. 'ír' és 'rajzol'

(M)-szavak: csak memorizált nyelvi anyagban — dalocskák, versek szövegében — rögzített adatok. Pl. a *tó* szó a Kiskacsa fürdik kezdetű gyermekdalban.

(U)-szavak: csak közvetlen utánzásként feljegyzett adatok, mint pl. a *szita* a következő párbeszédben: A beszédpartner (BP): (mutatja a szitát): Mi ez? Boglárka (B.) felel: Vödör. BP: Nem vödör - szita. B.: Szita.

utasításait, példáját általában figyelembe vettem. Ott azonban, ahol a gyermeknyelvi anyag jellege úgy kívánta, eltértem tőle. A *csíp* szó pl. a „baba-szótárban“ főnévi funkcióban jelenik meg, jelentése 'szúnyog', aminek nyilvánvalóan az lehet az oka, hogy a gyermek olyan közlésben találkozott vele először, amelyben homályban maradt a szó szófaji hovatarozása (pl.: „Vigyázz, csíp!“). Az ilyen és ehhez hasonló példák azt mutatják, hogy a gyermeknek nincsenek szófaji előismeretei, a nyelvvel funkciójában ismerkedik, nem rendszerben; a rendszer fokozatosan tudatosodik benne a nyelvi környezet alakító hatására a nyelvi és nem nyelvi tapasztalatok gyarapodásával.

A standard nyelv, a felnőtt nyelv nyelvtani kategóriáinak rávetítése a gyermeknyelvi anyagra általában mégis lehetséges, és pedig azért, mert ez az anyag is tulajdonképpen a nyelvi környezetből való, a gyermeki tudat által ugyan fel- és átdolgozott, de egyértelműen a környezetből eredő, a környezet normáiba idővel mind teljesebben, sikerebben beleilleszkedő rendszer; mintájától való eltéréseinek pontjain ráirányítja a figyelmet bizonyos (nyelvi, pszichológiai stb.) sajátosságokra — a kutatások számára kétségtelenül ezek a vonások a legérdekesebbek —, jobbra azonban feltűnő kitérők nélkül idomul normamutató, példa-mutató nyelvi környezetéhez. (Természetesen nemcsak a szófajok vonatkozásában, de jelentésében, grammatikailag, stilisztikailag stb. is.)

Csak néhány esetben volt szükség olyan szófajkategória (az *igenévszó* terminus) alkalmazására, amelyet az Értelmező Kéziszótár nem használ (1. *cipp-cupp, taptap*). Az ilyen — egyébként hangutánzó — szavak szófaji viselkedéséről lényegében ugyanaz mondható el, mint az igenévszóknak a nyelv egészének történetében elfoglalt helyéről: „ősi szók, s eredetileg egyszerre igék és névszók voltak, esetenkénti igei vagy névszói szófaji értéküket a konkrét mondatbeli szerep, a többi szóhoz való kapcsolódásmód, illetőleg a toldalékolás tüntette fel.“ (MMNyR, 1:210.) A gyermeknyelvben, különösen a nyelvelsajátítás kezdeti időszakában, amikor még jóval kevesebb szó áll rendelkezésére, a beszélőnek, mint amennyi a kifejezést, megnevezést kívánó tartalom, természetes, hogy egy már elsajátított hangsor egy összefüggő jelentéskörben különböző vonatkozások jelölőjévé váljék. Az igenévszók a szómondatok korára jellemzők; ez a nyelvfejlődési szakasz azonban már befejeződött a megfigyelés idejére. Tapasztalataim szerint ezeknek a komplex szavaknak a kialakulását mégsem elsősorban a nyelv belső fejlődése határozza meg, de fontos szerep jut a gyermekhez minél „érthetőbben“ beszélni iparkodó felnőtteknek is, sőt, úgy tűnik, az ő szerepük az elsődleges. (Mint ahogy a hagyományosan „gyermeknyelvi“-nek nevezett szavak — *dádá, csece* stb. — esetében is sokkal helyesebbnek látni *dajkanyelvi szavakról* beszélni, mert ez a terminus közelebb visz bennünket e szavak tulajdonképpeni forrásához.)

De a gyermeknyelv igenévszóinak a további sorsa is lényegesen eltér a nyelvtörténet igenévszóitól. Általában nem „az igei és névszói — egyalakú — szóegyed“ (i. m. I:460) tartós kettéválása vár ezekre a szavakra; megfigyeléseim szerint a homonimává válás nem jellemző rájuk. Valamelyik szerepkörük (vagy esetleg mindkettő) rövid időn belül rendszerint felszívódik valami-

lyen rokonértelmű (és általában nem dajkanyelvi) szóban. (A *taptap* esetében ezt a folyamatot kialakulásában sikerült tetten érni.)

A szójelentésekről

Szótáramban a címszavak jelentésstruktúráját, a szófajmeghatározás elveihez hasonlóan, az Értelmező Kéziszótár gyakorlatát szem előtt tartva alakítottam ki. A legtöbb esetben ez azt jelenti, hogy a „babaszótárban“ szereplő címszó egy vagy több jelentése az ÉrtKSz megfelelő szavának jelentéséhez/jelentéseihez úgy áruylik, mint a rész az egészhez, ami a kétféle nyelvi anyag valóságsháttérnek minőségi különbségeiből és eltérő arányaiból következően természetesen is.

A címszavak egy kisebb hányadánál (ezek a *-gal megjelölt szavak, szójelentések) a felnőttnyelvi szavaktól való jelentős eltérés mutatkozik. A jelentéstan kutatója számára ezeket a „csillagos“ szavakat tartom a legérdekesebbeknek.

A jelentések meghatározásakor többször kellett módosítanom, egyszerűsítmem az Értelmező Kéziszótár megfogalmazásait; gyakrabban értelmeztem szinonimával a szójelentést. Az ÉrtKSZ szavainak azok a jelentései, amelyekre a gyermeknyelvi anyagban nem merült fel adat, kimaradtak a szócikkekben. (Ennek következtében pl. az Értelmező *megy* címszavának 5. jelentése a „babaszótárban“ *megy* 3. alatt jelenik meg.

A példaanyagról

Mivel egy-egy többszavas közlés több címszó illusztrációs anyagába beletartozik, a példának minden érintett helyen való közlése sok ismétlőst vont volna maga után. Ezt elkerülendő, a példák közül csak a legkifejezőbbeket, legérdekesebbeket közlöm szemléltetés végett. A példamondatokat a kiegészítő információkkal (utalás a beszédhelyzetre, a beszédpartner — PB — szavai, értelmező megjegyzések, kiegészítések) együtt közlöm. Ha egy szójelentést több példa illusztrál, sorrendjüket az időrend határozza meg — ezt a példamondat után zárójelben álló számegyüttes jelzi.

A szemléltető anyagban a szünet jelzésére az egyezményesen elfogadott # jel helyett technikai okokból a cezúra — / — jelét használtam. Egy „/“ a közlésen belüli, a szavak között beálló rövidebb szünetre utal, a „//“ jelzés a közlésegségek határát, a közlések közötti hosszabb szünetet jelzi. Ez azért nem mellékes, mert a szünetnek értelemmeghatározó szerepe is lehet. (Pl. eldöntheti, hogy igekötőként vagy határozószóként jelenik-e meg egy szó az adott helyen.) A kiegészítő információk különböző grafikai megoldásokkal különböznek el a gyermek közléseitől: a beszédpartner nyelvi megnyilatkozásai csúcsos zárójelben — < > —, a magyarázatok, kiegészítések kerek zárójelben — () —, a magában a közleményben lévő, esetleg zavaró hiányosságok pótlásai szögletes zárójelben — [] — állnak. [] jelek között található néhány olyan szójelentés is, amely félreérthetetlenül kikövetkeztethető abból, ahogy a gyermek a szót használja, rögzített adat azonban nincs róla (1. pl. a *kutya* címszót!).

A kötött morfémák — jelek, ragok, képzők — címszavainak feldolgozása a fent bemutatottól annyiban tér el, hogy ezeknél nincsenek vagy csak elvétve vannak példák; többnyire csak utalás jelzi, hogy mely címszók alatt lehet rájuk vonatkozó adatokat találni. (A tárgyra pl. mindazoknál a címszóknál, amelyeknek tárgyragos alakja megtalálható a begyűjtött anyagban.)

A nyelvfejlődést, a beszédkészség fejlődését kísérő anyagról lévén szó, fontosnak tartottam a példaanyagból kiemelni, a vonatkozó címszóra összpontosítva feldolgozni és bemutatni a szó nyelvtani viselkedését a megragadott nyelvi szinten, a megfigyelt periódusban. A szavak todalékos alakjainak, a különböző alakok megjelenésének idejét, sorrendjét bemutató szócikk részben érdekes dolgokra derül fény. (Pl. sok főnév előbb jelenik meg valamilyen raggal, végződéssel, mint „nominativusban“, végződések nélkül; igen korán kialakul a hátravetett igekötőhasználat stb.)

A szótárban közzétett kétféle példatárnak a segítségével feltérképezhető egy kétéves gyermek nyelvtani-nyelvi tudása, különösen annak alaktani része, amely azért lehet különösen érdekes, mert ilyen jellegű feldolgozás már több is napvilágot látott. A különböző tapasztalatok összevethetők, s valószínű, hogy néhány korábbi megállapítás felülvizsgálatára is sor kerülhet.

A szótár áttekinthetőségének növelése érdekében lemondtam a példák (közlégségségek) többségének teljes bemutatásáról, a nagy pont — • — utáni példatárba azonban a címszó viselkedését illusztráló minden fontos adat helyet kapott. A bemutatott anyag leginkább szóközpontú vizsgálatok tárgyául szolgálhat, kevésbé alkalmas mondattani és hangtani jelenségek elemzésére. A példaanyag fonetikai leírása nem részletezően pontos, mivel a feldolgozás és technikai kivitelezés során le kellett mondanom sok fonetikai jelzésről, pl. több mellékjelről, amellyel a hangok jésítését, a selypesség árnyaltabb vonásait stb. jelöltem. A főbb és kifejezettebb hangzásbeli jellegzetességeket — mégpedig nemcsak a gyermeknyelvi, de a nyelvjárási vonásokat is — igyekeztem megőrizni. (A fonetikai jelzésekre vonatkozó tudnivalókat A jelek és rövidítések magyarázata c. rész tartalmazza.)

A kötött morfémákat bemutató címszóknál a nagy pont után az alakváltozatok található megjelenésük sorrendjében. Ezek a címszók a példaanyag e részét illetően is szorosan kapcsolódnak azokhoz a címszókhöz, amelyek az érintett szótöveket dolgozzák fel.

A szócikkek szerkezete

A címszók jelentéstani, alaktani és — bizonyos korlátok között — fonetikai és mondattani információkat tartalmaznak. Gyermeknyelvi adatokról lévén szó, természetesen nem maradhatott el egy-egy nyelvi tény megjelenésének-feljegyzésének a gyermek életkorához kötődését jelző adat sem.

A szócikkek fölépítése a következő: a szócikk élén, félkövér betűvel a címszó áll; ezt — még ugyanabban a sorban — a szófaji meghatározás követi. Ha a címszóra valamilyen külön jelzés — (U), (M), (SZH) — vonatkozik, ez megelőzi a szófajkategóriát:

gorombáskodik (U) tárgyatlan ige.

Egyszerű szócikkek esetében a címszón, több jelentésű szavak esetében a vonatkozó jelentéstagoló szám(ok) mellett, a felső index helyén *-gal jeleztem, hogy a címszó jelentése különbözik a felnőttnyelv megfelelő szavának a jelentésétől. Pl.:

levegő* főnév

illetve:

tej főnév

1. Tehéntej (. . .) 2*. Víz (. . .)

A szócikk következő része az értelmezés. Egyjelentésű lexémák esetében ez — új sorban — közvetlenül a szófajmeghatározást követi. Ha egy lexémának a gyermek nyelvben (is) több jelentése van, ezt arab számok jelzik az értelmező rész élén. Az értelmezés a „babaszótár“ megfelelő szavának a felnőttnyelvi „ekvivalenshez“ való kapcsolatát hivatott jelezni.

Az értelmező részt a legtöbb esetben szemléltető rész, illusztrációs anyag (egy vagy több példamondat) követi. A példákban dőlt betűs szedés jelzi a címszó megjelenését. Pl.:

csoki főnév

Csokoládé: *Tokit* // tokikát [kérek] (. . .)

A kötött morfémák címszavaiban általában nincsenek példamondatok; az ezekre vonatkozó példákat az alapszók címszavai alatt lehet megtalálni.

A szócikkek eddig bemutatott részeit a következőktől egy grafikai jel, az ún. „nagy pont“ — • — választja el. Ez a jel azokat az információkat vezeti be, amelyek nyelvféjlődési, grammatika-féjlődési szempontból fontosak. Szabad morfémák esetében ez a példatár a címszó toldalékos alakjait tartalmazza megjelenésük időrendjében, a kötött morfémák címszavaiban pedig az alakváltozatok megjelenésének sorrendjét jelzi. Pl.:

alszik tárgyatlan ige

Becsukott szemmel pihen: Én / *ajudni* / akalok // én / *aludok* (=alszom) (1:9,20). • *a:szik* (1:7,20), *aludj* (1:7,23), *ajudni* (1:9,20), *aludok* (1:9,20)

vagy:

—**bb**, (—**abb**) —**ebb** a középfok jele

• —**bb** (1:7,11), —**ebb** (1:8,3)

Vö.: följobb, jobb, tovább, több

(E szócikkben a címszó —**abb** alakváltozata azért van zárójelben, mert a gyermeknyelvi anyagban nincs rá adat.)

A szócikkeknek rendszerint ez a példatár a befejező része. Kivételnek a kötött morfémák szócikkei számítanak, amelyek mindig egy utaló résszel

zárulnak (l. a fenti második példát). Utalások — ritkán — az önálló szavak szócikkeinek végén is találhatóak; általában a címszó szinonim kapcsolataira mutatnak rá:

cipp-cupp

(...)

Vö.: körmöz, levág

A szócikkek végén néha Megjegyzések olvashatók. Ezekben a címszóra vonatkozó, fontosnak tartott észrevételeimet foglaltam össze azokban az esetekben, ha az említést érdemlő jellegzetességek a közönséges szócikkfelépítés során elsikkadtak volna.

Az utaló címszók az utaláson kívül más információt nem tartalmaznak:

borotva → kaparó.

A jelek és rövidítések magyarázata

A szótári feldolgozás során használt jelek a következők:

* (pl. *beszél**) — azoknak a címszónak és szójelentéseknek a jelzése, amelyek eltérnek a felnőttnyelv megfelelő szavának jelentésétől;

/ — a példaanyagban a közlésen belüli (rövidebb) szünet jele;

// — a példaanyagban a közlés határ jele;

• — a „nagy pont“ a címszó toldalékos alakjainak, illetve (kötött morfémáknál) az alakváltozatok megjelenésének sorrendjét bemutató példatárt bevezető jelzés;

() — „kerek zárójelben“ állnak a nyelvi megnyilatkozásokat kiegészítő, a beszédkörnyezetre, a situációra stb. utaló megjegyzések; az (M), az (U) és az (SZH) jelzések; a gyermek életkorára utaló száme gyüttes;

⟨ ⟩ — „csúcsos zárójel“ között áll a párbeszéd példákban a BP (beszédpartner) nyelvi megnyilatkozása;

[] — A „szögletes zárójel“ hiányzó hangokat, kiegészítéseket fog közre a példaanyagban;

ë — középzárt *e* (a példaanyagban)

e: — hosszú *e* hang

a: — hosszú *a* hang

a megemelt betű (pl. *tejja*) sorvadt hangot jelez.

A rövidítések jegyzéke:

B. — Boglárka, a gyermek neve

BP — beszédpartner

(M) — (csak) memorizált szövegben regisztrált lexéma vagy szóalak

(U) — (csak) utánzasként használt lexéma

(SZH) — szerbhorvát nyelvű lexéma

BABASZÓTÁR³**a/az** határozott névelő

1. Meghatározott, már említett vagy ismert dolgot jelentő köznévi vagy ilyené alakult szó — melléknév, névmás — előtt: Itt *a* / kicsi / valami (1:7,7), Hozza / ammami / *a* / tácát (1:7,13), *A* / vijág / itt van (1:7,24), Fogom *a* / ajtót (1:7,25), *A* / kolongokat! (1:8,4), Full *a* / szél / full *a* / szél // ott / kint *a*^z / uvvalon / full *a* / szél (1:9,9), Akalom *a* / csokikát // akalok / csokikát (1:10,26), $\sqrt{\bullet}a^z$ (1:9,9)

2. Az *ez/az* névmás és jelzett szava között: Az *a* / könv (=könyv) (1:7,9), Az *a* / Bojálkái // az *a* / sálga // az *a* / ajué // *a* / pijos (a fogkeféket nézegeti) (1:7,8) • *a* (1:7,7)

3. **a).** Birtokos személyragos szó előtt: Fogom *a* kezét (1:9,25), *A* újadra (ragasztót akar rákenni) (1:9,27). • *a* (1:7,8) **b).** Birtokos jelzőként álló személynév előtt: <BP: Ez kinek a haja?> Én // *a*^z / én // *a*^z / én / hajam (1:8,10) • *a*^z (1:8,10) **c).** *-nak/-nek* ragos birtokos jelző után: Ez a tatájának *a* / sapkája (1:6,28). • (1:6,25)

4. Személynév vagy ilyennek minősülő köznévi előtt: Papílt *a* / Boglálkának (1:7,7), Ott *a* / tatának a / ólaja (1:8,7), <BP: Hol voltál?> *A* Mikikénél (a szomszédban) (1:8,24), Jön *a* / Popáj // pú-pú (1:9,14). • *a* (1:7,4)

5. (M) Földrajzi alakulat — folyó — neve előtt: Hinta / pajinta / régi dunna / kis katona / ugorj *a* / Tiszába (1:9,20). • *a* (1:9,20)

6. Közeli múlt időt jelölő határozószó előtt: Ott / fogószkodj // mint *a* régén (a.m. „Ott fogjad meg a hintát, ahol az előbb fogtad!) (1:9,20). • *a* (1:9,20)

a indulatszó

Távra és közelre mutató nyomatására: Oda / bë / *a*: (mutat a szoba felé, ahova be szeretne menni.) (1:7,7), Még / *a*: (Tartja a kanálát, még kér bele mézet.) (1:7,11), Néd *a* // úszik (Nézegeti, mutatja az akváriumban úszkáló halakat.) (1:7,23) • *a*, *a*: (1:7,7)

á indulatszó

Örömteli felkiáltás, csodálkozás kifejeződése: *Á* // itt *a* / kicsi / valami (Kikotorász a szatyorból egy tárgyat, aminek nem tudja a nevét, s amit anyja előzőleg „valami“-nek nevezett.) (1:7,7). • *á* (1:7,7)

-a/-e, -ja/-je¹ birtokos személyrag

Főnévi birtokszón az egyes harmadik személyű birtokos jelölője: Anu / vág / kölmét (1:7,31), Ez / ananak a / gomba <BP: Nem gomba — gombja!> Énnékem / is / van // itt *a* / gombom // gombja (1:8,8), Az is / tetej (=háztető) (1:10,1). • *-a* (1:6,24), *-ja* (1:7,7), *-e* (1:7,25), *-je* (1:8,30)

³ Terjedelmi okok miatt a teljes szótárnak csak egy részét mutatjuk be itt: a szótár elejét a **cs** betűvel bezárolag és a **t** betű anyagát.

Vö.⁴ anyu, anyulánya, bábó, Boglárka, cipó, cumi, fésű, fog², fül, gomb, gomba, haj, hasikó, hát¹, hátulja, kalap, ken², kerebje, kéz, köröm, láb, mag, nagymama, nagytata, nyak, óra, orr, papír, papucs, párna, perenc, sapka, szandál, szem, tata, tetej, tojásbéja, virág.

-a/-e, -ja(-je)² igei személyrag

A tárgyas ragozás egyes szám 3. személy ragja: Anu / vette / Boglárkának (a meséskönyvet) (1:7,11), Tata / kibonccsa (az orvosságosdobozt) (1:7,11).

• *-a* (1:7,5), *-ja* (M) (1:7,6), *-e* (1:7,11), *-ja* (1:7,18)

Vö. ad, becsuk, beleönt, fog, gyúr, hajt, hall, hámoz, hoz, húz, kibont, kikapcsol, körmöz, lát, leránt, levesz, megcsinál, megeszik, meghámoz, megiszik, megmos, megpuszil, megsóz, megszúr, megtöröl, megüt, megvág, melegít

abba ragos névmás

Az *az* mutató névmás ragos alakja; abban: *Abba* / vannak a / ruhák // *abba* / vannak // a / szekrénybe // ott bënt (1:9,25) • *abba* (1:9,16)

abban → *abba*

abból ragos névmás

1. Helyhatározói minőségben: *Abbú* / *abbú* / valamit (a bevásárlószatyorból szeretne valamit kapni) (1:7,6), *Abbol* / *abbol* / kumplikát (mutat a tátra, amelyben sültkrumpli van) (1:7,29). • *abbú* (1:7,6), *abbol* (1:7,29)

2. Részelőhatározói minőségben: *Kélék* / még / *abbul* <BP: Mit kérsz?> *Kélék* / *kélék* / még madzsolát (1:8,17) • *abbul* (1:8,17)

3*. Eszközhatározói minőségben (ragtévesztésként): *Lajzolak* / én / *abbú* (mutatja a ceruzát) (1:7,28). • *abbú* (1:7,28)

ablak főnév

Épületen a világosság és a levegő bebocsátására szolgáló nyílás és ennek rajza, (fény)képe: Az a / *abjak* (1:7,30), Most / bécsukom a / ^z*abjakokat* // így / ni)1:8,12). • *abjak* (1:7,30), *abjakokat* (1:8,12)

ad tárgyas ige

Úgy nyújt oda vkinek vmit, hogy az átveheti, elfogyaszthatja: *Anuka* / *add* / néki (Boglárkának) (1:7,24), *Adok* / öcsinek is (1:8,21) • *add* (1:7,22), *adok* (1:8,21), *adtam* (1:8,26)

ágy főnév

Fekvőbútor és ennek rajza, (fény)képe: [Egyik este] *koca* / látja // [nem fér be a régi] *abba* (Egy képeskönyvből tanult versike részlete) (1:7,6), *Kimégyek* / *ádból* (1:9,22). • *abba* (M) (1:7,6), *ádból* (1:9,22)

ágyal tárgyatlan ige

Ágyat bevet: Most / *ádalunk* (1:8,27). • *ádalunk* (1:8,27)

⁴ Habár az utalások rendszere az adott formában gyakorlatilag használhatatlan, lévén, hogy sok szócikk, amelyre utalunk, nem kapott helyet az itt bemutatott anyagban, elhagyását mégsem tartottam célszerűnek, mivel nélküle nagy mértékben csökkenne néhány szócikk információértéke (itt elsősorban a kötött morfémákra gondolok).

ajtó főnév

1. Épületen a be- és kijutást lehetővé tevő nyílás ill. az ennek elzárására való nyitható-csukható szerkezet: Fogom a / *a:tót* (1:7,25). • *a:tót* (1:7,18)
2. Kapu: Betukta / *a:tót* / öcsike (tkp. becsapta a kaput a szél) (1:7,23).
• *a:tót* (1:7,23)

akar tárgyas ige

1. a). Kíván, kér (vmilyen ételt, italt); többnyire válaszként jelentkezik egy 'kérsz?' vagy 'akarsz?' kérdésre: <BP: Akarsz vizet?> *Akalsz* (1:7,7), *Akalok* / vizet (1:9,24). • *akalod* (1:7,5), *akalsz* (1:7,7), *akalok* (1:7,30) b). Kéri, követeli olyan cselekvés végrehajtását, amelynek célja vmely tárgy megszerzése, birtoklása: Tükölt / *akalok* / látni (1:8,11) • *atajo^m* (1:7,13), *akalok* (1:7,23)
2. Vmely helyváltoztatást célzó cselekvés véghezvitelét követeli vagy kéri, esetleg megtagadja: <BP: Le akarsz menni?> *Akalsz* / menni (1:8,7), *Én* / *ajudni* / *akalok* (1:9,20). • *akal* (1:7,13), *akalok* (1:7,23), *akalsz* (1:8,7)
3. (Tárgyról, viszonyos fokú megszemélyesítéssel) hajlandó: <BP: Vegyed ki a magot a barackból!> Nem *akal* / ó-ó-ó (1:8,23). • *akal* (1:8,23)
- 4*. Bír, képes elvégezni vmit (igetévesztés): Nem / *akalok* (bebújt az ágy alá, és nem bír kijönni) (1:8,25). • *akalok* (1:8,25)

akkor mutató határozószó

Abban az esetben (a felnőttek beszédéből a feltételes mellékmondat főmondatában hangoztatott megengedő jellegű határozószónak — pl. 'Föl akarsz jönni? Akkor gyere!' — az elsődleges jelentéstől függetlenített átvétele, illetve a jóváhagyás előrehozatala a kérést vagy szándékot kifejező beszédelemben): Bogálka / főkel / *akkó* (1:8,5). • *akkó* (1:7,23)

album főnév

Fényképalbum: *A:bumat* / *a:bumat* (1:9,27). • *a:bumat* (1:9,27)

Megjegyzés: Mielőtt megtanulta volna a szóbanforgó tárgy nevét, B. körülírta a fogalmat: *A* / *ajut* / még *a* / *tatát* / még *a* / Kláli *nénut* / még *a* / *babát* / még *a* / *ajut* (1:10,11). Sokszor használta ezt a formát még azután is, hogy megtanulta az *album* szót.

alma* főnév

Kerek gyümölcs: <BP: Mi van a kezében?> (Egy barackot tart) *A:ma* (1:8,5) • *a:ma* (1:8,5)

álmós melléknév

Aludni vágyó, aluszékony: *Tata* / *a:szik* // *én is* / *ámos* / *vadok* (1:8,24).
• *ámos* (1:7,23)

alszik tárgyatlan ige

Becsukott szemmel pihen: *Én* / *ajudni* / *akalok* / *én* / *aludok* (=alszom) (1:9,20). • *a:szik* (1:7,20), *aludj* (1:7,23), *ajudni* (1:9,20), *aludok* (1:9,20)

amaz főnévi mutató névmás

Ez vagy az a másik: *Amaz is* / *könv* (1:7,26). • *amaz* (1:7,26)

amoda mutató határozószó

Arra a (másik) helyre: <BP: Ezt a kezedet ide, emezt . . .> *amoda* (Öl-töztetés közben) (1:7,10). • *amoda* (1:7,8)

amott mutató határozószó

Azon a (másik) helyen: *Amott* / is (be kell kenni a papírt ragasztóval) (1:7,16). • *amott* (1:7,9)

anyu főnév

Az anya megszólítása és megnevezése: *Anu* / deje ki (1:7,7), *Anu* / lajzol (1:7,9), *Az a / ajué* (1:9,24). • *aju* (1:6,19), *anunak* (1:6,25), *anyué* (1:7,3), *anyujához* (M) (1:7,6), *anulána* (1:7,9), *anuná* (1:8,2), *anu mellé* (1:8,19), *anut* (1:9,22)

anyuci főnév

Az anya megszólítása: *Anuci* / kapackodj / belém (1:7,22). • *anyuci* (1:7,8)

anyucika főnév

Az anya megszólítása: *Anucikám* (hízeleg) (1:7,5). • *anucikám* (1:7,5)

anyuka főnév

Az anya megszólítása és megnevezése: *Anuka* / pá-pá (1:7,18), *Anuka* / lajzol (1:7,20), *Abba* / vannak a / taták / még a / *ajukák* (a fényképalbumot kéri) (1:9,16). • *anuka* (1:7,6), *ajuka* (1:7,30), *anyuka* (1:9,7), *ajukák* (1:9,16)

anyulánya főnév

Saját személyének megnevezése az 1:7—1:11 közötti hónapokban, sokszor játékosan, hízelgéskeppen; idővel teljesen elhagyja, miután más becenevei születnek. • *anulána* (1:7,9)

aranyos (M) melléknév

Aranyként csillogó: *Alanosz* a / lába // ezüosztös a / szálnya (A *Kiskacsa fűrdik* kezdetű gyermekdalban) (1:7,6) • *alanosz* (1:7,6)

arra ragos névmás

Az *az* névmás ragos alakja; a mutatott, megjelölt helyre: *Nem / a:ja* // *nem / a:ja* // *a:ja* (=Nem arra a székre akarok ülni (amelyet mutattok), hanem (em)erre!) (1:8,5) • *a:ja* (1:8,5)

-ás/-és főnévképző

- *-és* (1:6,11), *-ás* (1:8,2)

Vö.: malackodás, ülés

Megjegyzés: a megfigyelés időszakában nem aktív beszédelem.

asztal főnév

Lábakon nyugvó, vízszintes lapból álló bútordarab: *Oda ja / attalla* (1:8,26). • *attalla* (1:7,4)

autó főnév

1. Személygépkocsi: <BP: Mit láttunk a városban?> *Néniket / bácsikat / a/utókat* (1:7,8). • *ajutó* (1:7,8), *a/utókat* (1:7,8)

2. Ilyen alakú játékszer: Ott a / *aútó* (rátalál a játékaik között) (1:8,26).

- *aútó* (1:8,26)

Vö.: dudú, dudúka, kocsi

autóka főnév

Személygépkocsi: Hajtja *Ja* / bácsi / *a^z* / *ajutókát* / dududú (1:8,4).
ajutókát (1:8,4)

Vö.: dudú, dudúka, kocsi

avval mutató határozószó

Eszközhatározóként: *Avva*: (=Azzal a hosszú pálcával kotorjuk ki a bútorok alá begurult játékokat!) (1:7,30) • *avva*: (1:7,30)

Vö.: abból

az főnévi mutató névmás

1. Távolra és — az *ez* megjelenéséig, esetenként azon túl is — közelre mutató szó a tárgy (vagy személy) pontos megnevezése helyett: *Azt* a / Boglálkának (1:7,5), Anu / bontsd ki / *aszt* (Kéri, hogy vágjanak neki kettőbe egy barackot (1:8,23). • *aszt* (1:7,5), *asztat* (1:8,19)

2. Távolra és — az *ez* megjelenéséig, esetenként azon túl is — közelre mutató szó névszói állítmányú mondatban az alany megnevezésére: *Az* / gomb (1:7,9), *Az* / egy / mackó (1:8,8), Micsodák / *azok?* (1:10,19). • *az* (1:7,9), *azok* (1:10,19).

3. Ragozott — kijelölő — jelzőként: a már említett dolog, személy: *Azt* a / *za:t* // *aszt* a / *za:t!* (Kéri az anyja kezében levő ceruzát) (1:7,8), *Az* a / bácsi / tente baba (Egy fekvő férfit lát egy képen) (1:7,25). • *aszt* (1:7,8), *az* (1:7,25)

Vö.: abban, abból, arra, avval

azért mutató határozószó

(Magyarázatot elhárító — dacos — válaszként) csak: Anu // idad / még (nyújtja a bögréjét a tejjel) <BP: Miért nem te iszod meg?> *Azé* (1:7,10).

- *azé* (1:7,10)

azzal → avval

-ba/-be határozórag

1. Bent levő helyre, belülré. • *-ba* (M) (1:7,9), *-ba* (1:7,9), *-be* (1:7,17)

Vö.: ágy, bögre, ebbe, hinta, kád, ketrec, kéz, kocsi, konyha, szoba, tál, Tisza, zacskó, zseb

2. Vmely testrész felületére. • *-ba* (1:8,11), *-be* (1:8,20)

Vö.: nyak, öl

baba főnév

1. Játékbaba: Túnya / *baba* // itt a / túnya / *baba* // a / Böttike (1:7,23), A *babát* / tolom (1:8,19). • *baba* (1:7,9), *babát* (1:8,19)

2. a). (Személynév mellett is) kisbaba, kisgyerek: <BP: Hogy hívják öcsit?> Cseh / öcsi *baba* (1:6,14), Boglálka / *baba* (1:7,1), *Babák* / vannak / kint (1:7,31), Kicsi *baba* / észik / ham-ham (1:8,10). • *baba* (1:6,14), *babák*

(1:7,25), *babának* (1:7,25) **b**). Saját képe a tükörben: *Én / nézém a / babát* (Kéri, hogy emeljék fel a tükörig) (1:8,30). • *babát* (1:8,11) **c**). Gyermekhangok távolról vagy magnóról: *Babák // mennyi / kis / babák* (1:8,30) • *baba* (1:7,10), *babák* (1:7,31)

3.* „Tente baba (, tente)“: ’aludj, alszik’: *Tata / a:szik // tente baba* (1:7,23), *Az a / bácsi / tente / baba* (Egy újságképen fekvő férfit lát) (1:7,25).

- *baba* (1:7,11)

bábó* főnév

Lábacska; elsősorban az ő lába, esetleg kisgyermek lába általában. • *bábója* (=lába) (1:6,2)

Megjegyzés: A *láb* szóval szemben ez a címszó kedveskedő, becéző szóalaknak számít. B. szókincsébe nagyanyjának a beszédéből került.

bácsi főnév

1. Idős(ebb) férfi megnevezéseként vagy megszólításaként: *János bácsi* (egy szomszéd) (1:7,5), *attata bácsi* (a ritkábban látott nagyapja) (1:7,15), *Ott egy / nagy / bácsi* (egy képen) (1:9,21). • *bácsi* (1:7,5), *bácsikat* (1:7,8), *bácsik* (1:7,9), *bácsikk[al]* (1:7,11)

2. Ilyen alakú játékszer: *Gumi bácsi / tapsi / tapsi / tapsi* (1:8,21). • *bácsi* (1:7,27), *bácsit* (1:10,25).

bácsika főnév

Idős(ebb) férfi megnevezéseként. • *bácsika* (1:7,29)

bamm mondatszó

Tompa zajnak, ütődés okozta koppanásnak az utánzására: *bamm* (mikor közben eldobta egyik játékát) (1:7,9). • *bamm* (1:7,9)

-ban/-ben határozórag

A *Hol?* kérdésre felelő helyhatározó ragja. (Fonetikai realizációja, a környezet nyelvszokásának megfelelően, egyöntetűen -ba/-be). Bent levő helyen, belül: *Ott a / doktol néni // ott / bënt a / szobába* (1:9,14), *Ott / vannak a / babák / a / kövvekbe* (1:9,16). • *-ba* (M) (1:7,7), *-ba* (1:7,10), *-be* (1:8,22)

Vö.: *abban, benne, doboz, gödör, ketrec, könyv, szekrény, szoba, tál, tó, zseb*

bánt tárgyas ige

Fogdos, piszkál vmit: *Në bánd* (=bántsd) *a / fijókot / öcsi* (1:9,25).

- *bánd* (1:9,25)

barack főnév

1. Sárgabarack: *Itt a / bajack* (1:8,8). • *balackot* (1:7,27), *bajack* (1:8,5)

2.* Szilva. • *bajack* (1:8,5)

-bb, (-abb), -ebb a középfok jele

- *-bb* (1:7,11), *-ebb* (1:8,3)

Vö.: *följebb, jobb, tovább, több*

be¹ határozószó

Vminek a belsejébe: ide / *bé* (kéreszkedik be a szobába) (1:7,5), Oda / *bé* // a (mutat a gödör felé, ahova beledobta egyik játékát) (1:7,7). • *bé* (1:7,5)

Megjegyzés: A *be* beszédelem határozószóként való megjelenéséről, használatáról nem lehet egyértelműen beszélni. Talán inkább arról lehet szó — a példák is erre utalnak —, hogy a gyerek a teljes igei szintagma helyett használja, szükségszerűen olyan esetekben, amikor valamilyen igekötős igével fejezhető ki a cselekvés. Az igekötő azonban könnyebben aktivizálódhat, mint a ragazódó igető, így aztán a teljes igekötős ige szerepkörét betölti.

be² igekötő

1. Zárt vagy körülhatárolt tér belsejébe: Baba // *deje bé* (1:7,30). • *bé* (1:7,5)

2. Úgy, hogy vki, vmi (a cselekvéssel létrehozott) belső helyre kerüljön: Oda / *bé* / pólázok (egy takarót csavargat maga köré) (1:8,8), *bé*kapcsolom a / szandáломat (1:9,14) • *bé* (1:8,8)

3. Vminek a felszínét vagy belsejét megtöltve: Ott a / keny // tata / kenyi // kiboncsa (ti. az orvosságostubust) / oda / oda ja // *bé*kenyi (mutatja, hogy hol) (1:7,11) • *bé* (1:7,11)

4. A cselekvés befejeződésének kifejezésére: *Bétukta* / ajtót / öcsike (1:7,23), *Nembécsukjuk* (ti. a táskát, amelyben keresgél) (1:7,23), *Ammami* // *kapcsódd* / *bé* (a tévét) (1:8,26). • *bé* (1:7,23)

Vö.: *becsuk*, *bejön*, *bekapcsol*, *beken*, *bemegy*, *bepólyáz*, *betakar*, *betesz*

becsatol → *bekapcsol***becsuk** tárgyas ige

Nyílást úgy fed be, hogy az e célra való részt ráhajtja: <BP: *Becsukjuk* a táskát!> *Nembécsukjuk* (1:7,31). • *bétukta* (1:7,23), *bécsukjuk* (1:7,31), *bécsukom* (1:8,12), *bécsukomtam* (1:8,23), *bécsuktam* (1:9,14)

bejön tárgytalan ige

1. Belülre, bent levő helyre jön: Baba / *deje* / ide / *bé* (1:7,18). • *deje bé* (1:7,5)

2*. Idead: Anu // *deje* / *bé* (1:7,30). • *deje bé* (1:7,30)

béka főnév

Kételtű állat: *Béka* // *deje* / *béka* (1:7,9). • *béka* (1:7,5), *békát* (M) (1:8,30)

bekapcsol tárgyas ige

1. Vmit a rajta levő kapcsokkal összefog: *Békapcsóni* (a nadrágtartót) (1:9,14). • *békapcsóni* (1:9,14)

2. *Becsatol* (cipőt): *Békapcsolom* a / szandáломat (1:9,14). • *kapcsódd* *bé* (1:8,2), *békapcsolom* (1:9,14)

3. Működésbe hoz (rádiót, tévét): *Ammami* // *kapcsódd* / *bé* (a tévét) (1:8,26). • *kapcsódd bé* (1:8,26)

4*. Összeilleszt, megjavít: Anu // *kapcsód bē* (nyújtja a babáját, amelynek kicsavarta egyik karját) (1:7,22). • *kapcsód bē* (1:7,22)

Vö.: kikapcsol

beken tárgyas ige

(Gyógyító) krémmel bevon: Ott a / keny // tata / kenyi // kiboncsa // oda / oda ja // *bēkeny* (mutatja, hogy hol) (1:7,11). • *bēkeny* (1:7,11)

bele¹ személyragos határozósó

1. A szóban forgó dolog belsejébe: Oda // putty / *bele* (1:7,12), <BP: Szedjük csak össze a játékokat!> Oda / bé // oda / *bele* (Szalad a zacskóhoz, amelyben a játékok állnak) (1:7,30). • *beje* (1:7,7), *belle* (1:9,9)

2. A *bele* igekötő helyett, ha az ige cselekvése nem az egyes szám 3. személyre irányul: Anuci // *kapackoggy* / *belém* (eltanult beszédelem, amely akkor hangzott el, amikor valamitől megijedve védelmet keresett) (1:7,22)

• *belém* (1:7,22)

bele² igekötő

A szóban forgó dolog belsejébe: Oda / bújok / *bele* (dugja a lábát a szandálba) (1:7,26), *Beletettem* a / bögrébe (a kekszet) (1:10,12). • *bele* (1:7,5), *beje* (1:7,17)

Vö.: belebújik, belekapaszkodik, beleönt, beletesz

belebújik tárgyatlan ige

Bújva vminek a belsejébe hatol: Oda / bújok / *beje* (miközben dugja a lábát a szandálba) (1:7,26). • *bújok beje* (1:7,26)

belekapaszkodik tárgyatlan ige

Erősen belefogózik: Anuci // *kapackoggy* / *belém* (1:7,22). • *kapackoggy belém* (1:7,22)

beleönt tárgyas ige

Vmit teljes mennyiségében vmibe önt: Anu / *beleöntte* (=beleöntötte, ti. a pohárba a vizet) (1:8,25). • *beleöntöm* (1:7,5), *önt(ed) beje* (1:7,17), *öccs bele* (1:7,22), *öncsél bele* (1:8,19), *beleöntte* (1:8,25), *öntünk bele* (1:8,27), *öncséd bele* (1:10,12)

beletesz tárgyas ige

1. Vminek a belsejébe tesz: *Beletettem* a / bögrébe (1:10,12). • *beletészem* (1:8,26), *beletettem* (1:10,12)

2.* Belemegy: Én ity / bejetetyék (=belemegyek, ti. az autóba) (1:7,20).

• *bejetetyék* (1:7,20)

Vö.: putty

belőle személyragos határozósó

A szóban forgó tárgy belsejéből: Tata // véd ki / *belüle* // a / dínárt (a perselyből) (1:7,29). • *belüle* (1:7,29)

bemajzol → elmajzol

bemegy tárgyatlan ige

Vminek a belsejébe megy: *Bemegyék a / ketleche* (1:8,27). • *bemegyék* (1:7,5), *megyék én is bē* (1:7,5), *bēmēntem* (1:8,27), *bēmēnt* (1:9,1)

benn → bent

benne személyragos határozószó

Vminek a belsejében: *Ott / benne / vannak a / cērköfmajmok* (egy könyvben) (1:9,16). • *benne* (1:8,5)

bent határozószó

1. Belső helyen: <BP: Hol van a ceruza?> *Ott / bēnt / van /* (1:7,27), *Bēnn / van a / szekrénybe* (1:9,15). • *bēnt* (1:7,10), *bēnn* (1:9,15)

2.* Belső helyre, be: E:mēnt / őcsike // *ott / bēnt* (=oda be, a szobába) (1:7,29). • *bēnt* (1:7,29)

bepolyáz* tárgyatlan ige

Betakarózik, becsavarja, bebugyolálja magát: *Oda / bē / pólázok* (takarítja be magát egy takaróval) (1:8,8). • *bēpólázok* (1:8,8)

beszél* tárgyas ige

Énekel: <BP: Mit csinál a bácsi?> *becél* (1:7,22) (tkp. énekel a tévében) (1:7,22). • *becél* (1:7,22)

betakar tárgyas ige

Úgy terít vmit vkire, vmire, hogy az teljesen fődve legyen: *Takalom / bē* (miközben húzza a fejére a fejkendőt) (1:8,18). • *takalom bē* (1:8,18)

betesz tárgyas ige

Vminek a belsejébe tesz: *Oda / bētészēm* (a játékait rakosgatja be egy kosárba) (1:7,5). • *bētészēm* (1:7,5)

Betti főnév

Egyik babájának a neve: *Anu // Bēti babát / véd ki / onnan* (1:8,7). • *Bēti* (1:7,9), *Bēti* (1:8,7)

Bettike főnév

Egyik babájának a neve: *Túnya (=csúnya) / baba // túnya / baba* <BP: Melyik az a csúnya baba?> *Ez a / baba // a Bēttike* (1:7,23). • *Bēttike* (1:7,23), *Bēttikének* (1:8,24)

betű* főnév

Írás, betű: *Akalom / megnézni ja / betűket // akarom / nézni ja / betűt // ez a / betű / nekém / kell* (1:10,26). • *betűk* (1:10,22), *betű* (1:10,26), *betűt* (1:10,26), *betűket* (1:10,26)

Vö.: fa

betyár (U) főnév

Csintalan gyerek: <BP (tréfásan): Huncut betyár vagy!> *Uncut / bētyál* (1:6,25). • *bētyál* (U) (1:6,25)

bici főnévBicikli. • *bici* (1:7,9)**bicizik** tárgyatlan igeBiciklizik: Szaladok a / uvvarra / *bicizni* (1:9,24). • *bicizni* (1:9,24)**bim-bam** (M) mondatszó(Harangszó utánzására:) *Bim-bam* / szól a / hajang (1:8,2). • *bim-bam* (1:7,5), *bimm-bamm* (1:7,8)**bimi-bami** (M) mondatszó(Harangszó utánzására:) *Bimi-bami* / bimm-bamm / szól a / hajang (1:7,8). • *bimi-bami* (1:7,8)**BIP sokovi** (SZH) (U) jelzős főnév(Egy tévéreklám szövegéből.) • *bip sokovi* (1:7,3)**bír** tárgyas igeKépessége, ereje van arra, hogy valamit végezzen, megtegyen: Jaj / jaj / nem / *bijom* (eredménytelenül próbálgatja szétszedni az építőjáték elemeit) (1:7,26). • *bijok* (1:7,18), *bijom* (1:7,26)**bizony** határozószó(Állítás nyomósítására, mondatértékű szóként is: (Komoly arccal bizonyodik) *Bizon* (1:7,8). • *bizon* (1:7,8)**bogár*** főnévHangya. Dűttek a / *bogalak* (1:7,10). • *bogalak* (1:7,10)**Boglárka** főnévA gyermek keresztnéve: *Bodlárka* / szétdobáta (a játékokat) (1:7,5), Ez a / *Boglárka* / cumija (1:7,7), Tettyék / *Bo^olárka* (kér vmit) (1:7,17). • *Bobájk* (1:6,18), *Bolárka* (1:6,18), *Bo^olárkát* (1:7,5), *Bolárkának* (1:7,5), *Bodlárka* (1:7,5), *Bo^olárkájé* (1:7,7), *Boglárka-baba* (1:7,7), *Bojárka* (1:7,23), *Boglárka* (1:8,7), *Bolárkátul* (1:8,17), *Bo^olárkától* (1:8,18), *Boglárkával* (1:8,30)

Vö.: baba, én, nenu, nenuka

-ból/-ből határozórag1. A *Honnan?* kérdésre felelő, belső helyviszonyra utaló helyhatározó ragja: (*Abbú* / kumplikát (1:7,29), Lémén / *Bolárka* / ketlecből (1:8,14). • *-bú* (1:7,29), *-ból* (1:8,14), *-ból* (1:9,22), *-bol* (1:9,25), *-bül* (1:9,27)2. A *Honnan?* kérdésre felelő partitívuszi jelentésű eredethatározó ragja: Kérek / még / *abbúl* (a mázsolából) (1:8,17). • *-bül* (1:8,17), *-ból* (M) (1:8,30)3.* A *Honnan?* kérdésre felelő, külső helyviszonyra utaló helyhatározó ragja, a *-ról/-ről* rag helyett: Lémegyék a / *bilibül* (1:9,14). • *-bül* (1:9,14)4.* Az eszközhatározó ragja, a *-val/-vel* rag helyett: Lajzolok én / *abbú* (mutatja a ceruzát, amellyel rajzolni akar) (1:7,28). • *-bú* (1:7,28)

Vö.: abból, ágy, bili, ketrec, -ról/-ről, szék, -val/-vel

borotva → kaparó

borotválkozik → meszel

bögre főnév

Ivóedény: Ott van a / *böklébe*[n] (a tej) (1:7,26). • *böklébe* (1:7,26), *böglébe* (1:10,12), *böglémbé* (1:10,22)

bőr (U) főnév

Állatbőrből készült (cipő): <BP: Ez nem bőr! (Az újonnan vásárolt cipőt vizsgálhatja a BP)> (Boglárka is felmutatja a cipő párját) Emez is / nem *bőr* (1:9,14). • *bőr* (1:9,14)

bucc mondatszó

Játékra — amely a fejek enyhe összekocantásából áll — való felhívás, illetve ennek a játéknak a „kísérőszövege”: Öcsi // *bucc* (1:8,20). • *bucc* (1:8,20)

bumm mondatszó

Tompa, ütődés okozta koppanásnak az utánzására: *Bumm* (beleütötte a fejét az asztalba) (1:8,8). • *bumm* (1:8,8)

büdös melléknév

Kellemetlenül rossz szagú: *Büdös* / *kaki* (1:7,23). • *büdös* (1:7,23)

cerkófmajom főnév

Majomfajta (kép egy könyvben): Ott / benne / vannak a / *cerkófmajmok* (mutat a könyvre) (1:9,16). • *cerkófmajmok* (1:9,16)

ceruza főnév

1. Író- és rajzolóeszköz: Boglálkának / *za:t* <BP: Mit?> *Za:t* / *za:t* <BP: Mit? Ceruzát?> *céluzat* (1:7,9). • *céluzat* (1:7,9), *céluzat* (1:7,12), *céjuzát* (1:7,27)

2.* Xilofonütő: *Céjuza* (felmutatja) (1:8,5) • *céjuza* (1:8,5)

Vö.: *za, zaza*

-ci becéző képző

Anyucikám (amikor hízeleg, kedveskedik) (1:7,5). • *-ci* (1:7,5)

cica főnév

1. Macska: *kittita* (képen mutatja) (1:7,17). • *tita* (1:7,9), *kittita* (1:7,17)

2.* Farkas (képen). • *cica* (1:7,30)

3.* Oroszlán (képen). • *cica* (1:7,30)

Ciciban (SZH) (U) főnév

Egy tévéreklám szövegéből: *Tiubán* / *boda*: dán (=Ciciban, dobar dan!) (1:7,3). • *tiubán* (1:7,3)

Megjegyzés: Egy bizonyos idő után már a reklám kezdő képsoraira felidéződött a gyermekben az ismerős szöveg.

cipő főnév

(Csukott orrú) lábbeli: *Én is / cipőm / van (= nekem is van cipőm)* (1:8,26).

- *cipőm* (1:8,26), *cipője* (1:8,30), *cipőt* (1:9,24)

Vö.: taptap

cipp-cupp^{1*} mondatszó

Több azonos, ismétlődő, gyors mozgásból álló cselekvés kísérőjeként: *cipp-cupp* (öltöztetéskor, miközben a blúzát segít begombolni) (1:7,21).

- *cipp-cupp* (1:7,21)

cipp-cupp^{2*} igenévszó

Körömvágás, körmöt vágni: *Öcsinek / cipp-cupp* (nézi, amint vágják az öccse körmét) (1:7,29), *cipp-cupp* (miközben nyúl az ollóért) (1:8,12).

- *cipp-cupp* (1:7,29), *Cipp-cupp* (1:8,12)

Vö.: körmöz, levág

citrom → narancs

ukor főnév

Cukorka: *Bodlálka / kap / tuklot* (1:7,13). • *tuklot* (1:7,9), *cukját* (1:7,10)

cukorka főnév

Cukorból ízesítők hozzáadásával készített édesség. • *cuk'o:kát* (1:9,10)

cumi főnév

Csecsemőknek szopogatásra való kis játékszerű kellék: *Ez a / Bodlálka / cumija* (1:7,7). • *cumit* (1:7,4), *cumija* (1:7,7)

cumika főnév

Cumi: <BP: Mit kérsz?> *Cumikát / cumikámat* (1:8,27). • *cumikát* (1:7,8), *cumikámat* (1:8,27)

cupp mondatszó

Gyors mozgás kísérőszava (tkp. a *cipp-cupp* ikerszó második eleme): <BP (Miközben ráülteti egy székre): *Cipp!*> *Cupp* (1:7,6) • *cupp* (1:7,6)

csacsi főnév

Butuska, tudatlan kisgyerek (kedveskedve): *Itt a / öcsi / kis / csacsi* (egy fényképet nézeget) (1:7,22). • *csacsi* (1:7,22)

csak határozószó

Megszorításként, annak kifejezésére, hogy az állítás a kiemelt szóval jelölt személyen kívül másra nem vonatkozik: *Csak / én / fésülöm magam* (kéri a fésűt) (1:10,17). • *csak* (1:10,17)

csapó főnév

1. Légycesapó: *Kint / van a / csapó* (ti. a konyhában) (1:7,28). • *csapó* (1:7,8)

2.* Fakanál: *Csapóval / keverem* (játsszik, „ebédet főz“) (1:8,8). • *csapóval* (1:8,8)

csapóka főnév

Légycsapó: *csapóka* / *csapóka* (hadonászik a légyecsapóval) (1:7,5). • *csapóka* (1:7,7)

csecse (U) melléknév

Szép. • *csecse* (1:7,29)

Cseh főnév

Annak a családnak a neve, amelyhez tartozik: <BP: Hogy hívják a tatát?> *Cse* / *Cse* / tata <BP: Nem, hanem Cseh Ferenc.> *Cse* Pejenc <BP: Hát öcsit hogy hívják?> *Cse* // *Cse* // <BP: Cseh... Nem mondod? Hát: Cseh Szilas!> *Cse* // *Cse* / Szijas <BP: Jól van! No, most mondd meg még egyszer, hogy hívják öcsit!> *Cse* // *Cse* / öcsi baba (1:6,18). • *Cse* (1:6,18)

-csi kicsinyítő képző

Kedveskedő, játékos megnevezésre. • *-csi* (1:9,15)

Vö.: pulcsi

csicsikál tárgyatlan ige

Alszik: *Csicsikájja* // tente baba / tente baba (altatgatja a keljfeljancsit) (1:7,27). • *csicsikájja* (1:7,27)

csinál tárgyas ige

(Valamely cselekvést) végez: Jaj / öcsi // mi[t] *csinász!* (1:8,26). • *csinász* (1:8,6), *csinál* (1:10,19)

csíp* főnév

Szúnyog: Anuka // *csíp* // *csíp* / *csíp* (meglátott a falon egy szúnyogot) (1:7,26). • *csíp* (1:7,26)

csíptető főnév

A kiterített ruha rögzítésére szolgáló kis eszköz: Anu // tettyék / *tyíptetőt* (terigetéskor adogatja a csíptetőket) (1:7,20). • *tyíptetőt* (1:7,20), *tyíptetőké:t* (1:8,3), *csíptetők* (1:8,10)

Megjegyzés: Az (1:8,3)-ból való adatnak kétféle értelmezése lehetséges: csíptető+k+(e)t vagy csíptető+ké+t.

csitt-csatt mondatszó

Csattogó hang utánzására: Nē bánd a / fijókot // *csitt—csatt* (veréssel ijesztgeti az öccsét) (1:9,25). • *csitt-csatt* (1:9,25)

-cska (/cske) kicsinyítő képző

Halat // hal // itt a / halacska (1:8,21). • *-cska* (1:7,23)

Vö.: csontocska, halacska

csoki főnév

Csokoládé. *Tokit* // tokikát [kérek] (1:7 10). • *tokit* (1:7,10)

csokika főnév

Csokoládé. Ez / micsoda? <BP: Csokika> Akalom a / *csokikát* // akalok / *csokikát* (1:10,26). • *tokikát* (1:7,10)

csokoládé főnév

Kakaóból készített édesség: <BP: Mi van benne?> (Egy zacskót bontogat) *Csokoládé* (1:8,3). • *csokoládé* (1:8,3)

csókolom ragozott igealak

Köszönés: Néninek // *tókolom* // ott / bënt // ott / kint // sze:busz (játék közben mormolja). (1:7,17). • *tókolom* (1:7,14)

csónak főnév

Kisebb vízi jármű: Ott / benne / vannak a / nénik // a / bácsik / is // mennek a / bácsik // *csónakkal* (1:9,2). • *csónakkal* (1:9,2)

csont* főnév

Csontos, leszopogatható pecsenyedarab: Én / akalok / *csontot* (1:9,22). • *tont* (1:7,6), *csontot* (1:9,22)

csontocska* főnév

Csontos, leszopogatható pecsenyedarab: Még / *csontocskát* / a / Bolálkának (1:9,22). • *csontocskát* (1:9,22)

csöpp* főnév

Folyékony, kellemes ízű gyógyszer: Akalok / *csöppet* (1:8,26). • *töppet* (1:7,9)

csuklik tárgyatlan ige

Sajátos hangokat hallatva belélegzik: *Csuklott* / anyu // én is / *csuktam* (=csuklottam) (1:8,25). • *csuklott*, *csuktam* (1:8,25)

csúnya* melléknév

Kakis (, s emiatt kellemetlen szagú, kinézésű): *Túnya* / baba // itt a / *túnya* / baba <BP: Melyik az a csúnya baba?> Ez a / baba // a / Bettike <BP: Miért csúnya a Bettike?> Békakilt (1:7,23). • *tunya* (1:7,23)

csücsül tárgyatlan ige

Úl: *csücsülök* / ottan (a kaucson) (1:8,4). • *csücsűj* (1:7,7). *csücsülök* (1:8,3)

-t/-tt jel

A múlt idő kifejezésére. • (1:7,5)

Vö.: ad, becsuk, beleönt, beletesz, bemegy, csuklik, elbújik, eldob, elfogy, elmajzol, elmegy, elrakodik, eltép, eltör, gorombáskodik, harap, hoz, húz, jön, kap, kibújik, kifolyik, kigombolódzik, kiszór, köhög, körmöz, ledob, leesik, leránt, lesz, letesz, levesz, malackodik, megeszik, meghámoz, megiszik, megmos, megpuszil, megszúr, megtöröl, megüt, megvág, melegít, muzsikál, néz, odaad, odabújik, összerág, rak, szed, szétdobál, szétszór, szokik, talál, tesz, vacsorázik, vesz, volt

-t viszonyrag**1. A tárgy ragja**

a). Főnévhez kapcsolódva. • (1:6,11) Vö.: ablak, ajtó, album, anyu, autó, autóka, baba, bácsi, barack, béka, betű, Boglárka, ceruza, cipő, cukor, cukorka, cumika, csíptető, csoki, csokika, csont, csontocska, csöpp, dínár, dió, fa, falat, fiók, fiú, fogkefe, gumi, gumibácsi, hal, harisnya, hinta, játék, kalács, kanál, kanna, karperec, kavics, kefe, kenyér, kéz, kóc, korong, kosár, könyv, köröm, körte, krumplika, kukorica, láb, labda, lapát, levegő, leves, mag, majom, mazsola, muzsika, nagytata, néni, nenu, orvosság, öcsike, pálcika, papír, papucs, pelenka, pohár, Popeye, pulcsika, rádió, Samu, só, sütemény, szalvéta, szandál, szappan, szem, szemét, szivacs, szöcsök, szőlő, szőnyeg, szörp, tálca, talp, tányér, taptap, tata, tea, tej, televízió, tető, tévé, tojás, tükör, tűz, ujj, üveg, vacsora, villany, víz, za, zsák, zsebkendő

Megjegyzés: Többször hosszú *-it* hangzik a szó végén, bizonyára az időjel hatására (1. pl. nagytata, szőnyeg)

b.) Melléknévhez kapcsolódva. • (1:7,29) Vö.: kicsi, kicsike, szép

c.) Név máshoz kapcsolódva. • (1:6,11) Vö.: amaz, az, ez, másik, mi, tégem, tied, valami

2.* A *-tól/-től* rag helyett: Anuka / ad / neki / öcsikét / tejet (=adjál nekem öcsikéjéből — öcsikétől — tejet) (1:7,25). • (1:7,25)

3.* A *-ba/-be* rag helyett: Oda ^{ja} / tánért / bele (=oda bele a tányérba (kell tenni vmit)) (1:8,26). • (1:8,26)

takar tárgyas ige

1. Vmibe burkol, göngyölt: *Takarom* (a babája fejét kendőbe bugyolálja) (1:7,16). • *takarom* (1:7,16)

2.* Takaródzik: *Takarom* (húzza magára a takarót) (1:7,10). • *takarom* (1:7,10)

takarít tárgyatlan ige

(Lakóhelyiséget) tisztává tesz: Anu / dele / jáccani! <BP: Nem lehet, takarítani kell> Én is / *takalítok!* / (1:8,4). • *takalít* (U) (1:7,18), *takalítok* (U) (1:8,4)

tál főnév

Lapos fenekű, széles edény: Halak // halak // ott / vannak / a / *tálba* (1:8,26). • *ta:^hba* (1:8,17), *tálba*[n] (1:8,26)

talál tárgyas ige

Meglát, észrevesz vmit (, aminek az ottlétéről nem tudott): Attati / *taláta* (fölmutat egy szem diót) (1:8,20). • *talá'^tam* (1:8,16), *taláta* (1:8,20)

talán (M) határozószó

Ha úgy tetszik (udvarias felszólításban): Tessék / tessék // *talán* / ebből / a / narancsból (egy dalocskából való részlet) (1:8,30). • *talán* (1:8,30)

tálca főnév

Felhasználásra használatos lapos tárgy: <BP: Mindjárt hozom a tálcát!> (a visszajövelekor mondja B.:) Hozza / ammami / ^{ja} / *tácát* (1:7,13). • *tácát* (1:7,13)

talp főnév

A láb alsó felülete: *Ta:pam* / *ta:pam* (=a talpamat csiklantsad) (1:7,22).

- *ta:^lpamat* (1:6,11), *ta:pam[at]* (1:7,22)

táncol* tárgyatlan ige

Muzsikál, zenél: *Ott* / *táncónak* / *a* / *bácsik* (egy zenekart lát a tévén) (1:9,3). • *táncónak* (1:9,3)

tányér főnév

Széles peremű, evéshez való edény: *Oda* / *a* / *tányért* / *bele* (=oda bele a tányérba! — ti. oda kéri a szőlőt) (1:8,26). • *tányért* (1:8,26)

tap → taptap**tapsi** mondatszó

A tapsolás hangjának kifejezésére: *Gumibácsi* / *tapsi* / *tapsi* (tapsoltatja egyik babáját) (1:8,21). • *tapsi* (1:8,21)

taptap* igenévszó

1. főnév. Cipő, szandál: *Ott a* / *taptap* / *aju^le* (1:7,3), *Anu* / *taptapot* / *húzza* // *én* / *lémédék* / *most* (a reggelit hagyná ott, hogy ő is menjen anyjával, aki a cipőjét húzza) (1:8,2), *Anuka* / *kapcsódd* / *bé* / *ja* // <BP: Mit?> *Tapot* // *taptapot* (1:8,2). • *taptap* (1:7,3), *taptapot* (1:8,2), *taptapom* (1:8,2)

2. főnévi igenév. Menni, sétálni, lépkedni: *Bolálka* / *méd* / *taptap* (1:7,9), *Anu* / *taptap* (=kérem a cipőm, mert) *sétálni* akarok!; *Gyerünk* *sétálni!*) (1:7,17). • *taptap* (1:7,9)

Vö.: *séta*, *szandál*

Megjegyzés: Feljegyzéseim tanúsága szerint a fenti címszó B. legelső szavainak egyike. A megfigyelés időszakában következett be az addig ragozatlan igenévszó differenciálódása főnévre —, amely aztán a rendes úton vonzotta magához a főnévi toldalékokat —, és egy másik, igei tulajdonságokkal is bíró szóra (1. az 1:7,17-ből való példát!), amely azonban megrekedt a tárgyi funkciót betöltő igenév szintjén, és mint ilyen sorvadt el hamarosan, átadva helyét a szituációban megfelelőbbnek bizonyuló *ki* határozószónak és a *kimegy* ige különböző alakjainak, a főnévi igenevet is ideértve.

taptapol* tárgyatlan ige

[1. Lépeget, sétál]

2. Rálép (mérlegre), méretkezik: *Én is* / *taptapolok* (meg akar méretkezni) (1:8,8). • *taptapolok* (1:8,8)

társaság (M) főnév

Közösség, csoport: *Jaj* / *de* / *jéhés* / *jaj* / *de* / *jomha^s* / *ez a* / *társaság* (részlet egy gyermekversből) (1:8,30). • *társaság* (1:8,30)

tart tárgyas ige

1. Nem engedi mozdulni: *Tardzsd a* / *lábod* (mondja a mackójának, miközben öltözteti) (1:8,18). • *tartom* (1:7,26), *tardzsd* (1:8,18), *tarcsad* (1:8,25)

2. Fog: *Én* / *ta:ʔtom* (a csészéjét) 1:7,8). • *ta:ʔtom* (1:7,8)

táska főnév

Kisebb tárgyak tartására való, kézben hordozható használati tárgy:
Ott a / *nammamáé* / *táskája* (1:7,11). • *táskája* (1:7,11)

tata főnév

Apja megszólítására és megnevezésére: Ez / a / *tatáénak* a / *sapkája* (1:6,27), *Tatáhomn* (oda akar menni apjához) (1:7,8), *Tata* / *mégvan* / a / *halacska* (1:7,23), *Tatának* / *is* / *akarok* (adni vmiből) (1:8,19), *Tata* / *mudzsi-kál* (1:8,20), *Ménnézzönk* / a / *tatát* (a fényképalbumban egy képet) (1:9,9), <BP: Majd ha jó idő lesz, megyünk kirándulni> *Tatáva:* / *a'utóva:* (1:7,14), *Abba[n]* / *vannak* a / *taták* / *még* / a / *ajukák* (a fényképalbumban az illető személyeket ábrázoló képek) (1:9,16). • *tata* (1:6,18), *tatáénak* (1:6,27), *tatának* (1:7,4), *tatáhomn* (1:7,8), *tatájé* (1:7,18), *tatát* (1:9,9), *tatáva:[l]* (1:9,14), *taták* (1:9,16)

te személynévmás

1. Egyes szám 2. személy (az a személy, akihez a beszélő a szavait in-tézi): *Deje* / *bé* / *tē* / *is* / *aju* (1:8,31). • *tē* (1:8,31)

2.* *Én*: *Most* / *tē* (A mondat a következő szituációban hangzott el: B. türelmetlenül toporog a hinta mellett (, amelyen egyik pajtása ül); láthatóan ő szeretne felülni a hintára.) (1:8,26). • *tē* (1:8,26)

tea főnév

1. A teacserjének — vagy gyógynövényeknek — a forrázatából készített édesített ital: *Öntünk* / *bele* / *nad* / *téját* (a cumisüvegbe, sok teát) (1:8,27), *Akarom* / a / *tēját* // *tēját* / *akarok* (1:10,22). • *téját* (1:8,27)

2.* Szódavíz (tkp. üvegben lévő, ismeretlen minőségű folyadék): *Bácsi* / *visz* / *tēját* (meglátja az ablakból az árujával elhaladó szódást) (1:7,9). • *tēját* (1:7,9)

Megjegyzés: B. tudatában — tapasztalatai szerint — az üvegben lévő átlátszó folyadék „nyilvánvalóan“ csak tea lehet.

tégemet* névmás

Engem: <BP: B., vár már a mackó az ágyadban! (biztatja B.-t, hogy feküdjön le)> *Vár* / *már* / *ott tégemet* (1:8,11). • *tégemet* (1:8,11)

Vö.: *tengem*

tehén főnév

Szarvasmarha. • *tehén* (1:7,9)

tej főnév

1. *Tehéntej*: *Azt* a / *Bolárkának* / a / *tejet* (1:7,9), *Ez* / *jobb* / *tej* (bele-torkoskodott apja csészéjébe) (1:8,24), *Mami* / *jött* a / *tejje:* (1:9,14). • *tejett* (1:6,19), *tejet* (1:7,7), *tej* (1:7,9), *tejje:[l]* (1:9,14)

2.* *Víz*: *Bo'lar'ának* / *tejet* (mutat a vizeskancsóra) (1:7,16). • *tejet* (1:7,6)

televízió főnév

Tévéközvetítést vevő készülék: Anu / kapcsolódd / ki (=be) / ja / televíziót (1:10,25). • televíziót (1:10,25)

tengem* névmás

Engem: Én / ajudni / akarok // Micimackó / vár / *tengem* // én / ajudok (miközben készülődik lefeküdni) (1:9,20). • *tengem* (1:9,20)

Vö.: tégemet

tente mondatszó

1. Lefekvéésre és alvásra biztató szó: Aluggy / baba / *tente* / baba (Pólyázgatja, altatja a babáját) (1:7,23). • *tente* (1:7,11)

2. A fekvés, alvás tényének megállapítására: Tata / a:szik / *tente* baba / *tente* (1:7,23), Az a / bácsi / *tente* / baba (egy fekvő férfi képét látja az újságban) (1:7,25). • *tente* (1:7,23)

Tercsike főnév

Egyik unokatestvére megnevezésére: *Tercsike* / ezt a / perencét (=karpercet) / atta (1:8,24). • *Telcsike* (1:6,13), *Tercsikéhönn* (=Tercsikéhez / Tercsikéhez) (1:10,22)

tessék¹ igealak (a *tetszik* ige felszólító módjának egyes szám 3. személyű alakja)

1. Átadást kísérő szóként: itt van: <BP: Tessék ideadni azt a papírt!> Anu / *tettyék* / másikat / is // anuka (1:7,22), *Tettyék* / tyíptetőt (segít teregetni a tiszta ruhákat — adogatja a csiptetőket) (1:7,20), *Tettyék* / papír (1:7,20). • *tettyék* (1:7,7), *tessék* (1:7,30)

2.* Kérem, add ide: *Tettik* / kezembe! (kér vmit) (1:7,17), Öcsike / *tettyék* / Bo!lárkának (egy játékot kér) (1:7,18), *Tessék* / aju / tessék / ide ja / csöppet (tartja a kanalát, hogy szirupot öntsenek bele) (1:9,8). • *tettyék* (1:7,17), *tessék* (1:9,8)

tessék² (M) mondatszó

Udvarias felszólításként, biztatásként, különösen kínáláskor: [A golya is] hívott / vendég [, kínálgatják:] *tessék* / *tessék* (részlet egy gyermekdalból) (1:8,30). • *tessék* (1:8,12)

tesz tárgyas ige

Vhova helyez: Ide / *tészem* / én (az asztal egyik sarkáról a másikkra teszi az almáját) (1:7,23), Oda / *téded* (1:7,18). • *tészem* (1:7,8), *téded* (1:7,18), *tédél* (1:9,25)

tészta főnév

Lisztből készült ételféleség: *Tészta* / van? (ti. a levesbe főzve) (1:7,29). • *tészta* (1:7,29)

tetej* főnév

1. Vminek az a része, amely felülről lezárja a.) Üveg, kanna fedője: A / *tetejét* / rátészi (1:8,23). • *tetejét* (1:6,20) b.) Háztató: Az / is / *tetej* // az /

is / *tetej* (az autóból kitekintve mutatja sorban a háztetőket) (1:10,1). • *tetej* (1:6,20)

2.* Kalap: <BP: Mi ez itt? (Egy képet mutat) > Bácsi <BP: Bohóc bácsi. Hát ez itt a fején micsoda?> *Teteje* // *teteje* <BP: Nem teteje, hanem kalapja!> Kalapja (1:7,26). • *teteje* (1:7,26)

tető → *tetej*

tévé főnév

Televízió: Nézzük / a / *tévét* (1:9,25). • *tévét* (1:9,25)¹

tied birtokos névmás

A birtokodban lévő: Azt / a / *tijedet* (kéri a BP kezében lévő könyvet) (1:7,10), <BP: Az is a tied! / Az / a / *tied* / is (1:8,3). • *tijedet* (1:7,10), *tied* (1:8,3)

Vö.: *tiem*

tiem* birtokos névmás

Enyém: <BP: Ez a tied! (a tej a csészében)> *Tijem* (1:8,20). • *tijem* (1:8,20)

tiktak főnév

1. Óra: Ott a / ója // ott a / *tiktak* (1:8,1). • *tiktak* (1:8,1)

2.* Az óra számlapjára emlékeztető rajzolat: Az a / *tiktak* / *tiktak* (Egy könyvben meglátja Kazinczynak közismert, a kufsteini várbörtön alaprajzát ábrázoló vázlatát; ezt nevezi meg a fenti példamondatban) (1:7,30). • *tiktak* (1:7,30)

Tisza (M) főnév

Folyónév: Régi / dunna / kiskatona / ugojj / a / *Tiszába* (a hintáztatás kísérodala) (1:9,20). • *Tisza* (1:9,20)

(-tlan/-tlen) melléknévképző

Tulajdonság hiányának kifejezésére. • (1:8,20)

Vö.: *ízetlen*.

tó (M) főnév

Állóvíz: Kiskacsa / fürdik / fekete / *tóba* (egy gyermekdal kezdősorai) (1:7,7), Itt a / *tó* / tessék / hát [fogj magadnak egy békát] (részlet egy dalocskából) (1:8,30). • *tóba*[n] (1:7,7), *tó* (1:8,30)

tojás főnév

1. (Főtt) tyúktojás: Itt a / *tojás* // pucolom (1:8,25). • *tojást* (1:7,9), *tojásot* (1:7,17), *tojás* (1:8,25), *tojás*[nak a] héjja (1:8,26)

2.* Dió. • *tojás* (1:8,24)

tojáshéj főnév

A tojás kemény külső burka: *Tojáshéjja* (meglátja a konyhai hulladékok között) (1:8,26). • *tojáshéjja* (1:8,26)

tol tárgyas ige

1. Nyomással helyváltoztatásra késztet: Anu/ *tojjad* / *tojjad* (a gyerek-kocsit) (1:8,21). • *tojjad* (1:7,20)

2.* Tologat: <BP: B., mit csinálsz?> A babát / *tolom* (a kocsiban tologatja a játékbabát) (1:8,19). • *tolom* (1:8,19)

tologat tárgyas ige

Ide-oda tol (vkit vagy vmit vmiben): *Tologadd* / Bojárkát (a gyerekkocsiban) (1:8,21). • *tologadd* (1:8,21), *tologassad* (1:9,14)

Vö.: tol

-tól (/től) határozórag

1. Vki által: *Attatitol* / Bolárkának / vizet (1:7,7). • *-tol* (1:7,7)

2* A *-nak/-nek* rag helyett: vkinek a birtokába: *Abbul* / a / *Boglárkátul* (1:8,17), *Abbol* / a / *Boglárkátol* // *abbol* / a / *Boglárkátol* / akarok (vmilyen enivalóból kér még) (1:8,18). • *-tul* (1:8,17), *-tol* (1:8,18)

Megjegyzés: A teljesen még ki nem alakult jeletéskörű toldalékoknál megfigyelhető, hogy az egymás mellett álló szavak toldalékai fonetikailag erős hatással lehetnek egymásra. Különösen az olyan példákban tűnik ez ki, amelyekben nem a megfelelő ragot használja a gyermek. Ilyen a fenti címszó 2. jelentése alatt közölt két példa, de ilyen a *-t* viszonyragnál már említett, és a *-tól/-től*lel a tévesztések miatt szintén összefüggésbe hozható „Anuka / *add* / *néki* / *öcsikét* / *tejet*“ (=Anyuka, adjál nekem öcsikéjéből/öcsikétől *tejet*) (1:7,25) is.

tornáz* tárgyas/tárgyatlan ige

Tornázik vagy tornáztat: Anu // még / *tornáz* (=tornázzunk/tornáz-tással) (felszólítja a BP-t, hogy folytassák tovább a játékot) (1:8,12). • *tornáz* (1:8,12)

torta (M) főnév

Krémmel töltött finom sütemény: [Van ott minden:] *To:ʳta* / kávé (részlet egy dalocskából) (1:7,26). • *to:ʳta* (1:7,26)

tortakácsi főnév

Torta(szelet), nápolyi. • *to:ʳtakácsi* (1:7,29)

Vö.: kácsi

tovább határozószó

Folytatva (a cselekvést): Ha:ʳtok / *tovább* (egy képeskönyvet lapozgat) (1:8,32). • *tovább* (1:7,11)

több középfokú tőszámnév

Vmihez mérten nagyobb mennyiségű: Ninten / *több* (tej, amikor mind „kifolyt“, vagyis elfogyott) (1:8,1). • *több* (1:8,1)

tőlem személyragos határozószó

Személyemtől, mint a jelzett cselekvés végzőjétől: Beletettem / a / bögrébe (a kekszét) // *nē* / *vēdd* / *e:¹* / *tőlem* (1:10,12). • *tőlem* (1:10,12)

törül tárgyas ige

(Nedves kezét vagy más testrészét) a törülközővel dörzsöli: Bolárka / is *türülöm* (1:8,26). • *türülöm* (1:8,26)

Megjegyzés: Az első magánhangzó helyén fellépő *ü* (a köznyelvi *ö* helyett) nyelvjárási sajátosság.

törülköző főnév

Törülközésre használt kendő. • *tölölköző* (1:8,23)

traktor (U) főnév

Mezőgazdasági erőgép. • *traktor* (1:7,20)

tud (U) tárgyas ige

Ismeretet a gyakorlatban képes alkalmazni: Anu / csinádd még (egy eltört játékszert) <BP: Nem tudom megcsinálni> Anu / *tud* / nem // anu // nem / *tud* // tata / mékcsinájja (1:9,6). • *tud* (1:9,6)

tükör főnév

Üveglapból készült eszköz, amely az előtte lévő tárgyak képét visszaverve mutatja: Azt a / babát (mutat a tükörre) *tükört* (1:8,11), *Tükört* / akarok / látni! <BP: Most én nézem a tükröt!> *tükröt* (1:8,11), Én / is / néztem / a / *tüköröt* // öcsi / is / nézta (1:8,21). • *tükört* (1:8,11), *tükröt* (U) (1:8,11), *tüköröt* (1:8,21)

tűz (M) főnév

Égési folyamat megnyilvánulása: *Tüzet* / rakott / fával (részlet egy dalocskából) (1:7,27). • *tüzet* (1:7,27)

ZÁRÓSZÓ

Mint a bevezető részben már történt rá utalás, azt a feldolgozást, amely a Babaszótárba épül bele, s amelynek egy töredékét az előbbieken bemutattuk, jelenlegi formájában tévedés lenne kész terméknek, finális produktumnak tekinteni. Célját és értelmét annak amit az összegyűjtésre szinte magától kínálkozó, a nyelvészeti megfigyelésre, feldolgozásra pedig nagyon alkalmas és hálás anyag megőrzésében és értékelésében eddig elvégeztem — mindennek célját és értelmét abban látom, hogy könnyen használható formában végre együtt van egy olyan adattár, amelyre alapozni lehet további gyermeknyelvi kutatásokat. Ezek pedig a beszédtanulás, a nyelvelsajátítás folyamatának, sajátságainak jobb megismeréséhez nyújthatnak segít-séget, végső soron pedig — pszichológiai, pedagógiai ismereteinkkel kiegészülve — az óvodai anyanyelvi foglalkozások tervezésének, minőségük, hatékonyságuk javításának ügyét is előbbre vihetik.

IRODALOMJEGYZÉK

- Magyar Értelmező Kéziszótár (ÉrtKSZ). Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.
- A mai magyar nyelv rendszere (MMNyR) I-II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970.
- Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához (Szerk. Pléh Csaba). Tankönyvkiadó, Bp., 1980.
- Modeli u sintaksi dečjeg govora. (Szerk. Mirjana Jocić i Svenka Savić) Novi Sad, 1974.
- Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből (Szerk. Rácz Endre és Szathmári István). Tankönyvkiadó, Bp., 1980.
- Szótártani tanulmányok (Szerk. Ország László). Tankönyvkiadó, Bp., 1966.
- Berrár Jolán: Alany és állítmány: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatana köréből (Szerk. Rácz Endre és Szathmári István) Tankönyvkiadó, Bp., 1977.
- Bunak, V.V.: A gondolkodás és a nyelvi képesség fejlődési szakaszai és kutatásuk útjai: A nyelv keletkezése (Szerk. Papp Mária). Kossuth Kk., Bp., 1974., 259–283.
- Chomsky, Noam: Újabb adalékok a velünk született eszmék elméletéhez: A nyelv keletkezése (Szerk. Papp Mária, Kossuth Kk., 1974.), 85–96.
- Csapodi István: Gyermekek nyelvtudománya. Nyr., 34. kötet, 464–467.
- Dezső László: A gyermeknyelv mondatnani vizsgálatának elvi-módszertani kérdései. ÁNyT VII. 77–100.
- Deže Laslo — Vlahović, Plemenka: Teorijsko-metodološka pitanja izučavanja sintakse dečjeg govora. In: Prilozi proučavanju jezika 7. NS., 1971.
- Dienes Dóra: A szerkesztettség hiányosság és szövegösszefüggésségi kiegészülése. Akadémiai K., Bp., 1978.
- Kabainé Huszka Antónia: Tanuljunk meg gyermeknyelven. RTV-Minerva, Bp., 1980.
- Kádár Júlia, S.: A szókincs és a szófajok gyakoriságának alakulása 3-6 éves gyermekek beszédében feladatmegoldás illetőleg kommunikáció során. ÁNyT VII., 149–160.

- Kardos Albert: Adatok a gyermeknyelvhez I. Nyr. 35.: 323—324.; II. Nyr. 37.: 265
 Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai K. Bp., 1970.
 Kassai Ilona: Távhasznolás a gyermeknyelvben. Nyelvtudományi Közlemények, 83. kötet 1. sz.
 Katona Ferenc: Az öntudat ébredése, Bp., Gondolat, 1979.
 Lengyel Zsolt: Gyermeknyelvi kutatások a Magyar Nyelvőrben. Nyr, 1976. 1. sz.
 Lengyel Zsolt: A gyermeknyelv. Gondolat, Bp., 1981.
 Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvsajátítás köréből. Akadémiai K., Bp., 1981.
 Leopold, F. Werner: Speech development of a bilingual child. Evanston, 1954.
 Meggyes Klára, S.: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. Akadémiai K., Bp., 1971.
 Meggyes Klára, S.: Fiktív szövegkörnyezet és szituáció a gyermeknyelvi mondatmegértésben. Nyelvtudományi Közlemények 81. kötet, 1. sz.
 Mikes Melánia: Adatok a p, b, t, d fonémák kialakulására a gyermeknyelvben. Nyelvtudományi Közlemények LXVI. kötet, 1. sz., 421—424.
 Mikes Melánia: Mondattani univerzálék a gyermeknyelvben. HITK 8., 1971., 47—59.
 Mikes Melánia: A gyermeknyelvi kutatások általános módszertani kérdései. Nyelvtudományi Közlemények, 74. kötet 1. sz., 221—231.
 Mikeš, Melanija—Vlahović, Plemenka: Metoda analiza sintaksičkih struktura u dečjem govoru. Prilozi proučavanju jezika II. NS, 1966.
 Molnár Ilona, H.: A ragos határozószók és a megfelelő személyragos határozószók mai viszonya. Nyr., 1962, 2. sz.
 Ódor László: Balázs beszélni tanul. Minerva, Bp., 1980.
 Putman, Hilary: A „velünkiszületett eszmék“ hipotézise és a nyelvészet magyarázó modelljei. In: A nyelv keletkezése (Szerk. Papp Mária) Kossuth Kk., 1974., 97—110.
 Salamon Jenő, dr.: Gyermekek gondolkodása a cselekvésben. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964.
 Simon Gyöngyi: A szófaji felosztás problémái. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből (Szerk. Rácz Endre és Szathmári István). Tankönyvkiadó, Bp., 1974.
 Simonyi Zsigmond: Két gyermek nyelvéről. Nyr., 35. kötet, 317—323.
 Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. Akadémiai K., Bp., 1973.
 Telegdi Zsigmond: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Tankönyvkiadó, Bp., 1977.
 Trencsény Károly: Adatok a gyermeknyelvhez I. Nyr., 37. kötet, 263—264.
 Troj, Fridrih: Gyermeklélektan. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. NS, 1966.
 Vasić, Vera: Verbalna interakcija starijeg i mladeđ deteta u mikrosredini. Jezik u društvenoj sredini, NS, 1976.
 Vasić, Vera: O usvajanju priloga na ranom uzrastu. Prilozi proučavanju jezika 17., NS, 1981.
 Verő Leó: Az analógia és a kombinálás a gyermeknyelvben. Nyr., 37. kötet, 262—263.
 Vigotski, Lav Sz.: Mišljenje i govor. Nolit, Bg., 1977.
 Vlahović, Plemenka: Geneza prvih reči i rečenica u dečjem govoru. Prilozi proučavanju jezika I., NS, 1965.
 Žlebnik, Leon: Psihologija deteta i mladih I-III., Nolit, Bg., 1972.

REZIME

U radu — iz kojeg su ovdje objavljeni uvodni deo i odrednice slova A, B, C i T — leksikografskom tehnikom je obraden jezički korpus prikupljen intenzivnim beleženjem iskaza devojčice na uzrastu od jedne i po do dve godine (1;6—2;0). U njemu se ne prezentuje problematika istraživanja već rezultati određenog leksikografskog istraživanja u vidu rečnika koji — kao celina — sadrži 800 odrednica.

Ovaj rečnik je prvi ovakve vrste u nas. Namenjen je pre svega istraživačima u oblasti dečjeg govora koji istražuju fonologiju, morfologiju, sintaksu i semantiku dečjeg govora. Obrada ovog rečnika najprikladnija je za dalja morfološka istraživanja, jer se sve lekseme prikazuju u govornim realizacijama i sa onim morfološkim obeležjima koji se na tom uzrastu javljaju u govoru ovog deteta, uz obaveznu naznaku tačnog datuma njihove pojave.

ZUSAMMENFASSUNG**Der Wortschatz und lexikologische Untersuchung der Sprache von Kleinkindern
Babywortschatz**

In der vorliegenden Arbeit sind das Wortwort und die Eingaben unter den Buchstaben A, B, C und T aus einer größeren Studie dargestellt. Die Eingaben sind mithilfe der lexikographischen Technik bearbeitet und das Korpus wurde aufgrund von Sammeln und intensiven Notieren der Äußerungen eines kleinen Mädchens im Alter von anderthalb Jahren durch ein halbes Jahr durch, zusammengestellt. Das Anliegen dieser Arbeit war nicht die Forschungsproblematik der lexikographischen Untersuchungen darzustellen, sondern einige Ergebnisse der Forschungsarbeit in Form eines Wörterbuches, welches aus 800 Eingaben besteht, vorzulegen.

Das ist das erste Wörterbuch solcher Art bei uns. Es sollte vor allem denen helfen, die sich mit der Phonologie, Morphologie, Syntax und Semantik der Kindersprache beschäftigen. Besonders geeignet ist dieses Wörterbuch für weitere morphologische Untersuchungen, da alle Lexeme in ihrer sprechsprachlichen Realisierung dargestellt sind mit allen morphologischen Merkmalen, die sich in dem betreffenden Alter in der Sprache des untersuchten Kindes melden, mit genauen Zeitangaben versehen.

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

ETO: 06.05

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

UTASI CSABA

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1984. június 27.

1984. március 28-án tartott értekezletén az Intézeti Tanács megvitatta és elfogadta az 1984/85-ben esedékes projektumi munkavállalások tervét.

Eszerint *A jugoszláviai magyar irodalom és kultúra története* c. alprojektumban, A jugoszláviai magyar irodalom története 1918-tól 1929-ig c. téma keretében a következő részművek feldolgozására kerül sor: A jugoszláviai magyar irodalom kapcsolata más irodalmakkal a húszas években, A Vajdasági Írás kritikái, Borsodi Lajos drámái, Sinkó Ervin kisregényei, Boschan Sándor, illetve tovább folynak a munkálatok Sinkó Ervin levelezésének gyűjtésén és a korszakban megjelent magyar könyvek bibliográfiai adatainak feldolgozásán.

A vajdasági magyar színi élet a kezdetektől 1918-ig c. témán tovább folyik a zentai színi élet adatainak kutatása és rendszerezése. A *Mi Irodalmunk* vizsgálata során repertóriummal kiegészített tanulmány készül a melléklet jellegéről és szerepéről. A folklorisztikai téma keretében a törökbecsei anyag további gyűjtésére, rendszerezésére kerül sor, a Gombos hiedelemvilágáról szóló monográfia elnyeri végső formáját, s tovább folyik az irattári kutatás. A bibliográfiai munkálatok körében elkészül a jugoszláviai magyar irodalom 1983. évi bibliográfiája, folytatódik a munka a húszas évek sajtótermékeinek retrospektív bibliográfiáján, és tanulmány íródik a jugoszláviai magyar irodalomtörténeti dolgozatokról.

A magyar-szerb és magyar-horvát irodalmi kapcsolatok a XVIII. század végétől napjainkig c. alprojektum első témáján a XIX. század második felében megjelent szerb periodika magyar vonatkozású irodalmi és művelődési anyagának kutatására kerül sor. A második téma keretében tovább folyik a herderi nyelv- és kultúra-koncepció recepciójának vizsgálata a XIX. század második felének szerb és magyar irodalmában, a harmadikában pedig elkészül a XIX. századi horvát periodika magyar anyagának repertóriuma. Az alprojektumi munkálatok emellett kiterjednek a polihistorikus regény jelenségeire a magyar és a szerb irodalomban, illetve a magyar és a délszláv folklórban egyaránt fellelhető garabonciás diák alakjának összehasonlító kutatására.

Az Onomasztikai és lexikológiai kutatások Vajdaságban c. alprojektumban elkészül Kúla és környéke földrajzi neveinek adattára, a Bácska törté-

nelmi víznevei c. kézirat, és elkezdődik a munka a bácskai magyar nyelvjárási atlaszon.

A mai magyar nyelv és a magyar-szerbhorvát kétnyelvűség vizsgálata c. alprojektumban a kutatás a rokonságot jelölő magyar és szerbhorvát szavaknak, a magyar és szerbhorvát igék használatának, a gyereknyelvnek, a társadalmi-politikai terminológiának és néhány magyar irodalmi mű háború utáni fordításainak kontrasztív vizsgálatára terjed ki. A magyar köznyelv mondattani kérdéseinek elemzése mellett tovább folyik a kutatás a magyar-nak mint anyanyelvnek és környezetnyelvnek, illetve a magyar-szerbhorvát kétnyelvűségnek a kérdéskörében.

A magyar-szerbhorvát nagyszótár alprojektumában a szótári anyag kiegészítésére és szerkesztésére, külmunkatársak bevonásával pedig értelmezésére és lektorálására kerül sor.

Az Intézeti Tanács által jóváhagyott kiadói kereterrvből a Tartományi Tudományügyi Érdekközösség az alábbi kiadványok megjelentetését pénzeli az idén:

1. A Hungarológiai Közlemények négy száma
 2. Tanulmányok 1984.
 3. Penavin Olga: Horvátországi /szlavóniai/ magyar nyelvjárási atlasz
 4. A jugoszláviai magyar irodalom 1981. és 1982. évi bibliográfiája
 5. Káich Katalin: Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulata évkönyveinek repertórium
 6. Hornyik Miklós: Az újvidéki Délbácska története
- Emellett a szabadkai Birografia nyomdávalalattal kötött keretmegál-lapodás értelmében megjelentetjük Penavin Olga Gombos földrajzi neveinek adattára c. munkáját is.

*

Intézetünk az idén két tudományos tanácskozást szervez. Az első a Magyar Tudományos Akadémia és a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia együttműködésének keretében a XX. századi magyar regény kérdéskörének, a másodikat pedig az eltelt negyedszázad hungarológiai és komparatistikai kutatásainak szenteljük. Ez utóbbival nem csupán a Tanszék fennállásának huszonöt éves jubileumát fogjuk megjelölni, hanem egyúttal számba vesszük az alaptevékenységünkéből adódó teendőket, feladatokat is.

Az ötvenéves Hidat is tudományos tanácskozással szerettük volna köszönteni. Minthogy azonban a Létünk szerkesztősége is hasonló vállalkozásra készül, a tanácskozást együttes erővel Szabadkán fogjuk megtartani.

